

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXVI.

SZEGED
1982

ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

N É P R A J Z É S N Y E L V T U D O M Á N Y

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ

VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXVI

Szeged

1982

Felelős szerkesztő

KÁROLY SÁNDOR

Szerkesztőbizottság

**FERENCZI IMRE, MIKOLA TIBOR,
RÓNA TAS ANDRÁS, VELCSOV MÁRTONNÉ**

Technikai szerkesztők

JANURIK TAMÁS, M.KORCHMÁROS VALÉRIA

ISSN 0209-9543 Acta Univ. Szeged. A. József Nom.
Sect. Ethn.-Linguist.
ISSN 0586-3716 Népr.-Nyelvtud.

NYELVTUDOMÁNY

HAT XVIII. SZÁZADI CSUVAS SZÓJEGYZÉK FORRÁSKRITIKÁJA

Agyagási Klára

A török nyelvtörténet kutatásának módszertana ma már megköveteli a csuvas nyelvemlékek kutatásba való bevonását, még ha ezek az emlékek más nyelvek írásbeliségéhez viszonyítva késelemeknek számítanak is, és felhasználásuk sajátos módszertani megközelítést igényel¹. Mielőtt azonban a nyelvemlékek nyelvi anyagának értékeléséhez lehetne fogni, szükséges a források keletkezéstörténetének feltárása, forrásértékük, hitelességük megítélése, adott forrás más forrásokhoz való viszonyának tisztázása. Ezekből a szempontokból vettünk vizsgálat alá hat csuvas nyelvemléket, nevezetesen JOHANN EBERHARD FISCHER *Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium, maxima ex parte Sibiricarum göttingeni*² és ún. leningrádi kéziratát³, GERHARD FRIEDRICH MÜLLER

¹ A csuvas nyelvemlékek általános jellemzését, felsorolását, a rájuk vonatkozó irodalmat, valamint kritikai kiadásuk néhány módszertani problémáját ld. az erről írott cikkünkben in: *Chuvash Studies*, Bp., 1982. pp. 7-17.

² Cod. ms. philol. Göttingen, 261. A kéziratot DOERFER fotomechanikai úton készült facsimiléjéből használtuk (ld. DOERFER, 1965). FISCHER e szójegyzékében magyar nyelvű anyag is van, mely jól ismert a magyar nyelvtörténészek számára ld. PAPAY JÓZSEF, A magyar nyelvhasználat története, Bp., 1922. pp. 10-11; ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk, Bp. 1937; GÜLYA JÁNOS, A magyar nyelv első etimológiai szótára Nytud. Ért., 58. pp. 87-90; GÜLYA J., Etimológia a XVIII. században Nytud. Ért. 89. pp. 101-105.

³ LOAN SSSR, *razrjad III*, op. I. ed. hr. 135. A kézirat csuvas anyagát L.P. SERGEEV adta ki (1970, pp. 238-241), de minthogy latinbetűs transzszkripciója tipográfiai korlátok miatt túlzottan leegyszerűsített, elemzésünket a leningrádi kézirat fényképei alapján végeztük. E kézirat fényképeit, valamint a többi általunk használt leningrádi kézirat fényképét a Csuvas Állami Tudományos Kutatóintézetűl kaptuk meg, melyekért ezúton is kifejezzük köszönetünket.

Observationes Historicae in Sibiria⁴ c. kéziratát, a MÜLLER anyagai között őrzött Slovesnik na raznyh jazykah⁵ című, és a Russko-tatarsko-čeremissko-čuvašskij slovar'⁶ elnevezésű kéziratot, valamint G. F. MÜLLER Vocabularium Harmonicumának német nyomtatott kiadását⁷.

E források létrejöttének idejét a XVIII. század első felére szokták tenni, keletkezésük körülményeit pedig J. E. FISCHER, G. F. MÜLLER és V. N. TATIŠČEV tevékenységével szokták összefüggésbe hozni.

Mint ismeretes, nem sokkal a Pétervári Tudományos Akadémia létrejötte után a tudományos érdeklődés középpontjába Oroszország távolabbi részeinek természeti, földrajzi, történeti, néprajzi kutatása került⁸. E célt szolgálta D. G. MESSERSCHMIDT szibériai utazása⁹, de minthogy MESSERSCHMIDT feljegyzéseinek nagy része elveszett és az utazás így nem vál-

⁴ LOAAN SSSR, fond 21, op. 5, No. 164.

⁵ LOAAN SSSR, fond 21, op. 5, ed. hr. 6.

⁶ LOAAN SSSR, fond 21, op. 5, No. 168.

⁷ G. F. MÜLLER, Sammlung Russischer Geschichte III. Band, 4. Stück, St. Petersburg, 1759. E történeti műnek a Volgavidék népeit leíró fejezetét oroszra is lefordították és a Vocabularium Harmonicumot ugyanitt cirill átirásban kiadták: Opisanie živučih v Kazanskoj gubernii jazyčeskih narodov, jako to: čeremis, čuvaš i votjakov, sočinennoe G.F. MILLEROM, imp. A.N. professorom, po vozvraščenii ego v. 1743 g. iz Kamčatskoj ekspedicii. Sanktpeterburg, 1791. Minthogy a német és orosz kiadás viszonya nyilvánvaló, a Vocabularium Harmonicum cirillbetűs változatát nem volt szükséges vizsgálat alá venni. Ehelyütt szeretnénk megjegyezni, hogy valamennyi idézett nyelvemlék több nyelv emléke, de mi vizsgálódásainkat csak a csuvas nyelvű részeket végeztük és megállapításaink ezen nyelvi anyag tanulságait tükrözik.

⁸ A tudomány történeti műzsményekről ld. BULIČ 1904, pp. 220-21; BARTOL'D 1909, (reprint 1977, pp. 39-40); GULYA 1965, pp. 163-170; KONONOV, 1972, pp. 52-55.

⁹ Messerschmidt naplóját, fennmaradt jegyzeteit ld. D. G. MESSERSCHMIDT Forschungsreise durch Sibirien 1720-1727, Teil I-II-III, Berlin, 1962, 1964, 1966.

totta be a hozzá fűzött tudományos reményeket, az Akadémia felszerelte és útnak indította a 2. szibériai vagy Nagy Kamcsatkai Expedíciót. Ennek az expedíciónak a feladatai és a feladatok teljesítésének módszerei pontosan meg voltak határozva. A természettudományos célok mellett az expedíció résztvevőinek az Oroszország története megírását elősegítő anyagok gyűjtését kellett végezniük, nyelvi minták gyűjtését csak oly mértékben, hogy ezek alapján meg lehessen állapítani az egyes Oroszországban létező nem orosz nyelvek rokonságát. Közismert, hogy az Ural előterét és Szibériát főleg finnugor és török népek lakták a XVIII. században is. Az Orosz Akadémián azonban e század 20-as és 30-as éveiben a finnugor és török nyelvek kutatására sem megfelelő intézmény, sem megfelelő felkészültségű szakember nem volt. A második szibériai expedícióban a nyelvi anyagok gyűjtése G. F. MÜLLER történész és néprajzkutató akadémikus feladata lett, aki 1733-1740-ig töltötte be az expedíció szárazföldi egységének vezető tisztét¹⁰. Müller egészségi okokból 1740-ben visszatért Pétervárra. Őt az Akadémia megbízásából J.E. FISCHER váltotta fel Szibériában. Müller Fischer számára útmutatót állított össze¹¹ a munka végzésére, Fischer pedig 1747-ig folytatta a szibériai terepmunkát. Fischer Pétervárra való visszatérése után kettejük együttes feladata lett a gyűjtött anyagok nyomdai előkészítése. ADAMOVIČ kutatásai (1981, pp. 76-81.) megvilágítják, hogy Müller és Fischer munkatársi kapcsolata rideg, sok tekintetben ellenséges volt. Úgy tűnik, Müller nem tekintette Fischert egyenrangú partnerének, beosz-

¹⁰ A második szibériai expedíció útvonalának leírását, Müller és Fischer életrajzát és tudományos tevékenységét részletesen összefoglalta M. ADAMOVIČ; 1981, pp. 67-86.

¹¹ Instrukcii g. ad''junku Fišeru, kogda on byl poslan na noe mesto. CGDA fond 199.

tottjaként kezelte és akadályozta annak önálló tudományos tevékenységét. A Szibériában gyűjtött anyagok feldolgozását sem közösen végezték, mindössze egy esetben valósult meg közöttük sajátos együttműködés. Müller, miután a Szibéria történetéről írott munkájával szemben több kifogást emeltek az Akadémián, felajánlotta Fischernek, hogy dolgozza át a művet. Fischer némi vonakodás után vállalta. Ekkor feltehetőleg kézhez kapta Müller anyagait, és saját gyűjtéseit is felhasználva megírta a *Sibirische Geschichte* c. munkát, mely 1768-ban jelent meg nyomtatásban.

Az Akadémia expedíciójával párhuzamosan az uráli és szibériai népek nyelvének gyűjtése egy másik úton, V. N. TATIŠČEV révén is folyt. Tatiščev 1720-22-ig, majd 1734-37-ig a katherinenburgi Szibériai Bányügyi Főhivatal vezetője volt és az Uráltól keletre és nyugatra eső bányák igazgatásával foglalkozott¹². Személyes érdeklődéstől hajtva az orosz birodalom történeti, földrajzi és néprajzi kutatását végezte. 1734-ben összeállított egy 92 kérdést tartalmazó kérdőívet, melynek utolsó kérdése egy több mint 200 orosz szóból álló listát tartalmazott. Tatiščev a kérdőívet először az Akadémiának küldte el azzal a javaslattal, hogy nyomtassák ki és küldjék szét Szibéria helyi hatóságainak adatgyűjtés céljából. Az Akadémia nem válaszolt, Tatiščev pedig maga küldte ki a kérdőívet saját hatáskörén belül. A kormány támogatását megszervezve információgyűjtő vállalkozásához, 1737 végétől kezdtek beérkezni a válaszok. Időközben Tatiščev tökéletesítette és bővítette kérdőívét; 1737-ben elkészült a második, mely a *Predloženie* címet viselte, és mely módszertani útmutatásokat is tartalmazott a nyelvi gyűjtéshez, 1739-ben pedig a harmadik. Te-

¹² ADAMOVIČ op. cit. pp. 76-81.

vékenységét az Akadémián végig passzívan vették tudomásul, a szibériai hatóságok viszont élénken támogatták. Tatiščevet hivatali működése 1739-45-ig más területre szólította, de a hivatalból való felmentése után 1745-től haláláig, 1750-ig történelemtudománnyal foglalkozott. Ezen történelmi körülmények és személyi feltételek között kell tehát elképzelnünk a hat csuvas forrás keletkezését.

A 2. szibériai expedícióval foglalkozó irodalomban az általunk vizsgálandó emlékek keletkezéstörténetéről és forrásértékéről megoszlanak a vélemények. S. K. BULIČ (1904. p. 220) Fischer kéziratot szótáráról (melynek csak a göttingeni változatáról tud) azt feltételezi, hogy azt valószínűleg nem maga Fischer gyűjtötte. Jelzi még, hogy a szótárt Fischer Schlözer kérésére 1767-ben Göttingenbe küldte. V. V. BARTOL'D (1909, pp. 39-40) Fischer szótárának keletkezését úgy képzei el, hogy Fischernek szibériai utazásai során a kezébe jutottak Tatiščev kérdőívei. A nyelvi mintákat szerinte Tatiščev még Nagy Péter életében, 1725 előtt gyűjtötte. Ezeket Fischer lefordította németre, majd 1767-ben elküldte Schlözernek. V. G. EGOROV (1949, pp. 112-115) Müller Vocabularium Harmonicum csuvas szójegyzékének nyelvi és helyesírási sajátosságai elemzése közben megjegyzi, hogy szerinte Müller a csuvas szavak lejegyzését saját maga végezte, informátorai pedig a kazányi kormányzás tisztviselői és hivatalos tolmácsai voltak. G. DOERFER Fischer göttingeni kézírata facsimile kiadása elé írt bevezetőjében (1965, p. 12) Fischer munkájának keletkezéstörténetére az alábbi hipotézist állította fel: Müllernek kb. 1733-ban egy nem abc sorrendben szerkesztett tematikus szólista állott rendelkezésére. Ennek felhasználásával készítette el Tatiščev saját kérdőívét. Fischer a Tatiščev által így összeállított kérdőíven beérkezett gyűjtést átdolgozta és kiegészítette — talán Messerschmidt jegyzeteinek felhasználásával. GULYA JÁNOS (1967, p. 88) miután részletesen ismerteti Fischer szibériai szójegyzékét, annak keletkezéséről csak annyit mond, hogy ez a 2. kamcsatkai expedíció ténykedésének eredményeképp

készült el, viszont ő az első, aki hírt ad a szójegyzék leningrádi változatának létezéséről. A leningrádi kéziratot a göttingeni fogalmazványának tekinti. A. P. FEOKTISTOV (1968, pp. 86-88) Fischer szibériai szótárának és Müller Vocabularium Harmonicumának ismertetésekor felteszi, hogy mind Müller, mind Fischer korábban elkészített, azonos kérdőívvel indultak gyűjtőútjukra (ez a közös műveikben), és önálló terepmunka eredménye mindkettejüknél a közölt nem orosz szójegyzéksor. Feltételezi, hogy Fischer szótárának göttingeni kézírata a leningrádi kéziratnak nem feltétlenül azonos és nem feltétlenül egyedüli másolata. L. P. SERGEEV (1970, p. 234) megismétli Fekhtistov véleményét Fischer és Müller tevékenységében az azonos tematikus kérdőív használatáról. Megállapítja, hogy Müller a csuvas szavakat pontosabban rögzíti és nyelvjárási változatok lejegyzésével többet nyújt mint Fischer. SERGEEV közli Fischer szótára leningrádi kéziratának orosz-csuvas részét (pp. 238-41). Sajnálatos, hogy a latinbetűs nyomtatott anyag írása pontatlan, a kéziratban szereplő etimológiai jellegű megjegyzéseket pedig Sergeev következtelenül idézi. A. N. KONONOV (1972, pp. 52-55) ismerteti Müller és Fischer tevékenységét, de nem vizsgálja kettejük munkájának egymáshoz való viszonyát. Összehasonlítja Fischer szótárának göttingeni és leningrádi kéziratát és megállapítja, hogy a göttingeni változat lehetett a piszkozat, a leningrádi a tisztázat. A leningrádi lényegesen különbözik a göttingenitől az anyag csoportosításában, a rovatok elhelyezésében. Itt a kiinduló nyelv a francia. SERGEEV (1972, pp. 49-51) visszatér Müller és Fischer szótárai csuvas nyelvű részeinek ismertetésére. Müller gyűjtésének időpontját 1733 őszére teszi. Egyezik álláspontja EGOROVÉval, mely szerint Müller a gyűjtést maga végezte és informátorai csuvasok voltak. Müller latinb. t.űs lejegyzését igen pontatlannak tartja, és megállapítja, hogy a német kiadás hibái pontosan ismétlődnek a későbbi, cirillbetűs változatban, sőt ez utóbbi még sajtóhibákkal is tetéződik. Hírt ad arról, hogy rátalált Müller Vocabula-

rium Harmonicuma német és orosz kiadásai kéziratos előzményeire (ld. a 4-5-6-os jegyzeteinket). E. HOVDHAUGEN Fischer és Müller szójegyzékeinek csuvas részét vizsgálja (1975, pp. 277-79). Számára már kétségtelen, hogy Fischer Vocabulariuma Müller szójegyzékének másolata, de nem tudja pontosan, hogy Fischer Müllernek a saját maga által írott kéziratát, vagy ennek valamilyen változatát másolta. A másolás tényét őt nyilvánvaló másolási hibával bizonyítja. Megállapítja még, hogy Fischer ú.n. leningrádi kézírata Müller anyagán alapszik, de annak helyesírása a lengyel helyesírás néhány vonását látszik mutatni. A leningrádi kéziratban is fedez fel elírásokat (ezeket nem részletezi), melyek okát egy eredeti cirill írásos iratról való másolásban látja. Végül M. ADAMOVIČ (1981, pp. 71-76) részletesen elemzi Fischer szótárának göttingeni kéziratát. A mű keletkezését 1747. okt. 3. előttré teszi. Megállapítja, hogy több kéz munkája, melyek közül nem azonosítható egyértelműen Fischer kézírása. Az egyes rovatokat nem azonos időben töltötték ki és nem azonos írástípussal. ADAMOVIČ biztosra veszi, hogy a szótárat Fischer állította össze. Arra a kérdésre, hogy a feldolgozott nyelvi anyagot ki jegyezte le, megütközteti Schlözer, Fischer, majd Müller állítását¹³, végül leszögezi: Fischer nem gyűjthette

¹³ Idézi egyfelől Schlözer állítását; mely szerint: "Fischer szibériai zárándokútján mindenütt ismeretlen népek szavait kutatta, és ebből a maga nemében egy egyedülálló Vocabularium keletkezett" (p. 75). Másfelől Fischer saját szavait a munkáról: "Negyven nyelv — egyenként 300 szóból álló — szótárát gyűjtöttem össze. E nyelvek zöme Szibériában használatos." Végül Müller sorait: "Kellemes kötelességem volt — melynek teljesítésére kazáni tartózkodásom során kényelmes lehetőségem nyílt — a kazáni kormányzóság területén élő nem orosz népek: a csere-miszek, csuvasok, votjakok, részben mordvinok életmódját, vallását, erkölceit és szokásait alaposan megismerni, leírni és nyelveikből szótárakat és más mintákat gyűjteni. ... Egyszerű, érzéketlen és senki számára félre nem érthető szavakból egy listát állítottam össze. Ezt elmondtam mindenkivel a saját nyelvén és a hangokat igyekeztem latin betűkkel amennyire csak lehet, kifejezni. Ez a lista szolgált szibériai utamon a gyűjtés zsinórmértékéért. Egy másik listát alkalmazott Tatiščev ... ilyen listákat hozott vissza magával Fischer professzor úr és ajándékozott a Göttingeni Történeti Intézetnek." (pp. 75-76.)

szótára teljes anyagát a szibériai expedíció során, mert mű-
vében olyan nyelvi minták is vannak, mely nyelvek hordozóival
Fischer Szibériában nem találkozhatott. De Müller sem saját
maga gyűjtötte a latinbetűs mintákat, mert azok cirillbetűs
előzményekre mennek vissza (a gyűjtésben közreműködő néhány
oroszl neve fenn is maradt). ADAMOVIČ Fischer Vocabulariumának
keletkezését így rekonstruálja: Fischer összegyűjtötte Tatiš-
čev nyelvi mintákat gyűjtő kérdőíveit, átírta azokat, egyes
pontjait kiegészítette és szibériai kutatóútja során egy ös-
szehasonlító szótárat állított össze. Ezt 1747. okt. 3-án be-
nyújtotta az Akadémiának.

1. *Observationes Historicae in Sibiria*

A kézirat latin nyelvű naplórészlettel kezdődik, melynek
a birtokunkban lévő fotokópián hiányzik az első 48 oldala. A
naplórészletet a "Vocabularium linguae Wotiaccicae" követi,
arab 8-as számozással. A votják szójegyzék után 9-es szám
mellett következik a Vocabularium Latino-Tatarico Tschere-
misico-Tschuwajchicum, majd folytatódik a naplórészlet. Az
általam használt fotokópián ennek a 81. oldalától hiányzik a
vége. A 9-es számmal jelzett szójegyzék egy 309 kérdésből ál-
ló latin nyelvű kérdőívhez kitöltött latinbetűs tatár-csere-
misz-csuvas szótár. Szerzője kézírása erősen jobbra dűlő,
szálkás, jól kiírt egyéni írás, ugyanakkor az azonos nagyságú
és hasonló formájú betűk között alig tesz különbséget: a meg-
tévesztésig hasonlóan írja az *i-n-r-s-c*, az *f-f*, *m-w*, *a-u* be-
tűket.

A kérdőív tematikus felépítésű. Sorban az alábbi fogalmi
csoportokat lehet elkülöníteni: természeti jelenségek, a hét
napjai, napszakok, domborzati tényezők, ásványkincsek, pénz,
rokonsági terminusok, testrészek, ruhanemű, közigazgatási egy-
ségek, ház berendezése, háztartási eszközök, szerszámok, házi-
állatok, erdei állatok, halak, haszonnövények, fák, fűszerek,
ételek, italok, a leggyakoribb cselekvéseket jelentő igék

(néhány közülük ragozva jelen és múlt időben), színek, leggyakoribb melléknevek, számnevek. A szójegyzék utáni szöveges részben népnevek és földrajzi nevek vannak még felsorolva. A tematikus felépítés nem következetes, pl. a természeti és gazdasági földrajz körébe tartozó szócsoportokat elválasztják egymástól a rokonsági terminusok, ruhanemek; a folyónevek és népnevek a jegyzék végén vannak, nem a földrajzi fogalmak között.

A kérdésekre adott csuvas válaszok német helyesírással vannak írva, így a *v* jele *w*, a *χ* jele *ch*, a *š* jele *tšch*, *tsch*, az *š* jele *sch*, *sch*, az *s* jele *s*, *f*, ritkán *sf*. A csuvas *ö* és *u* fonémák a németben is meglévő hangok betűivel szerepelnek. A csuvas *é* fonéma jelzése nem következetes, gyakran *js*, *sf*, *sfj*, néha *f*, *sch*, *s*+magas hangrendű magánhangzó. Következétesen jelölve van viszont a hangsúly. Teljes képzésű magánhangzós szóvégeken gyakran *-h* áll, aminek nincs hangértéke, csupán a német helyesírás szerint a megelőző magánhangzó hosszúságát jelzi¹⁴. A kéziratot a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának leningrádi levéltárában "Rukopisi G.F. Millera" jelzettel tartják nyilván.

2. G. F. Müller: *Vocabularium Harmonicum*

Mint ismeretes, ez a szójegyzék Müller Sammlung Russischer Geschichte című terjedelmes művének harmadik kötetében (S. Petersburg, 1759), ott is a Nachricht von dreien im Gebiete

¹⁴ A csuvasban a magánhangzók képzés időtartama szerinti oppozíciója röviddek (teljes képzésűek): redukáltak. A teljes képzésű magánhangzóra végződő szavak utolsó magánhangzója hangsúlyos. A hangsúllyal, nyomatékkal ejtett magánhangzó hosszúnak tűnhetett az idegen fül számára, különösen, ha a megelőző szótagban redukáltak voltak. Müller hosszúságjelét ezért relatív hosszúságként kell értelmeznünk.

der Stadt Casan, wohnhaften Heidnischen Völkern des Tschere-
missen, Tschuwaschen und Wotiacken c. fejezet végén (pp.
382-409) jelent meg. Müller maga nyilatkozik a gyűjtés idejé-
ről és körülményeiről (pp. 305-506): "Diese Nachrichten sind
von mir im Jahre 1733 auf meiner Hinreise nach Sibirien, als
ich mich eine Zeitlang zu Casan aufhielt, zusammengetragen,
und ferner auf der Reise von Casan nach Tobolsk ergänzt wor-
den. Ich kann versichern, dass nichts darin vorkommt, als was
selbst mit Augen gesehen, oder von Dolmetschern, die der
Sachen vollkommen kundig waren, in Erfahrung gebracht. Indem
aber nach der Zeit, durch sorgfältige Veranstaltung der Rus-
sischen Geistlichkeit viele tausend Menschen von diesen Völ-
kern durch die Heil. Taufe dem Cristenthume einverleibt wor-
den; so ist leicht zu vermuthen, dass solches wie in Gottes-
dienstlichen als auch manchen bürgerlichen Handlungen, ver-
schiedene Veränderungen nach sich gezogen haben mag, wovon
hier keine Erwähnung hat geschehen können".

A Vocabularium Harmonicum kérdező, kiinduló nyelve a
német. Ettől az eltéréstől eltekintve a kérdőív szavai sor-
rendben és számban teljese megegyeznek az Observationes ...
latin nyelvű kérdőívében foglaltakkal. Az Observationes ...
csuvas anyaga teljes mértékben benne szerepel a Vocabularium
Harmonicum csuvas részében: ugyanazok a csuvas szavak ugyan-
azzal a helyesírással vannak jelen. Müller nyomtatott anyaga
azonban bővebb az Observationes ... csuvas anyagánál: mint-
egy tizenöt esetben alak- és helyesírási változatok teszik
teljesebbé.

3. J. E. Fischer: *Vocabularium continens trecenta vocabula
triginta quatuor gentium, maxima ex parte Sibiricarum
göttingeni változata*

A Göttingenben található kéziratnak sem a címdalán,
sem más részében a szerző neve nem olvasható. A szerzőség

kérdésében kizárólag Schlözer információjára lehet támaszkodni (ADAMOVIČ 1981, pp. 71-72). A Fischer által Göttingába küldött anyagok között a szójegyzéken kívül több kéztől származó latin és francia nyelvű feljegyzések, valamint a Tatiščev által szerkesztett Predloženie egy cirill kézírásos példánya van.

A soknyelvű szójegyzék négy szerkezeti egységből áll, a csuvas a második részben van. A kérdőív latin nyelvű, tartalma és a szavak sorrendje megegyezik az előző két szójegyzék kérdőívével¹⁵. A kérdőívet Analecta I-II. zárja, mely részek csuvas szempontból azonosak az Observationes ... szójegyzékét követő naplórész csuvas glosszáival. A csuvas anyag jól tagolt folyóírással van írva, végig egy kéz írása. Néhány esetben a szavak mellett zárójeles utalások vannak más nyelvek megfelelő adataira, leggyakrabban tatárra, magyarra és oroszra.

A csuvas szójegyzék másolat másik német helyesírási forrásról: az 58. számú adat *chosa* 'acél'. A csuvasban az acélt jelentő szó *хурса́, хорса́* v.ö. tat. *qorış*, bask. *qorıs* 'id'. Az -r- mássalhangzó előtti kiesése ugyan ismert jelensége a csuvas hangtörténetnek, de ebben a szóban sem az egykorú forrásokban, sem a mai nyelvjárásokban nem fordul elő. A -ss sokkal inkább német kézírásos -rs rossz másolása. A 83. szó a jegyzékben *sochol* 'szakáll'. Ez a szó a csuvasban *suχal*, *soχal* < PB *saqal* v.ö. OT *saqal* 'something hanging down' (Clauson, p. 808). Fischer adatában a második szótagbeli *o* kézírásos *a* téves másolata. A 89. számú adat *schilgd* 'nyelv'. A nyelv jelentésű szó a csuvasban *čélxe* < PB *tīlaq* v.ö. OT *tīl* 'the tongue; an informer, information, language' (Clauson, p. 489). A szókezdő hang etimológiai okokból csak *č*- lehet.

¹⁵ Csak egy esetben (No. 229-30) fordul elő, hogy két szó sorrendje felcserélődött Fischernél.

Az *feh*- ezen a helyen úgy magyarázható meg, ha feltesszük, hogy német *tſch* másolata, ahol a másoló le hagyta a szókezdő *t*-t. A 168. adat *fmosár* 'menyét'. A menyét jelentésű szó a mai csuvasban *săsar*, *săvsar*, v.ö. tat. *susar*, bask. *hūhar* 'id.'. A csuvas és a volgai kipcsak adatok szerint a szókezdő *s*-t követően *-m-* jelenléte nem indokolt. A *fmosár* írásmódot német kézírásos *fuwsar* hibás másolatának tekinthetjük. Fischer 178. csuvas szava *tſchifehāh* 'tyúk'. A tyúk jelentésű szó a csuvasban *äḥḥä*, *ḥḥ* < PB *tīyūq* v.ö. OT *taqīyu* 'a domestical fowl' (Clouston, p. 468). A szó végén *feh* jelenléte etimológiai okokból kizárt, minthogy *q* > *x* a szabályos fejlődés. Az *feh* másolási hiba *ch* helyett. A 242. és 243. adat *turatra* 'állatok, állnak', a 248. és 249. pedig *laratra* 'ülők, ülnek'. A szójegyzék 238-249-ig számozott részében a *tār*- 'áll' és *lar*- 'ül' ige jelen idejű egyes és többes számú ragozásának szándékát lehet gyanítani. Az egyes szám első és harmadik, és többes szám első személyben leírt ragok megfelelnek a jelen idejű kijelentő módú állító ragozásnak. Egyes szám második személyben a végződés *-na* mindkét igitő mellett, ami a múlt idejű melléknévi igenév végződése. Többes szám második és harmadik személyben ezzel szemben *-ra* áll. Ilyen igei időjel vagy személyrag nincs a csuvasban, viszont értelmezhető latinbetűs kézírásos *-na* téves olvasatából eredő másolási hibának. A múlt idejű melléknévi igenév végződése *-nā*, (*-nē*) minden számban és személyben. Így bekerülhetett az igeragozásba egyes szám második, valamint többes szám második és harmadik személyeként egyaránt. A 271. adat *tubirkon* 'másnap'. Ez a jelzős szerkezet a mai csuvasban *tepēr kun*. A *tepēr* 'más' jelentésű szó összetett alak, < *ta/te* 'még, is' + *pēr* 'egy'. (Egorov, 1964, p. 243). Az előtag első szótagbeli *-u-* írását *-a*-ról va i másolási hibaként értékeljük. *Tabir-kon* írásmód előfordul a párhuzamos forrásokban¹⁶. A 273. adat *injur* 'teg-

¹⁶ A göttingeni kézirat 89., 168., 178., és 271. számú csuvas szavaiban előforduló helyesírási hibákat HOVDHAUGEN is észrevette (op. cit., p. 277.)

nap'. A tegnap jelentésű szó a csuvasban *ěner* < PB *iner* v.ő. ÓT *inir* 'dusk' (Clauson, p. 188). A második szótagbéli *ü* másolási hiba -*ä*- helyett.

4. *A Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium maxima ex parte Sibiricarum J. E. Fischernek tulajdonított leningrádi változata*

A LOAAN SSSR razr. III. op. I. ed. hr. 135 jelzetű kéziratot tartják Fischer szótára leningrádi változatának. Ez a levéltári egység két különböző munkából áll. Az első három lap írása azonos az *Observationes ...* kézírásával. Tartalmát tekintve a legelső lap a *Vocabularium Harmonicum Russisch, Tatarisch, Tscheremissisch, Tschuwassisch, Wotjakisch, Morduanisch, Finnisch* címdalának kéziratos változata, melyen szerzője neve nem szerepel. A második és harmadik lapon töredékes német-csuvas szójegyzék helyezkedik el két-két oszlopban, melynek címe *Einige Tschuwaschische Wörter nach dem Tschebaxarischen Dialect*. Ebben a jegyzékben 49 csuvas névszó, köztük 27 számnév van. Tartalmazza azt a többletet és ugyanolyan helyesírással, mint amivel és ahogyan Müller *Vocabularium Harmonicum*a bővebb az *Observationes ...* csuvas részénél. Ez a töredék a 'nap' jelentésű csuvas szót *schwell* és *chwel* módon írja. A nap jelentésű szó a mai csuvasban *χěvel* < PB *quyal* v.ő. ÓT *quyaš* 'the blazing heat of the (midday) sun; the sun' (Clauson, p. 679.). Ebben az esetben a ma is ismert és helyes, *chwel* írásmód által tükrözött alak mellett valamilyen alakváltozatot sejtünk, melynek lejegyzésében elírás történt. A harmadik lap alján Dr. Zruegr aláírása olvasható. Az aláírás betűi kerekesebbek, alacsonyabbak, lazábban vannak egymáshoz kötve, mint a szójegyzék kézírásának betűi, ez az írás másik kéztől származik.

Az anyag másik része 442 kérdésre válaszoló görög, latin, "szláv", orosz, lengyel cseh és magyar szójegyzék, me-

lyet egy 500 kérdésre válaszoló tomszki, toboli valamint kazáni tatár és csuvas szójegyzék követ. A görög szójegyzék görög betűkkel íródott (első kéz), a "szláv" és az orosz cirillbetűs. A cirillbetűs kézírás azonos a Fischer göttingeni kéziratához mellékelte Predloženie kézírásával (második kéz). A lengyel rovat fejlécében zárójelben az alábbi megjegyzés áll: orthographia patria (harmadik kéz). A tomszki és toboli tatár szójegyzékek fejlécében "Tonus in ultima" megjegyzés szerepel. Mind a négy török nyelvi minta (tomszki, toboli, kazáni tatár, csuvas) helyesírása egységesítve van: "Orthographia Polonica", és mind a négy oszlopot egy kéz írta: ugyanaz, aki a görög-"szláv"-orosz-lengyel szerkezeti egységben a lengyelt, és aki Fischer szótárának göttingeni kéziratában a finn, votják, cseremis, csuvas, tatár és mordvin nyelvű részeket. A török nyelvű szerkezeti egységben az 500 szót tartalmazó kérdőív fotokópiája nem állt rendelkezésünkre. A kérdőív kérdéseire adott válaszokból azonban megállapítható, hogy ez az Observationes ... kérdőívének átszerkesztett és bővített változata. A csuvas válaszok ugyanazok a szavak, mint amelyek a göttingeni kéziratban vannak (a kérdőív mintegy 200 kérdése válasz nélkül van hagyva), csak itt lengyel a helyesírásuk. (A lengyel helyesírás jellegzetességei: χ =ch, v=w, l=l, ł, ċ=cz, ŝ=sz, ü=y)¹⁷ A lengyel helyesírású csuvas szójegyzék német helyesírású forrás másolata:

A 'kedd' jelentésű szó a csuvasban *ıtlari-kun*, *utlari-kun*. A szójegyzékben *utlan kun* szerepel, ahol az előtagban a szóvégi -n latinbetűs -rı téves olvasatának a rögzítése. Az 'ablak' jelentésű szó a csuvasban *karıntäk*. Ez a szó a leningrádi kéziratban *kámdik* formában van meg. A szóközépi -m- latin-

¹⁷ A csuvas á fonéma á betűvel való írása (mely ugyan következtelen) meglepő. Lehet a másoló ad hoc jelölése, de nincs kizárva, hogy szlavasztikai műveltségére utal.

betűs *-rn* rossz olvasatának a tükröződése¹⁸. A 'tyúk' jelentésű szó a csuvasban *ḡǎḡǎ*, *ḡǎḡ*. A leningrádi kéziratban *cziszǎ* áll, amely mögött nem nehéz felismerni a német *tachischáh* alakot. A 'fehér hal' jelentésű jelzős szószervezet (mely a csuvasban a vizát jelenti) *ḡurǎ pulǎ*, *ḡorǎ polǎ*. A leningrádi kéziratban *schóri póle* van írva, ahol az *sch-* írásmód német eredetire utal. Mint ismeretes, a lengyel hangkészletben nincs *ö* hang, ezért a megfelelő betű is hiányzik a lengyel abc-ből. Mégis, a leningrádi kézirat 'gyertya' jelentésű szava csuvasul *ḡsörtǎh*, *suḡsörtǎh*¹⁹.

Van a leningrádi kézirat csuvas jegyzékében két furcsa helyesírási jelenség. A 'nyelv' jelentésű szó *zilga*, a 'tojás' *zmarda*. A szókezdő *z-* a 'nyelv' jelentésű szóban nem etimologikus, ld. fentebb. A 'tojás' jelentésű szó a csuvasban *šǎmarta* < PB *ḡumarta* v.ö. OT *ḡimirtya*, *yumurtya* 'egg' (Clauson, p. 938). A szókezdő *z-* a *zmarda* esetében tükrözhet létező formát, de csak abban az esetben, ha a szót folyamatos beszédben elhangzott hangalakja szerint jegyezték volna le, ui. ekkor kerülhetett volna a szókezdő *š-* intervokális helyzetbe. (Az intervokális helyzetű mássalhangzók a csuvasban zöngésülnek.) A csuvas szójegyzék szavai azonban — amint ezt írásmódjuk tükrözi — kiragadott formájukban vannak lejegyezve²⁰ és nincs okunk feltételezni, hogy sza-

¹⁸ A háromtagú szavak második, zárt szótagheli redukáltja szabályosan ki-
eshet, vagy gyors beszédben a redukált képzési ideje egészen minimális-
sá válhat. A *karǎntǎk* szó *karntǎk* féle változata létező, hiteles alak.
Ezt jegyezte le a gyűjtő, és ezt másolta hibásan a leningrádi kézirat
másolója.

¹⁹ További kérdés, hogy az *-ö-* jelenlétét a szóban hogyan értelmezzük. A
gyertya jelentésű szó a csuvasban *ḡurta*, *ḡorta* < PB *ḡarta* v.ö. ma,
gyertya, cser. *sarta*, *sorta*. E szónak magas hangrendű változata sem más
egykorú forrásból nem került elő, sem a mai nyelvjáráásokban nem ismert.
Ez a fajta írás csak a szókezdő *š-* erősen palatalizált voltát jelzi.

²⁰ Ez alól néhány számnév kivétel. Ezek zöngés mássalhangzót jelölő betűk-
kel kezdődnek, ami arra utal, hogy szószervezetekben hangozhattak el.

vunk eltér ettől a gyakorlattól. A *zmarda* írásmód megfejtésének kulcsa tehát ugyanaz, mint a *zilga* formáé. A jegyzék lengyel helyesírása szerint a 'nyelv' jelentésű szónál *czilga* alakot várnánk, a 'tojás' jelentésű szó esetében *szmarda* lenne a helyes. (Tekintetbe kell vennünk, hogy a szójegyzéket német helyesírású eredetiről másolták, azokban pedig *Schmarddh* áll.) Eszerint két *z*- kezdetű szavunk elejéről lemaradt egy-egy betű, mely csak lengyel helyesírású forrásról való másolás esetében fordulhatott elő. E tény a leningrádi kézirat keletkezéstörténetét a következőképp módosítja: a német helyesírású forrásról készült egy lengyel helyesírású átirat, melyet nem ismerünk. Erről az átiratról készült a leningrádi változat.

5. *Slovesnik na raznyh jazykah*

Cirill kézírású orosz-tatár-cséremisz-csuvas, votják-mordvin-permi-zürjén szójegyzék. A kézírás körülményes vonalvezetésű, cirkalmas, lazán vagy egyáltalán nem kötött betűkből áll, írója szemmel láthatólag törekedett a jól tagoltságra.

A kérdőív kérdései — egy szócserétől eltekintve — sorrendben és számban megegyeznek az *Observationes* kérdőívével, a kérdőívre adott válaszok pedig ugyanazt a többletet tartalmazzák mint *Müller Vocabularium Harmonicum*.

A cirillbetűs jegyzék másolat német helyesírású forrásról, amit ebben az esetben is helyesírási hibák tanúsítanak. A csuvas magashangú labiálisok (*ö, u*) jelölése következtelenül ugyan, de megvalósul a jegyzékben. Az *u* írására *u* betűt vezetett be a másoló, az *ö*-t hol *e*, hol *u* betűvel jelöli. Ezek az írásjegyek a legtöbb esetben etimológiai szempontból a helyükön szerepelnek, de van néhány olyan eset, ahol jelenlétük oka nem etimológiai. A *Slovesnik celďanok* 'egy kerek év' jelentésű szava a mai csuvasban *šultaläx*, *šoltaläx* < *šul* + *tqläx*, Csuv. *šul* < PB *jal* v.ö. OT *yaš* 'fresh, moist; fresh every year; a year of one's life'.

Csuv. *talăx* < PB *täglük*. Az előtag magashangú változatban nem ismeretes, az -e- jelenléte itt német helyesírású -ö- másolása betűhelyettesítéssel. A német helyesírású változatban az -ö- a szókezdő ő- palatalizált minőségét jelzi. Ugyanez a magyarázata a Slovesnik *ссыртаго* 'gyertya' jelentésű szava első szótagbeli *ы* írásának (ld. még fentebb). Az 'ördög' jelentésű szó a Slovesnik csuvas listáján két alakban szerepel: *шүдәһе* és *шайтан*. Ezek a mai csuvasban *šuyttan* és *šaytan*. A két változat ugyanannak az arab szónak a közvetlen (+šaytān) és tatár közvetítésű (+šaytan) átvétele (Schermer, p. 29, 35, 74). E szónak mindkét csuvas változata csak a Vocabularium Harmonicumban van meg, *schaitan* és *schuīdan* alakokban. A cirill *шүдәһе* írásmód másolási hiba. A kérdőív 'anya' jelentésű szavára a csuvas válasz a Slovesnikban *аммшө, аһаһ, адзи*. Az *адзи* férfiak tiszteleti megszólítása a tatárban, ez a szó tévesen van itt. Ez esetben a másoló sortévesztését tételezhetjük fel. A 'férfi' jelentésű szó a Slovesnik csuvas oszlopában *ссинь* és *араннь* alakokban van rögzítve. A *ссинь* azonos a mai csuvas *šīn* 'ember' szavával (+újperzsa *šān*, Scherner, p. 52). A férfit a csuvasban az *aršīn* szó jelenti (*ar+šīn*). Csu. *ar* < PB *är* v.ö. OT *er* 'man' (Clouston p. 192), *šīn* ld. az előző mondatban. A cirill *араннь* alakot kézírással latinbetűs *arsin* téves másolatának tartjuk. Az olló jelentésű szó a csuvasban *хаčč, хаč, хайčč* (+ tat. *qayčč* + Kmo. *qayičč* 'id.', Róna-Tas, 1973-74, p. 130). Ezzel szemben a Slovesnik adata *хаилшө*. A cirill írású szó szóvégi *льшө* írásmódja német kézírással *tſch* téves másolata. A 'fehér hal' jelentésű szó a Slovesnikben *шорн поле*. A cirill *шх* nyilvánvalóan német *sch* mechanikus transliterálása ld. még fentebb. A Slovesnik utolsó oldalainak egyikén a *лар-* 'ül' ige ragozása olvasható. Az ige ragozása és az azt követő 12 szó át van húzva. Az áthúzott alakok a kérdőív kérdéseire képest egy-egy sorral később következő válaszokat tartalmazzák, ami arra utal,

hogy a másoló sort tévesztett. A csuvasban a 'fekete' jelentésű szó *xura*, *xora* < PB *qara* 'black' (Clauson, p. 634). A Slovesnik adata *mopazv* alakban van írva. Szókezdő *m*-eben a szóban kizárt, a jelenség oka latinbetűs kézírásos szókezdő *ch* hibás másolása. A német helyesírású eredetiről való másolás döntő bizonyítéka a Slovesnik írásának az a ténye, hogy az etimologikusan teljes képzésű magánhangzóra végződő csuvas szavak *z*-re végződnek. Ez nem más, mint a fentebb jelzett német típusú hosszúságjelzés (*-h*) hangértékként való, mechanikus másolása.

6. *Russako-tatarsko-čeremissko-čuvašskij slovar'*

Igen jellegzetes cirill kézírású töredékes négynyelvű szójegyzék, más kéz munkája, mint a Slovesnik. A betűk nagyok, szélesek, általában nincsenek kötve egymáshoz. A betűkészletben a szokásos cirill írásjegyek mellett előfordul a latin *J*, *i* és a görög *ϣ*. Gyakori jelenség, hogy szóközépi helyzetű *z* betű *r*-vel van írva, szóvégi *-up*, *-y* betűkapcsolat előfordulásakor az *-u*-be és *-y*-ba felülről bele van kötve az *-p*; mássalhangzóköttőzés írásakor az egyik mássalhangzó emelt helyzetben, a többi fölött áll. A kézírásos *κ* két egymással párhuzamos vonal, a *σ* és *η* jele alig különbözik egymástól, a *θ* írása inkább 2-es számjegyhez hasonlít, melynek kezdő vonala fent kört ír le. E kézírásnak minden felsorolt sajátossága és külső formája megegyezik a Fischer szótára göttingeni példányához mellékelte Predloženie írásával²¹, és a göttingeni kézirat "Samoedskij mezenskij" rova-

²¹ A Predloženie és a göttingeni kézirat eredetiben való vizsgálatára DOERI-nek és ADAMOVIČ-nak volt leginkább módja. Megállapították, hogy a Predloženie szerzője Tatiščev, de arról nem nyilatkoznak, hogy a Göttingenben levő példány a szerző kézírása, vagy másolat. Összehasonlító anyag hiányában ennek eldöntésére mi sem vállalkozhatunk, de jelezzük, hogy milyen problémákat vet fel az egyik, milyeneket a másik lehetőség. Ha a Predloženiét maga Tatiščev írta, akkor a négynyelvű szójegyzék is az ő munkája. Ebben az esetben tisztázandó, hogy miért másolt Tatiščev egy német helyesírású gyűjtést, amikor számára ennél sokkal gazdagabb cirillbetűs anyag állt rendelkezésre. Miért vett részt Fischer göttingeni kézírata írásában, amikor volt saját koncepciója és anyaga összehasonlító jegyzékek készítéséhez. Egyszerűbb a helyzet, ha egy másoló közreműködését feltételezzük, de így is nyitva marad a kérdés, hogy mi célt volt hivatva szolgálni az Observationes ... újabb cirillbetűs változata.

tának a kitöltésével. A szójegyzék a birtokunkban lévő fotokópián a 'falu' jelentésű csuvas szóval kezdődik, ami az Observationes ... 113. szava. Innen a négynyelvű szójegyzék kérdőíve megegyezik az Observationes kérdőívével.

A kérdésekre adott válaszok sajnos itt is nyilvánvalóvá teszik, hogy másolattal van dolgunk. Ennek legszembeütőbb jele a teljes képzésű magánhangzóra végződő csuvas szavak végén jelenlévő *э*. E tény azonban ebben az esetben nem bizonyíték a német helyesírású eredeti mellett, hiszen ugyanezt másolhatta a másoló a Slovesnik csuvas részéből is. Hogy a szójegyzék mégis német helyesírású eredetiről készült, annak az alábbi jelei vannak: Az *s* és *ś* kezdetű csuvas szavak egy része ebben a forrásban cirill *с*-szel van írva (*схрх* 'gyűrű', *смосар* 'menyét', *схдв* 'tej', *сху* 'vaj', *схххрх* 'liszt', *сара* 'sárga', *схти* 'fény'), másik része *з*-vel *зиснагв* 'disznó', *зорохв* 'juh', *зонатв* 'szárny', *эхрх* 'kenyér', *эхллу* 'zab', *зимисв* 'étel', *эхсх* 'kés', *эиэзв* 'eszik', *эхрасв* 'jár'). A *з*-kezdetű írásmódról megint mondhatnánk, hogy folyamatos beszédből lejegyzett alakokat tükröznek (ld. fentebb), azonban nincs sem olyan cirill, sem olyan német helyesírású forrásunk, ahol a szóvégi *э* írása és az *s*, *ś* kétféle képviselője együtt létezne, és így, ahonnan a másoló ezeket az írásmódokat vehette volna. Ezzel szemben pontosan kimutatható, hogy a *з* kezdetű írásmód mindig akkor fordul elő, amikor a német helyesírású jegyzékeinkben a csuvas *s*-t és *ś*-t egyedülálló *s* vagy *f* betűvel adták vissza, amit magánhangzó követett. A négynyelvű szójegyzék csuvas részében az *s* és *ś* fonémák *э* betűvel való írása szóközépi helyzetben is előfordul (*зиснагв-схрху*, *казкарв*). Ha az intervokalikus helyzetben két mássalhangzó áll, akkor ezek a csuvasban nem zöngésülnek, így ezekben a példákban a *-з-* nem nyelvi sajátosságot tükröz. Ez annyit jelent, hogy a másoló a német helyesírással leírt csuvas szavak németes ejtését reprodukálta cirill betűkkel. Feltű-

nő, hogy ebben a forrásban néhány magas hangrendű szóban *e* helyén *a* szerepel, noha mind a cirill, mind a latin abc-nek van *e* betűje: *mu a* (= tipe 'száraz'), *вишна* (= vilně 'halott'), *зшпачо* (= šüres 'járandó'), *зшасо* (=šies 'megevendő'), *шпа* (= xüre 'farok'), *шшпачо* (= šner 'tegnap'). E jelenség oka, hogy a másoló az idézett szavakat német helyesírású eredetiről másolta, ahol az *e* és *ě* fonémákat *ä* betűvel jegyezte le a gyűjtő. Ezt a betűt helyettesítette *a*-val a másoló. A 'menyét' jelentésű szó a négynyelvű szójegyzék csuvas oszlopában is *шмозаро* módon van írva. Az *-m-* jelenléte *e* szóban ismét német helyesírású eredeti mellett szól, ld. fentebb. Viszontlátjuk a jegyzékben a *tār-* 'áll' és *lar-* 'ül' jelentésű igék ragos alakjai között többes szám második és harmadik személyben a *-ra* végződést²². Erről a toldalékról már fentebb megállapítottuk, hogy latinbetűs *-na* téves másolása. A 'füst' jelentésű szó a csuvasban *tětēm*, *tőtēm* < PB *tütün* v.ö. OT *tütün* 'smoke' (Clauson, p. 457). A négynyelvű szójegyzék csuvas oszlopában ez a szó *кумхно*. Szókezdő *квт* váltakozás²³ a csuvasban ugyan van, de ezt a szót mind a régi források, mind a mai nyelvjárások csak *t-* kezdettel ismerik, és nincs olyan másik rokon nyelv sem, ahol *k*-val kezdődne. Ha most meg is engednénk a *k*-szókezdetet, mint archaizmust, nagyon nehéz lenne megmagyarázni, miért követi a *k*-t *-i-*, amikor az etimológia szerint ugyanolyan labiálist jelentő betűnek kellene állnia itt, mint a második szótagban. Így alapos okunk van feltételezni,

²² A *шмозар* és a *-ra* típusú hiba egyaránt előfordul a göttingeni másolatban és a négynyelvű cirillbetűs szójegyzék csuvas részében, de ezen jegyzékek többi másolási hibái eltérnek egymástól. Így nincs okunk feltételezni, hogy a négynyelvű szójegyzék csuvas anyagát a göttingeni kézirat csuvas részéről másolták. A közös másolási hibák a közös forrás adott helyein előforduló félreérthető írásképekből adódnak.

²³ Közismert példa a csuv. 'čērēp sün' < *tirip* v.ö. oszm., az., tkm., kirg. *kirpi*, tat. *kerpe*, bask. *kerpe* 'id.'.

hogy a szó *ku-* módon írt kezdete német helyesírású kézírásos *tü* - félreolvasásán alapuló másolási hiba.

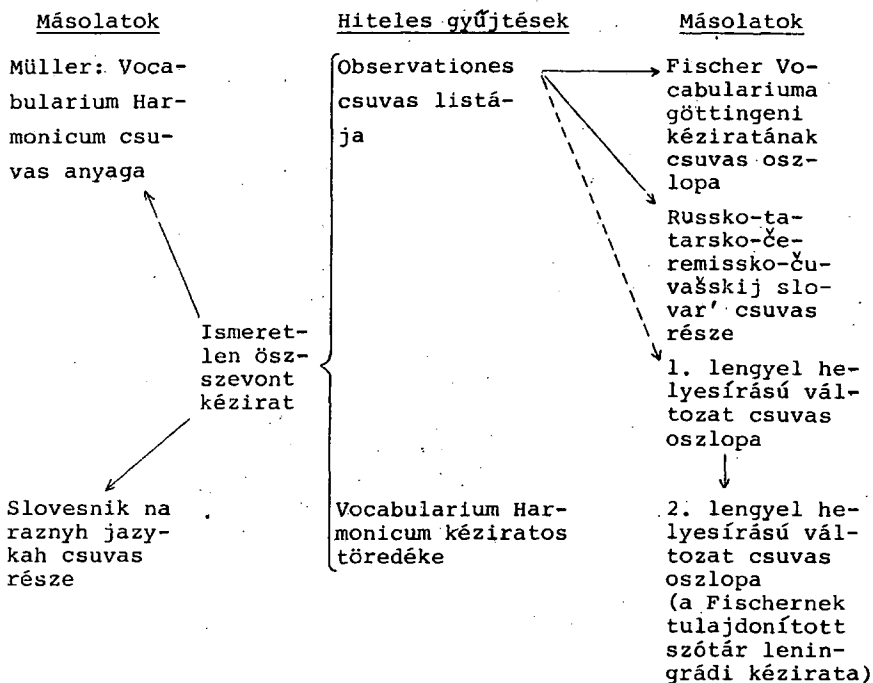
A fenti hat forrás egybevetése után arra a megállapításra jutottunk, hogy a hiteles nyelvi gyűjtést az *Observationes Historicae in Sibiria* csuvas anyaga, valamint a *Vocabularium Harmonicum* töredékes kéziratosa — Fischer ú.n. leningrádi, kéziratával együtt őrzött, de attól független — része képviseli. Ezekben a jegyzékekben nincs olyan helyesírási hiba, amely a nyilvánvaló másolás gyanúját bizonyítaná. A rögzített anyag bizonyos szavai írásmódjuk alapján eltérnek ugyan a vártól vagy a mai csuvas megfelelőiktől, de e jelenség okát az adott szavak korabeli beszélt nyelvi formáinak eltérésében, a rögzítésre használt abc nem kielégítő betűkészletében, a gyűjtő felkészültségében, esetleges félrehallásban látjuk²⁴. Ezek a körülmények nem cáfolják a két kézirat esetében a hiteles terepmunka bizonyosságát.

Az *Observationes ...* csuvas szójegyzékét valaki (1. másoló) átmásolta a Fischernek tulajdonított soknyelvű szótár később Göttingenbe küldött példányába (meglehetősen sok hibát ejtve), és ugyanő másolta le a leningrádi kézirat csuvas anyagát egy előzőleg létező, de ránk nem maradt lengyel helyesírású forrásról, mely szintén az *Observationes*-ra megy vissza. Egy másik személy (2. másoló) az *Observationes* csuvas anyagát cirill abc-vel írta át a négy nyelvű szójegyzékbe²⁵.

²⁴ A Müller által gyűjtött csuvas nyelvi anyag értékelése most nem feladatunk, de ezt a munkát kétségkívül el kell végezni, ha a csuvas szójegyzéket nyelvtörténeti forrásként kívánjuk használni.

²⁵ Minthogy a kazáni tatár szójegyzék a vizsgált forráscsoport minden tagja esetében a csuvasal együtt szerepel, kézenfekvő a forrásoknak a csuvas anyag alapján megállapított összefüggését a tatár jegyzékek alapján ellenőrizni. Ezt és a szibériai tatár jegyzékek keletkezéstörténetének feltárását és nyelvi értékelését tűztük ki következő feladatunkként.

Mint erről már szoltunk, az Observationes csuvas anyagának és a Vocabularium Harmonicum kéziratos töredékének az összevonásából készült a nyomtatott Vocabularium Harmonicum. A nyomdai előkészítés során kellett, hogy készüljön egy kézirat, mely a két részt egyesítette, és amely számunkra eddig ismeretlen (3. másoló munkája). Az egyesített német helyesírású csuvas szöveget másolta le a 4. másoló cirill betűkkel a Slovesnik na raznyh jazykah csuvas oszlopába. A tárgyalt szójegyzékek egymáshoz való viszonyát az alábbi módon ábrázolhatjuk:

A gyűjtés időpontjának kérdésében elfogadjuk Müller állítását, mely szerint 1733 őszén történt (a Kazányi kormányzósaóban, Szibériába menet). Ez a dátum datálja az *Observationes* anyagát és a *Vocabularium Harmonicum* kéziratos töredékét. Itt a nyelvi anyag létezésének ideje és a lejegyzés ideje megfelel egymásnak. A többi listában a nyelvi anyag szintén 1733-as, de a másolás időpontjai változóak. Biztosan tudjuk, hogy a *Vocabularium Harmonicum* nyomtatásban 1759-ben jelent meg, így logikusnak tűnik, hogy az *Observationes* csuvas anyagát és a *Vocabularium Harmonicum* kéziratos töredékét összevonó kézirat 1733 és 1759 között készült, majd ezt követte a *Slovesnik na raznyh jazykah* létrejötte. A Fischer *Vocabulariuma* göttingeni változatát Schlözer elmondása datálja, mely szerint oroszországi kutatóútja során (1761-65) látta Fischernél és olvasta is a soknyelvű szójegyzéket (ADAMOVIČ, pp. 71-72). Ha a csuvas rovat ekkor már ki volt töltve, akkor a göttingeni kézirat csuvas része 1765 előtt került oda, ha viszont hiányzott, akkor 1765 és 67 között másolták bele, minthogy a szótár jelenleg is ismert formájában 1767-ben megérkezett Göttingenbe. A göttingeni kézirat csuvas részének német helyesírású kitöltésével párhuzamosan folyhatott az *Observationes* anyagának átírása lennyel helyesírással (ez az a változat, amelyet nem ismerünk). Ennek elkészülte után következett a benne lévő török anyag átszerkesztett leírata, melyet Fischer *Vocabulariuma* leningrádi kézirata néven ismerünk.

Nehéz dolog a fentebb elemzett forráscsoport készítésében résztvevő személyek azonosítása. Erre nem is vállalkozhatunk, pusztán a lehetőségekre kívánjuk felhívni a figyelmet. Noha nem volt módunk Müller kézírását összehasonlítani az *Observationes* és a *Vocabularium Harmonicum* kéziratos töredéke készítőjének kézírásával, nagyon valószínű, hogy ezek Müller saját kezű feljegyzései, de legrosszabb esetben is a kíséretében jelenlevő valamelyik közvetlen munkatársa

munkája. Az ezeket egyesítő feltételezett jegyzéket minden bizonnyal egy nyomdai tisztviselő készítette, mint ahogy másik nyomdai tisztviselőnek tulajdonítjuk az erről készült cirillbetűs másolatot (Slovesnik...). Úgy tűnik, hogy a Slovesnik szolgált alapul a Vocabularium Harmonicum cirill-írású nyomtatott kiadásához.

A másolók személyét illetően a legérdekesebb kérdés az, hogy ki másolta Fischer göttingeni és leningrádi kéziratának a csuvas részét. A szakirodalomban ezt általánosan Fischernek tulajdonítják. Ha elfogadjuk ezt a hipotézist, további kérdések merülnek fel: miért van az, hogy a német helyesírású *Observationes* csuvas anyagát egy német ember német helyesírással olyan sok másolási hibával írta át? (Ebben az összefüggésben még az is feltehető, hogy ismernie kellett azt az írást, amiről másolt, hiszen a főnöke kézírása volt.) Mi az oka annak, hogy a leningrádi kézirat török nyelvű oszlopainak helyesírása egységesen lengyel? Az e kérdésekre adandó válaszok nyitja a leningrádi kézirat lengyel anyagának az elején álló megjegyzés: "Orthographia patria". A patria szót - melynek jelentése szülő-, hazai, - csak olyan ember használhatta a hovatartozás megjelölésére, aki maga is beletartozott az illető közösségbe. (Ugyanő a török nyelvű részeknél már ezt írja "Orthographia - Polonica".) Ezek szerint a leningrádi kézirat lengyel rovatát egy lengyel anyanyelvű közreműködő töltötte ki. Minthogy kézírását jól lehet azonosítani a leningrádi kézirat csuvas, tomszki, toboi és kazáni tatár rovatainak az írásával (ráadásul ezek a rovatok is lengyel helyesírással készültek), valamint a göttingeni kézirat néhány oszlopának az írásával (melyek között ott van a csuvas és a kazáni tatár), feltett kérdéseinkre megkapjuk a válaszokat. A göttingeni kézirat csuvas részében azért olyan sok a másolási hiba, mert a lengyel másolónak — a német nem lévén anya-

nyelve - nem volt meg a megfelelő gyakorlottsága a német helyesírásban. Ugyanez a tény indokolja, hogy a leningrádi kézirat négy török nyelvű oszlopa lengyel helyesírással van lemásolva. Most már csak az a kérdés, hogy mi volt a célja a lengyel másolónak a lengyel helyesírású másolatok elkészítésével? Célja és eredménye kiolvasható munkájából, melyet mi a következőképp interpretálunk:

A lengyel másoló a göttingeni kézirat csuvas és tatár oszlopainak kitöltése közben felismerte ezen nyelvek rokonságát. E felismerés bizonyítékai etimológiai tárgyú megjegyzései, melyeknek két fajtája van: ha a szó mindkét török nyelvben török, egymáshoz utalja őket. Ha jövevény egy harmadik nyelvből, megadja a kölcsönzés forrását. A csuvas és tatár nyelvek rokonságának felismerése tovább inspirálta e nyelvek rokonsága kutatásának a kiterjesztésére. Átírta lengyel helyesírással az *Observationes* csuvas anyagát és hozzákereste a Fischer göttingeni kéziratában található szibériai tatár anyagot. (A göttingeni kézirat ilyen célú felhasználása kézenfekvő volt, hiszen az anyag a birtokában volt.) Az általa elérhető török nyelvek rokonságának igazolását célzó munkának ez a fázisa az anyaggyűjtés és rendszerezés volt, ezt tartalmazhatta a göttingeni és leningrádi kéziratok között általunk feltett közbülső állomás. Végül a Müllertől és Fischertől vett, írásában egységesített török nyelvi anyag és egy másik kérdőív segítségével hozta létre azt a művet, amit az irodalom egyszerűen a göttingeni kézirat tisztázatának tart, de valójában nem egyszerű másolat, hanem az első török etimológiai és egyben szibériai tatár nyelvjárási szótár. Tudománytörténeti jelentősége az idézett török nyelvek és nyelvjárások rokonságának a felismerésén túl még abban áll, hogy az anonym lengyel szerző először hívja fel a figyelmet a csuvas rotacizmus jelenségére. Nyolc csuvas szó mellett áll helyesen a megjegyzés: "Tat. s mut. in r."

Megállapításaink a Fischer-szótár göttingeni és lenin-grádi változatainak csuvas részéről és annak másolójáról világossá teszik, hogy Fischernek sem a csuvas anyag gyűjtésében, sem annak a szótárba való bemásolásában nem volt szerepe. A legtöbb, amit tehetett, az Müller kéziratának a megszerzése volt és annak szerkesztői szinten való hozzácsatolása soknyelvű szótárához. Ez azt is jelenti, hogy a Fischer szótár általában vett forrásértéke csak a benne szereplő nyelvi minták eredetének a tisztázása után ítéltethető meg, és ugyancsak e vizsgálsorozat deríthet fényt Fischer valódi ténykedésére a neki tulajdonított szótár két kéziratának a létrejöttében.

Cikkünkben megfogalmazva vagy csak gondolati síkon felmerült egy sor olyan kérdés, melyek munkánknak ebben a fázisában nem válaszolhatóak meg megnyugtató módon. Ki volt az anonim lengyel szerző? Hogyan került kapcsolatba Fischerrel? Kapcsolatban volt-e Müllerrel? Hogyan keletkezett a Müller által használt kérdőív és mi volt ennek a viszonya Tatiščev kérdőíveihez? Kinek a kérdőívét használta és miért azt a lengyel szerző az etimológiai szótár megírásakor? Ki volt Dr. Zrucyr, és mi volt a szerepe Müller munkájával kapcsolatban? Ki másolta és mi célból a töredékes cirillbetűs négynyelvű szójegyzéket? Milyen kapcsolatban volt ez a személy Tatiščevvel, hogyan került hozzá Tatiščev Predloženiája?

E problémák megoldásához kevés a nyelvemlékek vizsgálata, a továbblépéshez helyszíni levéltári kutatómunkára van szükség.

Bibliográfiai rövidítések

- ADAMOVIČ 1981: M. Adamovič, Das Tatarische des 18. Jahrhunderts, JSFOu 77:5 (Helsinki, 1981.)
- BARTOL'D 1909: В.В. Bartol'd, Obzor dejatel'nosti fakul'teta vostočnyh jazykov 1855-1905. S priloženiem obzora istorii vostokovedenija v Rossii do 1855 g., Spb. 1909. Újrakiadása: Bartol'd Sočinenija IX., Moskva 1977.
- BULIČ 1904: S.K. Bulič, Očerki istorii jazykoznanija v Rossii, S-Peterburg, 1904.
- CLAUSON: G. Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford, 1972.
- DOERFER 1965: G. Doerfer, Ältere westeuropäische Quellen zur kalmükischen Sprachgeschichte in: Asiatische Forschungen Band 18, Wiesbaden, 1965.
- EGOROV 1949: V.G. Egorov, Čuvašskie slovari XVIII. veka UZČ 2 (1949) pp. 111-142.
- EGOROV 1964: V.G. Egorov, Etimologičeskij slovar' čuvašsko-go jazyka, Čeboksary, 1964.
- FEOKTISTOV 1968: A.P. Feoktistov, Istoki mordovskoj pis'mennosti, Moskva, 1968.
- GULYA 1965: Gulya J., Some 18th Century Antecedents of the 19th Century Linguistics, ALH XV (1965) pp. 163-170.
- GULYA 1967: Gulya J., A magyar nyelv első etimológiai szótára, NyelvtudÉrt. 58 (1967) pp. 87-90.
- HOVDHAUGEN 1975: E. Hovdhaugen, The Phonemic System of Early 18th Century Chuvash, CAJ XIX (1975) pp. 274-286.
- KONONOV 1972: A.N. Kononov, Istorija izučenija tjurkskih jazykov v Rossii, Dooktjabrskij period, Leningrád, 1972.

RÓNA-TAS 1973-74: Róna-Tas A., Középmongol eredetű jövevényszavak a csuvasban II. Néprajz és Nyelvtudomány XVII-XVIII. pp. 126-41, Szeged, 1973-74.

SCHERNER 1977: B. Scherner, Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen, Wiesbaden, 1977.

SERGEEV 1970: L.P. Sergeev, O pamjatnikah čuvašskoj pis'mennosti XVIII. veka, UZ 46 (1970) pp. 228-263.

SERGEEV 1972: L.P. Sergeev, O dojakovlevskom periode čuvašskoj pis'mennosti in: 100 let novej čuvašskoj pis'mennosti, Čeboksary, 1972.

SOURCE CRITICISM OF SIX 18TH CENTURY CHUVASH WORDLISTS

by

Clara Agyagási

The author analyses the manuscripts of the vocabulary found in Göttingen and Leningrad, (known as Fischer's vocabulary) *Vocabularium Harmonicum* of G.F. Müller and the parts of three anonymous vocabularies which were written in the Chuvash language and to be found in the Archives of the Academy of USSR (*Observationes Historicae in Sibiria, Slovesnik na raznyh jazykah, Russko-tatarsko-čeremissko-čuvašskij slovar'*). Her most important conclusions are:

1. Of the six wordlists only the Chuvash matter of the *Observationes*.... has value as a source the others are copies. (The author makes the connection clear between the copies).
2. The part in the Kazan, Siberian Tatar and Chuvash languages of the Leningrad manuscript of Fischer's vocabulary is not only a simple copy, it is the first Turkic etymological and Siberian Tatar dialectological dictionary which was completed by a Polish anonymous author who spelt it with a specifically Polish orthography.
3. Fischer took no part in the collecting or the copying of the Chuvash material in either of the two versions of the vocabulary attributed to him.

14-15 ÉVES GIMNAZISTÁK ÉLŐBESZÉDÉNEK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

Bicskei Dezsőné

I.1. A korszerű iskolai anyanyelvi nevelés két fő célt tűz ki a szaktanárok elé: a tanulók nyelvi készségeinek-képességeinek fejlesztését, s ennek szolgálatában a nyelvről szóló ismeretek elsajátíttatását.

E két terület közül a nyelvről szóló ismeretek kérdésével a tantervelmélet valamint a tantervi anyag kiválasztása és tananyaggá szervezése terén kiváló szakemberek foglalkoznak. A tanulók nyelvi-kommunikatív készségeinek és képességeinek leírása és jellemzése (leginkább a helyesírás és az írásbeli szövegalkotás terén) szintén több szakmunka témája. Úgy tűnik, az anyanyelvi készségek és képességek vizsgálata terén a tanulók élőbeszédének jellemzése a legkevésbé kidolgozott. Az élőszóbeli közlés jellemzését Szende Tamás több munkájában végezte el, főleg a fonémák és a morfémák nyelvi szintjére vonatkozóan, az élőbeszéd szövegszerkesztési sajátosságainak vizsgálata is napirenden van - de ezek a vizsgálatok többnyire a felnőttek beszédével foglalkoznak. Ha viszont elfogadjuk azt a követelményt, hogy az érettségizett fiataloknak magas színvonalú anyanyelvi képességekkel kell rendelkezniük majdani társadalmi szerepeik betöltéséhez, s magas színvonalon kellene tudniuk beszélni is - ehhez ismernünk kellene az okokat is, *miért nem beszél így a fiatalok egy jelentős része.*

E kérdés igen összetett. Hogy milyen színvonalon beszél valaki, az nagyban függ családi neveltetésének körülményeitől és egyéni adottságaitól, olvasmányaitól, sőt a közlés pillanatnyi körülményeitől és a megnyilatkozás témájától is, de ma az iskola az egyetlen lehetőség az anyanyelvi készségek intézményes fejlesztésére. S a fejlesztő munka csak akkor lehet eredményes, ha pontosan tudjuk, milyen a kiindulás szintje.

Egyik ilyen kiinduló szintnek tekinthető a középiskola első évfolyama. Ekkorra a tanuló ösztönös nyelvhasználatára

nyolc évnyi készségfejlesztés és nyelvi ismeret épül, de ekkor még távolról sincs birtokában a tudatosan megformált, minden körülmények között adekvát és stílusos kommunikálás képességének. E szint eléréséhez, a tanulók élőbeszéde fejlesztéséhez kívántam némi segítséget nyújtani azzal, hogy megvizsgáltam két első gimnazista tanulócsoport élőbeszédének sajátosságait: a szövegszerkesztés, a mondat szerkezet, a morfémák szintjén, valamint stilisztikai és nyelvhelyességi területen. Jelen írásom csupán egyetlen részterülettel foglalkozik: azt vizsgálja, hogyan befolyásolja a gondolat megszületésének folyamata a mondat szerkezetét: tehát milyen grammatikai hibák és értelemzavaró hiányosságok jelentkeznek a megfogalmazásban, illetve milyen töltelékszavak és szóismétlések kísérik a mondat/dátá/szöveggé szerveződést.

A rendelkezésemre álló anyagot úgy dolgoztam fel, hogy esetleg szociolingvisztikai következtetés is levonható legyen belőle. Ezért az adatok értékelésénél külön vizsgáltam az értelmiségi (É), a fizikai vagy mezőgazdasági fizikai dolgozó (F) és az egyéb, főleg alkalmazott (A) családból jött tanulók adatait. Emellett külön kezeltem a fiúk (f) és a lányok (l) adatait is.

I.2. A vizsgálat céljának megfelelően két gimnázium egy-egy első osztályát választottam ki a következő szempontok szerint:

- egyik osztály nagyvárosi (N), a másik községi (K) gimnáziumi tanulócsoport legyen;
- az osztálylétszám közel azonos legyen;
- a tanulók szüleinek foglalkozása szerint adva volt a nagyvárosi osztályban a magas értelmiségi és alacsony fizikai dolgozó létszám. A községi osztály kiválasztásában tehát arra törekedtem, hogy a fent jelzett arányok közelítőleg fordítottak legyenek;
- a fiúk és a lányok aránya közelítőleg azonos legyen.
Így a szülők foglalkozása és a nemek megoszlása szerint a következő összetételű osztályokkal foglalkoztam:

szülők fogl.	iskola	nagyvárosi fő	%	községi fő	%
F	fiú lány	4 0 4	17,39	17 5 12	70,83
É	fiú lány	16 5 11	69,57	5 0 5	20,83
A	fiú lány	3 0 3	13,04	2 1 1	8,33
Össz.	fiú lány	23 5 18		24 6 18	

Az így kiválasztott osztályokban a tanév első felében (okt.-nov. folyamán) többször beszélgettem kóttetlenül a gyerekekkel, majd magnós interjúkat készítettem. E beszélgetésekhez előre megtervezett kérdéseimet a tanulók nem ismerték. Így kívántam elkerülni, hogy a később sorra kerülők előre átgondolt szöveget mondjanak magnóra.

A kérdések közül az első kettő a gátlások feloldását kívánta elérni. Ezek a kérdések a tanulók napirendjéről és kulturális szokásairól érdeklődtek. A harmadik kérdéscsoport igényelte a legtöbb gondolkodást (*Milyen embernek érzed magad, és milyenné szeretnél válni? Mik az életcéljaid?*), hiszen az interjúk alanyai 14-15 évesek, akiket az ilyen kérdések még alig foglalkoztatnak. Így valószínű volt, hogy erre a kérdésre válaszolván érhető tetten leginkább a gondolat nyelvi kifejeződésének folyamata, s itt jelentkeznek legszembetűnőbben az élőbeszéd laza szerkesztésmódjának különféle jellegzetességei. Éppen ezért a teljes felvett anyagnak ezt a részét használtam fel a nyelvi vizsgálathoz. A negyedik kérdés (*Mi a véleményed saját korosztályodról, a tízenévesekről?*) a tanulók többségéből jól pergő megnyilatkozásokat váltott ki, kevesebbet gondolkodtak véleményük elmondása közben. Így ezek a szövegek talán alkalmasak lesznek arra, hogy a már feldolgozott anyag egyik kontrolljául szolgáljanak.

I.3. A korpusznagyságot az interjúkban a harmadik kérdésre adott válaszok teljes terjedelme adja meg. A feldolgozott anyag: K = 3522, N = 2754, összesen 6276 szövegszó; kb. 36 000 "n".

A szövegek terjedelme egyénenként igen változó, a két szélső érték: 210, illetve 3360 "n". Valószínű, hogy a nyelvi jelenségek vizsgálatában megbízhatóbb eredményekhez jutottam volna, ha minden adatközlőtől azonos terjedelmű szöveget elemzek; arra is kíváncsi voltam azonban, milyen származású és milyen környezetben tanuló diák milyen terjedelmű szöveggel válaszol a feltett kérdésre. Ezért döntöttem az egyénenként változó hosszúságú szövegek vizsgálata mellett.

A következő táblázat mutatja a nagyvárosi és a községi iskolában gyűjtött (és feldolgozott) anyag tényleges nagyságát és egy főre eső átlagát nemenkénti bontásban, megjelölve a szélső értékeket is.

"n" nemek	nagyváros		község	
	nagyság	átlag	nagyság	átlag
fiú	3270	654	2640	438
szélső érté- kek	480-810		270-900	
lány	13380	744	17310	960
szélső érté- kek	210-1620		360-3360	
összesen	16650	726	19950	834

I.4. Az anyag feldolgozásában a közlemény összes szavához viszonyítottam a töltelékszavak és az ismétlések számát /%-ban/; a grammatikai hibák és értelemzavaró hiányosságok számát pedig a szöveg összes mondatrészének %-os arányában vizsgáltam. Az összes szó megállapításakor figyelembe vettem minden "tartalmas" szót (v.ö. Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai, Bp. 1971. 244. old.), minden kötőszót és névelőt, valamint — bár aligha

vehető morfémanak — a hezitációt jelző, jelentés nélküli hangkapcsolatokat is. Minden megkezdett szót egészként szá-
moltam.

II.1. A töltelékszavak és a hezitációban alkalmazott ismétlések vizsgálata a következő eredménnyel járt.

II.1.1. A töltelékszavak a mondat szerkezetébe nem il-
lenek bele, stilisztikai szerepük nincs.

Legnyilvánvalóbb a hezitáció azoknál a töltelékelemek-
nél, amelyek nem önálló morféma, csupán j e l e n t é s
n é l k ü l i h a n g c s o p o r t o k : öö, hm, aa stb.
Szerepük a gondolkodás, illetve a megfogalmazás pillanatnyi
szünetének kitöltése, mégis többnyire hezitációs szünet elő-
zi meg és követi őket. A vizsgált anyag azt mutatja, hogy a
14-15 éves gyerekek ritkán alkalmazzák. Érdekes viszont, hogy
a nagyvárosi anyagban lényegesen több, a községi anyagban
találtnak mintegy kétszerese fordul elő, főleg értelmiségi csa-
ládok gyerekeinél.

Sok adat mutatja, hogy már ebben a korban érezhető az
egyévre jellemző beszédbeli modorosság: a gyerekek szívesen
alkalmazzák ezeket a fordulatokat. Feltűnő, hogy a töltelék-
szavak szinte kivétel nélkül régi, de főleg ú j a b b
k e l e t ű h a t á r o z ó s z ó k . Ezeknek néha még le-
het mondatrészi funkciója is, pl. "olyan osztálytársam jellem-
zett, amelyik nem nagyon ismerhet *szerintem* engem" Kf1*; "az
nagy szégyen *szerintem*" Kf1; "*szerintem* ez | kimerítette a
témát" Nél stb. Ezekben a mondatokban a beszélő a saját vé-
leményét kívánja ezzel a szóval nyomatékosítani. Gyakran
modorosságként ismétlődik, szerénykedést, álszerénységet fe-

* Az adatközlőket nem azonosítom, csupán illetőségüket, szármá-
zásukat és nemüket jelölöm, pl. Kf1 = községi értelmiségi
származású lány.

jezve ki. Töltelékszóvá akkor válik, ha ez a jelentése is meggyengül vagy elvész, s így tartalmatlanul ismétlődik: pl. "a tanulásban | *szerintem* || túlzásba viszem" NAl; "*szerintem* | becsületes vagyok" KFl; "hát *szerintem* még keveset tudok" KFl. A szó töltelékké válása az utóbbi példákban a szövegösszefüggésből nyilvánvaló, mert egyik esetben sincs szó másfajta véleményről. Átmeneti kategóriaként viselkedik még a *most* (pl. "a pályaválasztás *most* attól függ" KFl - de itt szó sincs *mostani* pályaválasztásról!; "hogya || *most* nem ilyen || speciális orvos akarok lenni" NÉl), az *általában* (pl. "ki szoktam kapni otthon *általában*" - ez még lehetne mondatrész, de ugyanő: "*általában* egy kicsit olyan tudományosabb dolgokat" NÉl; "*általában* vasárnap szoktunk összejönni || *általában* magnót szoktunk hallgatni" Kff - ha a mondatok külön-külön lennének, mondatrészként is elfogadható lenne, így egy-más mellett azonban már inkább töltelékként hat); a *mindenesetre* (pl. "ezeket szeretném *mindenesetre* kijavítani" NÉl); a *különösebben* (pl. "nem szeretek egymagam lenni *különösebben*", majd később: "életcélom *különösebben* | még nincs" KFl). Hogy az ilyen és hasonló szavak mondatrészként vagy töltelékként szerepelnek-e, az jól eldönthető az élőszó hangsúlyviszonyainak megfigyelésével: ha egy szó töltelékké vált, általában hangsúlytalan.

Néhány v a l ó s á g o s h a t á r o z ó s z ó (*így, úgy, valahogy*) és m u t a t ó v a g y v o n a t - k o z ó n é v m á s (*ilyen, olyan, ami*) bizonyos mondatokban töltelékként szerepel: pl. "nem vagyok a közösségnek *olyan* aktív tagja, nem tudok szervezni" Kff - bár itt még érezhető a nyomatékosítás szándéka; "hogya *ilyen* állattal || foglalkozó egyetem-e" Kff; "érdekelnek *úgy* az emberek" NFl - itt nem következik hogy-os mellékmondat; "nem vagyok | valami egyéniség || *úgy* hasonlítok a többiekhez talán || és" NÉf; vannak még javítanivalók, de *amúgy* | hát a tanulásba szorgalomnak többnek kéne lenni" KÉl. Az ilyen módon használt határozószó vagy mutató névmás mindig hangsúlytalan, a szakaszelőzőhöz tartozik.

Hasonlóan többnyire a szakaszelőző szerepét játssza az igen gyakran előforduló *hát* töltelékszó: pl. "*hát* szeretnék most elsősorban Vernéket [olvasni]" NÉl; "*hát* most pont olyan korszakban vagyok" NFl; "*hát* a példaképeimre | tudnék | most | célózni" KÉl. Ezekben a mondatokban a "*hát*" és a következő szó között nincs szünet, sőt szorosan összekapcsolva ejtik őket.

Két hezitációs szünet fogja viszont közre a *hát* másik megjelenési formáját. Ilyenkor gyakori az *a* megnyúlása is, pl. "Aztán || *hááá* || mik az életcéljaim?" NÉl; "először is || *hááá* || ha tanulmányi eredményeim megengedik" NÉf; "és || *hááá* || a sportban szeretnék | elérni jobb eredményeket" KAf; "mert || *hááá* || olyan is volt" KFl.

Többször előfordul az is, hogy a *hát* egy másik töltelékszóval együtt áll a hezitációs szünettel összekapcsolva: pl. "és *hát* szerintem | *hát* szerintem még keveset tudok" KFl; "*hát* szóval | elég komolynak látom" KAl; "és *hát* || öö || majd meglátjuk" NÉf; "*hát* szóval | nem tartom magam valami || *hát* || olyan kirívó esetnek" NÉf.

Általában úgy tűnik, hogy a gyerekek a *hát*-ot igen szívesen alkalmazzák, s ez az alkalmazás szinte teljesen ösztönös.

A *hát* gyakoriságával vetekszik a *szóval* előfordulásának száma, s ez elsősorban a községi anyagban szembetűnő. Leggyakrabban mellérendelő mondatpárt fűz össze kötőszóként: "becsületés ember szeretnék lenni, *szóval* | megérteni az embereket és segíteni rajtuk" KFl; "meg szoktam fegyelmezni || *szóval* ez nem túlságosan nagy erény" KFl; "nem tudom még, hogy mi akarok lenni, || *szóval* || nagyon || vegyes elképzeléseim vannak" NFl; "elégge morgolódomos vagyok otthon a testvéremmel, de | *szóval* ezt én így be is ismerem" NAl. Ezekben a mondatokban azonban a *szóval* nem tükrözi a mondategységek közötti valódi logikai viszonyt, így szürkíti a nyelvet, igénytelenséget tükröz. Más esetekben használata mögött magyarázó szándék áll, de a mondatból kimarad a tényleges következtető vagy magyarázó mellérendelés, így a *szóval* funkciója kérdésessé válik, pl. "már egész kis koromtól kezdve || *szóval* gyerekekkel akartam

foglalkozni" NÉl. Néha összegezõ szándék fejeződik ki vele: "ha nem lehetek || a szülője, de taníthatom, de || *szóval* || öröm az, ha átadhatom másnak azt, amit én tudok" KFl; "a szüleim is orvosok, és | *szóval* az áll hozzám legközelebb" NÉl. S ha egy szövegben többször is előfordul - mint a fent idézett adatközlőknél -, akkor már töltelékszóvá válik. Legtöbbször hezitációs szünet előzi meg, s gyakran követi is.

Érdekes még a *mondjuk* töltelékként való megjelenése. Egyes esetekben több lehetőség közötti választást fejez ki: "hogyan kiemelkednek | valamiben, például | *mondjuk* | leleményesek" KAf; "hát *mondjuk* eleven | [...] | vidám embernek" NFl. Máskor - többször - módosító elemként viselkedik, amely bizonytalanságot, határozatlanságot fejez ki: "ezen kívül *mondjuk* két gyerek" KFl; "és azt még *mondjuk* közbe elvégzem" NÉl; "és *mondjuk* egy olyan témáról van szó" KFl. Ritka kivételtől eltekintve a *mondjuk* szünet nélküli illeszkedik a mondatba. Hangsúlytalan.

T ö b b s z ó b ó l á l l ó k i f e j e z é s e k is előfordulnak töltelékként. Ezek közül a megfogalmazás nehézségének érzését fogalmazza meg a (*vagy*) *nem* (*is*) *tudom* és a *hogyan mondjam*, pl. "hogyan örök életembe || *nem is tudom* || nyomogatok valami gombokat" NAl; "hogyan nagyon | fölidegesítenek, akkor | akkor tényleg || *nem* | *nem is tudom* || akkor elég csúnyán is szoktam beszélni" NAl; "eleven | *hogyan mondjam* | vidám embernek" NFl.

Más töltelék-kifejezések a felsorolás többi tagja helyett állnak: *vagy ilyesmi*, *vagy valami hasonló*, *meg az ilyenek*, *meg minden*. Jellegzetesen semmitmondóak, üresjáratot eredményeznek: pl. "beúgtam *vagy ilyesmi*" NFl; "sok megfogalmaz van, tartalom *meg minden* [oroszról]" KFl. Néha olyankor is ezek a kifejezések hangzanak el, amikor a beszélő túlságosan pontosnak, körülhatároltnak érzi egy-egy szavát, s ezekkel tagítja ki érvényességének körét: "kertészmérnök szeretnék lenni *vagy valami olyan*" NAl; "esetleg elmegy a boltba *vagy ilyesmi*" NÉl; "van egy személy, akit tisztetek *vagy valami*, és elhatározom" KFl. Mindkét jelentésbeli előfordulás közös

jellemzője, hogy hezitációs szünet nem kapcsolódik hozzá, viszont többnyire hangsúlyos vagy mellékhangsúlyos.

A teljes anyagban a következő tölteléknek minősíthető elemeket találtam:

TÖLTELÉKSZAVAK	N	K
<i>hát</i>	110	121
jelentés nélküli hang(kapcsolat)ok	25	11
határozószók:		
<i>általában(n), elsősorban(n), tényleg, azért, szerintem, mindenesetre, különösebben (?) így, úgy, amúgy, valahogy, például, most, aztán, még</i>	25	40
mutató névmások:		
<i>ilyen, olyan</i>	14	11
<i>szóval</i>	17	55
<i>mondjuk</i>	7	8
<i>ugye, na</i>	1-1	-
TÖLTELÉK-KIFEJEZÉSEK:		
<i>mit tudom én</i>	4	-
<i>(vagy) nem (is) tudom én</i>	4	3
<i>vagy/és/meg+ilyesmi/olyan valami/hasonló</i>	5	3
<i>hogyan mondtam</i>	2	1
<i>meg az ilyenek</i>	1	-
<i>meg minden</i>	-	1
<i>aztán utána</i>	1	-

II.1.2. A hezitációban alkalmazott ismétlések világosan megkülönböztethetők a stilisztikai jellegű ismétlésektől, hiszen ez utóbbiak, főleg retorikai jellegűknél fogva, a nyomtatékosítás eszközeül szolgálnak. A hezitációs ismétlések különböző okokból jönnek létre: ezek közül közel azonos nagyságrendű a korrekció szándéka és az időhúzás, amely az odaillő kifejezés keresésében segíti a beszélőt.

A beszélő igen gyakran, keresvén az alkalmas kifejezést a következők számára, a már megfogalmazottnak egy-egy elemét

mechanikusan ismétli, és így teljes szóismétlés jön létre, pl. "konkrét | konkrét céloom nincs" NÉf; "valami ehhez | ehhez a foglalkozáshoz hasonló" NAl; "tanulás nélkül nem lehet || nem lehet semmi jót csinálni" KFl; "hát ezen | ezen szeretnék változtatni." KÉl. Ide tartozik a módosítószók, határozott és határozatlan névelők és a kötőszók gyakori ismétlése is.

Mindig a korrigálás szándékával jön létre a szóismétlés grammatikai eltéréssel. Ilyenkor a beszélő gondolatainak megformálása közben a pontosítás szándékával javítja ki saját hibáit: pl. "több önfegyelem lehetne valahogy || a tanulás téren | terén is" NÉf; "társaimnak is segítem | segítetek" KAf. Ugyanígy jelenség keletkezik akkor is, ha a beszélő beszéd közben a tudatában módosított grammatikai szerkezethez korrigálja az elhangzottat, pl. "és szeretnék || szeretném, hogyha" NFl; "hogymindenben | mindenről tudjak valamit" Kff; "Így öreg kortól || öreg koromban is" Kff.

A beszélő néha egy-egy szót szinonim formájában ismételi, pl. "egyik idő... percben jókedvű vagyok" KAf. Ennek igen ritkán előforduló változata az az ismétlésfajta, amely a helyes mondatrészt helytelenre cseréli: "most megint róla arról beszélek" KÉl (az adatközlő Pista bácsiról beszélt!).

A beszélő belső bizonytalansága mutatkozik meg a félbehagyott, majd befejezett szóhasználatában. Ilyenkor a beszélő vagy nem biztos a kifejezés helyességében, vagy korrigálni illetve pontosítani igyekszik. Így néha félbehagyott, majd változás nélkül befejezett szavak kerülnek a szövegbe: "milyen em... embernek érzem maga" NÉl; "az az érdek... érdeklődési területük" Kff. Máskor a beszélő közbeszúr egy kimaradt, de lényeges szót: "olyanná, mint az o... a volt osztályfőnököm" KFl. A közbeszúrással néha magyarázó jellegű: "szoktam neve... hát úgy mondom, nevelni" NAl. Akad példa arra is, hogy hibásan kezdett szó után következik

a teljes, hibátlan alak: "ha nem lehetek || *a szüle...*
szóval || *szüle... szülője*" KFl. Ez utóbbi idézet arra is
példa, milyen nehéz egy zavaros gondolatot helyes nyelvi
formába önteni!

Előfordul, hogy a *f é l b e h a g y o t t s z ó*
m e g i s m é t l é s n é l k ü l marad. Ilyenkor a szö-
vegből sokszor ki sem következethető, mit akart a beszélő
mondani, hiszen félbehagyta és mást kezdett helyette, pl.:
"*sze... az... azt* || valahogy úgy érzem" NÉl; "*föl-sza... föl-*
rakok egy lemezt" NFl; "*ha otth... ha például családot ala-*
pítunk, családot alapítok" KFl. Ez a jelenség lényegében nem
ismétlés, csupán azért került ebbe az adatsorba, mert ered-
ménye, a töredezett mondat, hasonlít az ismétlésekéhez.

Ritka eset, hogy a szövegben a megismételt vagy korri-
gált *s z ó p á r n e m e g y m á s m e l l e t t*
á l l. Ez a jelenség nem a belső bizonytalanság jele, hanem
a gondolkodás és így a mondat szerkezet hibája: pl. "*dehát ezt*
első osztálytól általános iskolába egészen eddig mindig ezt
mondták" KFl; "*az, hogy még milyen egyetemre, azt nem tudom*"
NÉf. Előfordul az anyagban egy olyan ismétléspár is, amely a
retorikai ismétlés határán áll, nyomatékosító, részletező
szándékú: "*most már nyomozó, vagyis olyan klassz nyomozó*
szeretnék lenni" Kff.

A fenti ismétléstípusok fő jellemzője, hogy a szöveget
töredezetté teszik, különösen akkor, ha - mint leggyakrabban -
hezitációs szünettel kapcsolódnak össze.

A teljes anyagban a következő ismétlés-típusokat találtam:

	N	K
teljes szóismétlés:		
mondatrész	27	20
módosítószó	5	10
alárend. kötőszó	7	9
mellérend. kötőszó	11	12
igekötő	2	-
névelő	5	6
szóism. grammatikai eltéréssel	14	10

	N	K
szinonim formában ismétlés:		
hibátlan hibással ism.	4	2
azonos értékű szó ism.	1	4
félbehagyott, majd befejezett szó	5	6
félbehagyott szó ismétlés nélkül	7	4
a szópár nem egymás mellett áll	8	8
töltelékszó ism.	5	8

II.1.3. A töltelék + ismétlés és a tartalmas szavak aránya a teljes anyagban:

töltelék: K anyagban:

tartalmas szó : töltelék = 2384 : 265

vagyis 8,99 tartalmas szóra jut egy töltelék

N anyagban:

tartalmas szó : töltelék = 1855 : 246

vagyis 7,54 tartalmas szóra jut egy töltelék

ismétlés: K anyagban:

tartalmas szó : ismétlés = 2384 : 99

vagyis 24,08 tartalmas szóra jut egy ismétlés

N anyagban:

tartalmas szó : ismétlés = 1855 : 101

vagyis 18,36 tartalmas szóra jut egy ismétlés.

A fenti arányokból az látszik, hogy mind a töltelék, mind az ismétlés tekintetében a községi anyag mutatja a kedvezőbb képet: a töltelék esetében a különbség csupán kb. 1,4 szó (tehát a városi gyerekek kb. 19 %-kal több tölteléket használnak); feltűnőbb a különbség az ismétlések esetében: itt a különbség kb. 5,7 szó (tehát a városi gyerekek kb. 31 %-kal több ismétlést használnak).

Ha enlő összefüggést mutat az összes szövegszónak a töltelék és ismétlés összegével való aránya állítása is:

K anyagban:

összes szó : (tölt. + ism.) = 3522 : 364

vagyis 9,68 szövegszóra jut egy töltelék vagy ismétlés

N anyagban:

Összes szó : (tölt. + ism.) = 2754 : 347

vagyis 7,94 szövegszóra jut egy töltelék vagy ismétlés

A fenti arányok azt jelentik, hogy a városi gyerekek mondat szerkezetei kb. 22 %-kal töredezettenek, mint amit a községi gyerekeknél tapasztaltunk. S hogy ezek a különbségek nagyon is számottevőek, kitűnik abból, amit már az interjúk lejegyzett szövegének első olvastán is meg lehet állapítani: hogy a falusi gyerekek nyelvhasználata épebb, mint a városiaké.

A következő táblázat a töltelék + ismétlés és az összes szó százalékos arányát mutatja nemenkénti és a szülők foglalkozása szerinti bontásban:

iskola nemek szülők fogl.	nagyváros		község	
	fiú	lány	fiú	lány
I ⁿ szélső értékek	-	14,63 14,63 7,29-24,63	12,55 12,20 2,56-23,44	12,02
É szélső értékek	14,76 12,07 4,21-18,62	10,39 11,16 8,33-14,81	-	9,26 9,26 4,81-12,5
A szélső értékek	-	11,16 11,16 8,33-14,81	7,89 9,5 7,89-11,11	11,11
nemenkénti össz. helységenként összes	15,76 12,4	11,46	11,77 11,58	11,23

A szülők foglalkozását tekintve a községi anyagban az értelmiségi csoport mutatói a legkedvezőbbek, a nagyvárosi anyagban a többenél valamivel jobbak az alkalmazott csoport mutatói. Mindkét csoportban a fizikai dolgozó csoport gyerekeinek szövegei a legtöredezettenek. Megfigyelhető ezen belül az is, hogy - bár a K és N anyagban egyaránt kb. 2,5-3 %

kal magasabbak a fizikai dolgozó csoport mutatói a többinél - a teljes anyagból a legkedvezőtlenebb mutatók a nagyvárosi anyag fizikai dolgozói csoportjában szerepelnek, a legkedvezőbb mutatók pedig a községi értelmiségi csoportot jellemzik.

A nemek szerinti bontást vizsgálva megállapítható, hogy általában a lányok mutatói kedvezőbbek, ezen belül legjobb a községi lányoké; a fiúk közül pedig lényegesen töredezettebbnek mutatkozik a nagyvárosiak beszéde: kb. 3 %-kal rosszabb az összes többi mutatónál.

II.2. A mondat szerkezetek vizsgálatában különválasztottam a grammatikai hibákat és az értelemzavaró hiányosságokat.

II.2.1. Az előbeszéd egyik jellemzője, hogy a beszélő egyidőben kódolja gondolatait és dekódolja a már elhangzottakat, tehát azonnal észreveszi az esetleges meg nem felelést a gondolat és a már kimondott szó között, ezért igyekszik azt folyamatosan pontosítani. Így időnként igen lazán szerkesztett mondatok jönnek létre: egy-egy konstrukcióban a később kimondott modatrész nem illik a vele grammatikai viszonyt alkotó, már elhangzott szóhoz, tehát lényegében *nyelvtani hiba* keletkezik. Ez a nyelvtani hiba azonban nem állandó jelenség a beszélő szövegében (mint pl. a nyelvhelyességi hiba, ami különféle szövegekben egyaránt jelentkezik), hanem alkalmi; tehát nem a nyelvi kompetencia hiányossága, csupán azt tükrözi, hogy a beszélő egy bizonyos helyzetben, egy bizonyos gondolatot nem képes azonnal pontosan megfogalmazni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy más beszédhelyzetben ugyanazt a grammatikai törvényszerűséget ne tudná hibátlanul alkalmazni, s írásban bizonyára el se követte volna a hibát. Ezeknek az alkalmi hibáknak az előbeszédben való megjelenési formái igen változatosak: minél tudatosabban beszél valaki, annál biztosabb, hogy maga is észreveszi a hibát; ilyenkor jelenik meg a korrekciós ismétlés és/vagy a hezitációs szünet (a korrekciós ismétlés leggyakrabban hibás vonzatok és jelentéstani tévedések esetén fordul elő, néha egy-egy hibás igealaknál, illetve időnként hibás

kötőszóhasználatnál). Nem kevés azonban azoknak az adatoknak a száma sem, amikor a beszélő vagy nem veszi észre a hibát, vagy a mondanivalója folyamatosságának igénye miatt nem akar visszakanyarodni javítani. Ilyen esetekben szünetet sem tart a hibás alak után. Ez az eset főleg olyankor áll elő, amikor egyeztetési, szörendi hibák keletkeznek a folyamatos szövegben, s ritkán kerül sor a kötőszó-, névmás- és határozószóhasználat korrigálására is.

Azok a grammatikai hibák, amelyeket a teljes anyagban vizsgáltam, főleg a mondat szerkezet szintjén jelentkeznek, bár elvétve akad néhány szóalaktani és jelentéstani hiba is.

Leggyakrabban a *v o n z a t o k* h i b á i szerepelnek az anyagban: ezek főleg az állítmány kötelező bővítményeinek (alanynak, tárgynak és határozónak) az eltévesztését jelentik úgy, hogy az egyik póluson többnyire a tárgy vagy a határozó, a másikon az alany áll, pl. "tehát én olyan munkahelyre szeretnék kerülni, ahol mindig valami újat jelent számomra" NAI; "*mint ember* szeretnék elég || nyílt *embernek lenni*" KÉI (e két szerkezet külön-külön helyes, csak együtt használva nem jó); "*az, aki ápolónő, annak általában sok mindent el kell bírni*" KFI (itt a vonzathiba témaismétlő szerkezettel javítva); "arra törekszek, hogy azok a tudásaim meglegyenek, amik majd || később hasznát lehet venni" KFI (nyelvhelyességi hibákkal); "mivel nincs jó hangom, így hát erről le kellett mondaní, és így a tanítónő, *ami* mégis olyan kisgyerekekkel foglalkozom" NÉI (a vonzathiba mellett értelemzavaró hiányosság a mondatban, és töltelékszó is). Néha előfordul, hogy a határozó különféle fajtái cserélődnek fel, pl. "olyan hamar lobbanékony vagyok" KFI (bár az is lehet, hogy a névszói állítmány helyett kellene inkább ragozott igealak); "nagyon szeretnék olyan lenni a sportban is meg úgy az *élettel is kapcsolatban*" KFI (+ töltelékszó). Néhány adatban a tárgy és a határozó cserélődik meg: "hát szeretnék || *édesanyámnak* is tehermentesíteni" NÉI (a tárgyas igealak is hibás, + töltelékszó).

A másik leggyakrabban ismétlődő hibatípus a *k ö t ő - s z ó h a s z n á l a t* ban jelentkezik. Sok a feleslegesen

kitett kötőszó: pl. "hát || nem vagyok én se hibátlan, azt tudom, és *hogy* olyan szeretnék lenni, hogy" NFl; "utána egyetemre szeretnék menni, és hát orvosi egyetemre" NÉf; "én is kertészmérnök szeretnék lenni vagy valami olyan | tehát ehhez a témakörhöz kapcsolódóan valami én is | szeretnék lenni, de én kertészmérnök" NAl (itt a mondat elején és közepén az "is" is felesleges, hiszen más kertészmérnökről nem esett szó); "de ellenben nem szeretnék csak a családomnak élni" Kf1 (a kettő együtt felesleges). Többször össze nem illő mellérendelő kötőszók kerülnek egymás mellé, pl.: "és azonban szeretem azt" NFl; "és a tanár nő *pedig* egy kiegyensúlyozott egyéniség" NAl (nyelvhelyességi hibával). Előfordul, hogy alárendelő kötőszó helyett mellérendelő - vagy fordítva - kerül a szövegbe, pl. "ez befolyásolja a tanulmányi eredményemet is, mert sportot kevésbé, mert | abban egy olyan | rend van" NÉf (itt az első két mondat egység között a beszélő ellentétet akart kifejezni); "legjobban a Colombo hadnagy tetszik, és || nem tudom || egyszerű, én is olyan egyszerűnek érzem magam" Kff; "talán ez azért is van, hogy én is olyan korba léptem bele, ami hát úgy szokták mondani, hogy változó kor" Kf1 (itt egyik alárendelő kötőszó a másik helyett áll).

A vizsgált anyagban többször előfordul a k ö z n y e l - v i t ő l e l t é r ő - de nem stilisztikai célú - s z ó - r e n d is, pl.: "és mindenkivel a *tanár* nő barátságos és kedves" NAl; "ezt *gyakran is* mondják nekem" NÉl.

Néhány *egyeztetési hiba* is található a szövegekben, pl. a főmondat és a mellékmondat között: "és most az én | *tulajdonságaimat*, hogy *milyen*" NAl (egyes-többes); "csak akkor van, mikor | *kint volt* egy évig Vietnamban" NÉl (igeidő). Előfordul az alany és az állítmány egyeztetésének elmaradása is, pl. "vannak sok || *már sok barátom*" KAf (itt a jelző hatására alakult ki az egyeztetési hiba); "a *céljaim* attól *függ*, hogy" Kff; "nagyon szeretnék *olyanok* lenni, mint ők" Kf1.

A tanulók szívesen élnek a t é m a k i e m e l ő s z e r k e z e t tel, tehát egy-egy mondatrészt mutató névmással nyomatékosítanak, de anélkül, hogy annak valóban meg-

lenne a nyomatékossító stílushatása. A nyomatékossító hatás elmaradásának oka az, hogy ezeket a mutató névmásokat a tanulók gyakran teljesen h a n g s ú l y t a l a n u l ejtik, lényegében tehát a hanglejtés hibája és a szünet elmaradása okozza a hiba látszatát, pl.: "és || a kapcsolatunk az jó"

Kfl (helyesen így lenne: "a kapcsolatunk | az jó").

A teljes anyagban a következő grammatikai hibákat találtam (hozzávéve a nyelvhelyességi hibákat is, hiszen e kettő az élő szövegben nehezen választható el egymástól):

	N	K
vonzat (az A kötelező bővít- ményei)	16	14
a kötőszók hibái	11	10
egyeztetési hibák	5	7
felesleges határozatlan névelő	6	2
szórend	4	7
felesleges határozószók	4	2
határozó helyett mellékmondat	3	-
hibás szójelentés	2	2
névmások eltévesztése	1	3
az igehasználát hibái	2	7
felesleges tagadás	-	1
" középfo	-	1
" birt. sz.jel	-	1
témaismétlő szerkezet hanglejtése	6	6

II.2.2. A kommunikációnak egyik jellemzője, hogy a beszélő - a kontextusra és a hallgatóval közös előismereteire támaszkodva - gyakran hiányos grammatikai szerkesztésű mondatokat alkalmaz, amelyek azonban a szövegösszefüggés vagy a beszédhelyzet alapján pontosan érthetőek. E "szabályos" hiányos mondatok mellett viszonylag gyakran találkoztam olyan mondatokkal is, amelyekben *értelemzavaró hiányosságok* nehezítik a megértést. Ilyenkor az egy vagy több mondat szintű mondatrész hiánya nem - vagy nem kielégítően - magyarázható a

szövegösszefüggésből.

Feltűnően sok azoknak a f é l b e h a g y á s o k nak a száma, amikor a mondategységből c s u p á n a k ö t ő - s z ó h a n g z i k e l - jelezvén ezzel, milyen logikai - grammatikai viszonylat következne. Pl.: "hogya az órán odafigyelünk, legalább hetven százalékát az anyagnak [t.i. meg lehet jegyezni], már otthon elolvassa vagy ✓" KFl; "a céljaim attól függ, hogy ✓" Kff; "nem tudom, hogy ✓ || pedig tudom, hogy nekem most tanulni kéne" Nél.

Vannak több szóból álló f é l b e h a g y o t t m o n d a t o k , amelyeknek a folytatása sem az előzményekből, sem a szöveg további részéből nem következethető ki, pl. "Pesten van ilyen iskola || felvétellel be lehet jutni, és fotóriporter, de hát az ✓" KFl; "talán azért, hogy ne legyek kollégista, vagy || meg nem aka... ✓" KFl; "és | hát szeretnék majd később, hogya még tanulmányaimat ✓|| még nem tudom, hogy ✓|| most elég ✓|| ugye rontottam" Nél; "nem szeretnék operáló orvos lenni, mert az nem nem ✓" Nél.

Előfordulnak olyan adatok is, ahol a mondategység megfogalmazása teljes, csupán a szövegen belüli grammatikai—logikai kapcsolatukat jelző k ö t ő s z ó h i á n y z i k , pl.: "hát || /apukámék le nem beszélnek róla, akkor én a Rózsába mentem volna | motort szerelni" Nél; "hát sokszor úgy van, / sok apró dolgot elvégzek" Nél; "hogya órán odafigyelünk, legalább hetven százalékát az anyagnak, ✓ már otthon elolvassa" KFl.

A következő hiánytípusok magyarázatához a szövegösszefüggés ad ugyan segítséget, de a magyarázat így sem kielégítő. Vannak néha olyan értelemzavaró hiányosságok, amikor a mondatból egy vagy több mondat szintű mondatrész hiányzik, s ez a m o n d a t j e l e n t é s é t i s h i á n y o s s á t e s z i . Ilyenkor a szövegösszefüggésből sejthető ugyan, mit akar a beszélő mondani, de a hiány kiegészítése így is sokféle lehet. Pl.: "a családba is úgy meg kell | osztani, szóval nekem ez ✓| hogy olyan ✓|| tehát a nők, férfiak egyaránt csináljanak ✓" Nél; "úgy kell beosztani időmet, hogy | tudjam

mellette csinálni a /" NÉl; "szeretnék vagy főiskolára vagy egyetemre kerülni, a | tanári pályát elvégezni || szóval sikeresen véghezvinni /" KÉl; "jó társasági ember vagyok, és tudom a társaságnak a /|| szóval tudom vezetni a társaságot" KFl.

Az értelemzavaró hiányosságok egy - kétségtelenül a legvitathatóbb - része o l y a n m o n d a t r é s z h i á n y a , a m e l y v i l á g o s a n o d a é r t - h e t ő . Az ilyen mondatok hasonlítanak ugyan a "szabályos" hiányos mondatokhoz, de értelmileg mégis hiányzik belőlük valami. Ilyen az a jelenség, ha az előzményekben már szerepelt a kihagyott szó, pl.: "hittem, hogy megy, és | ezek most kevésbé /, mások pedig jobban" NÉf (ez a mondat így hiányosabb, mintha pl. párbeszédben hangzana el ez: Megy? Ez kevésbé, a másik pedig jobban.); "mert apukám is tud főzni, és ő tanított paprikáskrumplit / például" KFl (ez sem azonos értékű a következőkkel: Tudsz főzni? Paprikáskrumplit.). Többször kimarad olyan szókapcsolat is (pl. "szeretnék lenni", "érzem magam"), amely a szövegben már szerepelt, vagy benne volt a kérdésben. Pl.: "ezen kívül | én || tehát | jó háziasszony /" NÉl; "máskülönben vidám | természetűnek /" Kff. Olyan adat is szerepel az anyagban, amelyben a kimaradt mondatrész a köznyelvben állandósult szókapcsolat egyik tagja: "általános iskolában is mindig mondták a tanárok, hogy csak így lehet elérni /|| és ezt én meg fogom tartani" KFl.

A szövegekben többször előfordul olyan á l l í t m á n y n é l k ü l i f ő m o n d a t , amelyben csupán egy főnévi mutató névmás szerepel, de nem témakijelölésként, nem a mellékmondat által félbeszakított főmondat első részeként, hanem folytatás nélkül. Ezeknek a mondatoknak nyilvánvalóan a szituáció, a közös tudati előzmény adja meg a magyarázatát, de olvasva és hallva egyaránt kissé homályos az értelmük. Pl. "hamar beidegesedem, mint például az előbb kint voltunk, és akkor az /, hogy zaj van, és én tudom, hogy most magnófelvétel van" KFl (az *idegesítette*, hogy zaj van); "szeretném mindig azt csinálni, ami a | amihez éppen kedvem van. Hát talán

arról ✓, hogy milyen emberré szeretnék válni. Ez is nehéz." NÉf (arról *fog még beszélni*, hogy...); "milyen embernek érzem magam? Hát | nem is tudom. | Talán az ✓, hogy || túlságosan hamar haragra lobbanok" NAl (talán az *jellemez*, hogy...).

A névszói állítmány mellől néha indokolatlanul elmarad a kopula, s ez félrevezető, értelemzavaró lehet: pl.: "lehetnék jobb is || hirtelen haragú ✓| és meggondolatlan is" Kff; "kis bohém vagyok, de a barátaim is mondják, hogy elég bohém természet ✓" KÉl; "egy kicsit szétszórt ✓, ez az igazság, szóval hogy milyen embernek érzed magad, itt ez a kérdés" NÉf. Egy olyan adat is előfordul, ahol a létigé állítmányként hiányzik ("de szerintem || milyen tulajdonságaim ✓|| szeretek barátkozni" Kfl); és egy adatban a névszói állítmányból csak a kopula van meg, a névszói rész hiányzik ("talán azért szeretnék értelmiségi lenni, mert | mert valahogy || mert több || én nem vagyok ✓| szóval nem ítélem el a munkásembereket sem" KÉl).

A teljes anyagban a következő értelemzavaró hiányosságokkal találkoztam:

	N	K
állítmány vagy kopula hiánya	22	26
alany hiánya	7	3
állítmány és alany hiánya	1	1
tárgy hiánya	12	11
állítmány és tárgy hiánya	3	4
határozó hiánya /köt. bővítm./	1	4
mellérendelő kötőszó hiánya	1	1
alárendelő kötőszó hiánya	5	1

Mindkét anyagban igen gyakori a határozott névelő elhagyása is, ezeket azonban nem számláltam.

II.2.3. A hibák + értelemzavaró hiányosságok és az összes mondatrész aránya a teljes anyagban:

hibák: K anyagban:

mondatrészek : hibák = 1736 : 63

vagyis minden 27,56 mondatrészből 1 hibás

N anyagban:

mondatrészek : hibák = 1338 : 60

vagyis minden 22,3 mondatrészből 1 hibás

értelmezavaró hiányosságok:

K anyagban:

mondatrészek : hiányosságok = 1736 : 51

vagyis minden 34,04 mondatrészt 1 hiány követ

N anyagban:

mondatrészek : hiányosságok = 1338 : 52

vagyis minden 25,73 mondatrészt 1 hiány követ

A fenti arányok - a töltelék és az ismétlés arányaihoz hasonlóan - egyértelműen a községi anyagban kedvezőbbek: a nagyvárosi anyagban ugyanis 23,58 %-kal több hiba és 32,3 %-kal több értelmezavaró hiányosság található.

A következő táblázatok a hibák + hiányok megoszlását a szülők foglalkozása és a nemek szerint mutatják, az összes mondatrész %-os arányában:

Hibák

iskola szülők fogl. nemek	nagyváros		község	
	fiú	lány	fiú	lány
F szélső értékek	- 6,31 6,31 1,2-16,27	6,31 6,31 1,2-16,27	7,1 4,81 0-14,28	3,86 4,81 0-14,28
É szélső értékek	7,2 5,01 0-18,03	4,01 5,01 0-18,03	- 2,57 2,57 1,33-3,7	2,57 2,57 1,33-3,7
A szélső értékek	- 6,39 6,39 0,91-9,83	6,39 6,39 0,91-9,83	7,14 6,35 5,55-7,14	5,55 6,35 5,55-7,14
nemenként össz. helységenként összes	7,2 5,41	4,92 5,41	7,1 4,47	3,6 4,47

A szülők foglalkozását tekintve is a községi anyag mutatói bizonyulnak kedvezőbbeknek. Ezen belül megfigyelhető, hogy - hasonlóan a töltelék + ismétlés mutatókhoz - az összes kategória közül legkevésbé hibásak a községi értelmiségi családok gyerekeinek szövegei, ezt követi a községi fizikai dolgozó családokból származó tanulók hibaszázaléka. A nagyvárosi értelmiségi családok gyerekeinek adatai csak ezek után következnek. Nagyjából azonosak - és a teljes anyagban a leggyengébbek - a nagyvárosi fizikai dolgozó és mindkét település alkalmazotti rétege gyerekeinek mutatói. S bár a fentiekből nyilvánvaló, mégis érdemes kiemelni: mindkét anyagon belül az értelmiségi családok mutatói a legjobbak.

Ha a nemek szerinti bontást vizsgáljuk, szembeűnő, hogy a lányok szövegeinek mutatói általában kedvezőbbek, ezen belül a két csoport közül itt is a K anyag jobb. S bár a fiúktól felvett korpusz meglehetősen kicsiny, mégis érdekes a két anyag ilyen mutatóinak majdnem azonos eredménye. Az egész anyag vizsgálatából úgy tűnik, mintha ebben az életkorban a lányok valamivel kevesebb grammatikai hibával beszélnének, mint a fiúk.

Értelemzavaró hiányosságok

iskola nemek szülők fogl.	nagyváros		község	
	fiú	lány	fiú	lány
F szélső értékek	- 0-7,5	3,36 3,36	3,19 3,55 0-8,82	3,49
É szélső értékek	4,16 5,35 0-13,63	5,89	- 3,96 3,96 1,75-6,97	
A szélső értékek	-	1,55 1,55 1,2-1,83	7,14 3,57 0-7,14	0
nemenként össz. helységenként összes	4,16 4,51	4,6	3,85 3,64	3,57

A fenti adatok nem mutatnak olyan világos összefüggéseket, mint a korábban közölt táblázatok. Igaz ugyan, hogy itt feltűnően kedvezőek az alkalmazotti rétegek mutatói, de ez önmagában véve nem ad felhasználható adatot, hiszen ez a réteg iskolázottsági, műveltségbeli téren eléggé heterogén képet mutat. Ezért az eredmények értelmezésében inkább arra érdemes figyelni, hogy az értelemzavaró hiányosságok mutatói a két anyag 3-3 kategóriája közül négyben közelítőleg azonosak; ennél az átlagnál lényegesen rosszabbak a nagyvárosi anyag értelmiségi adatai. Az átlagtól való ezen eltérések lehetnek véletlenek, de mutathatják azt is, hogy a szöveg értelemzavaró hiányosságai nem származás-specifikusak.

Jellemzőbb a kép a nemek szerinti bontásban: itt is - mint a hibák esetében - a községi lányok szövegei bizonyultak legjobbnak. A többi nemenkénti adat tendenciája azonban nem egyezik meg a korábban említettekkel, s ebből esetleg ismét az a következtetés adódhat, hogy a szövegek értelemzavaró hiányosságai nem függnek a nemektől.

* * *

Ez a 47 gyerek még nyilvánvalóan nem statisztikai sokaság, az 5 megnyilatkozásaik alapján nem vonhatunk le országra szóló következtetéseket, bár az adatok így is elgondolkoztatóak, s már ezt a vizsgálatot is érdemes volna kiterjeszteni statisztikailag is releváns méretűvé. Ahhoz pedig, hogy valamivel többet tudjunk meg a középiskolás tanulók élőbeszédének sajátosságairól, további vizsgálatok szükségesek. Első lépésként célszerű lenne *más témájú szövegek* hasonló elemzése - ebből kiderülne, mekkora a téma meghatározó szerepe az élőbeszéd alakulásában. A más témák vizsgálata újabb adatokat szolgáltatna a *sülők foglalkozása* szerinti mutatók vizsgálatához is; erre pedig igen nagy szükség van, hiszen a jelen vizsgálati adatokból nem derül ki egyértelműen, mely foglalkozási rétegek gyermekei a leginkább "vesélyeztetettek" az élőbeszéd lazaságai által.

Felnőttek előbeszédének kontrollanyagként való vizsgálata szükséges ahhoz, hogy kideríthető legyen: az itt vázolt jelenségek közül mi mennyire jellemző általában az előszóra, és mi a 14-15 éves tanulók előbeszédére. A kontrollhoz felhasználhatók pl. a regionális köznyelvi anyagok.

Meg kell találni azokat a lehetőségeket, amelyek segítségével a kapott eredmények átültethetők *az iskolai készségfejlesztő munkába* : körvonalazni kell azokat a feladattípusokat és gondolkodási műveleteket, amelyek a tanulóknban segítik kialakítani az igényes beszédtevékenységet.

IRODALOM

Deme László: A beszéd és a nyelv. Tankönyvkiadó, 1976.

Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai, 1971.

Dezséry Judit — Terestyéni Tamás: Élő szöveg — stúdió-szöveg. In.: ÁNyT XI. 51-77.

Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. Nytud. Ért. 98. Akadémiai, 1978.

Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. Nytud. Ért. 81. Akadémiai, 1973.

Szende Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői. Akadémiai, 1976.

Bicskei Dezsőné

Einige Eigenheiten im aktiven Sprachgebrauch
14- und 15-jähriger Gymnasiasten

Der Verfasser untersuchte den aktiven Sprachgebrauch von Schülern der ersten Klasse eines Gymnasiums in einer Gemeinde und eines Großstadtgymnasiums mit dem Ziel, festzustellen, welche grammatischen Fehler und sinnstörenden Mängel bei der Formulierung ihrer Gedanken auftraten, und welche Füllwörter und Wiederholungen in ihrem Satzbau vorkommen.

Die Untersuchung des Materials geschah unter Berücksichtigung der sozialen Herkunft der Schüler. Das günstigste Bild zeichnet sich bei der Sprache jener Schüler ab, deren Eltern der dörfischen Intelligenz zuzurechnen sind, während sich bei Arbeiterkindern aus der Stadt das ungünstigste Bild ergibt.

Eine Spezifikation nach Geschlecht zeigt, daß die Burschen fehlerhafter als die Mädchen sprechen, wobei Mädchen aus Gemeinden als am besten eingeschätzt werden konnten.

Der Verfasser befaßt sich abschließend mit der Frage, in welchem Bereich weitere Untersuchungen durchgeführt werden müßten, um verlässliche Kenntnisse über die Charakteristika des aktiven Sprachgebrauchs dieser Altersklasse zu erhalten.

"A SZÍV IDÉZETE: LÍRA"
A SZÍV FŐNÉV HASZNÁLATA
FÜST MILÁN ÉS KARINTHY FRIGYES KÖLTŐI NYELVÉBEN
(Folytatás)
Büky László

2.1. "3. A testnek az az elülső tájéka, amely a szív /1/ fölött van; mell."

(Az ÉrtSz.-ban található 2. jelentésre nincs példa sem Füst Milán, sem Karinthy Frigyes költői nyelvéből.)

2.1.1. Eredeti, költői metaforát, szóképet alkot Füst Milán a szív '3'-mal a következőkben.

- /1/ Arménia! Lelkem bölcsője, beteg vagyok én s szörnyűket álmodom,
S a sötétség lassan, mint meleg nehezék ereszkedik
szívemre alá.. (FMÖv. 106)
- /2/ [a szomorúság] Párna, amelyen megnyughatott
A szív, ha helyét nem lelé
E világi térben.. (Ny. 1915. I, 445)

Az a teljes kép, amelyben az /1/ jelzetes szövegdarabban a szív '3' főnév van, így épül fel:

(alap)metaforák	közös előismeret és domináns tudati tartalék
*a sötétség leereszkedik	a köd leereszkedik; sötét van
*a sötétség nehezék	mérleg falióra } nehezéke lassan leereszkedik
	a beteg rosszul alszik, rosszat álmodik
	a beteg testhőmérséklete magas
	a beteg meleg
	valakinek valami nyomja a szívét (vö. ÉrtSz. V, 296) 'bú emészti'
	elnehezedik valakinek a szíve (vö. ÉrtSz. II, 240) 'szomorúság fogja el'

elszorul a melle (vö. ÉrtSz. IV, 1231) 'elszorul a szíve, tüdeje'

nyomja valami a mellét (köznyelv) 'betegséget érez a mellkasában'

*a sötétség lassan[, mint] meleg nehezek [-ként] állapothatározó
[-ül] célhatározó

"S a sötétség lassan, mint meleg nehezek ereszkedik szivemre alá..."

A metaforát tartalmazó és a célhatározóhoz húzó állapot-határozó grammatikai kettőssége a metaforás azonosítással együtt kelt hatást (vö. KEMÉNY GÁBOR: A teljes metafora nyelvtani szerkezetéről. NytudÉrt. 104. sz. [1980.], 463; BÜKY LÁSZLÓ: A metaforát kifejező állapothatározók Füst Milán költői nyelvén. Uo. 259-66). A *valami valahogyan alderesz-kedik valahová* vonzatrendszeres ige köré szervezett teljes képben csak a közös előismeret síkján van átvitt jelentésű használata (is) a *szív* '3' főnévnek. Ám ennek megállapítása és méginkább vizsgálata talán már "ultra" stilisztika...

A /2/ jelzetű idézet Füst Milán Óda című verséből van (csak a Nyugatban jelent meg), a vers első három szakasza a következő képekre épül: **a szomorúság támasz* — **a szomorúság ladik* — **a szomorúság köd* — és végül a már idézett **a szomorúság párna*. Az alapmetaforákra meztelenített teljes képek nem mutatják, hogy milyen egységes szemléletre épül a vers, ám ez a jelen elemzésnél elkerülhető. Az idézett szövegmetaszetben a következő /alap/képeket kell számba venni:

*a szív helyét nem lelé	/A/
*a szomorúság párna	/B/
*a szív a szomorúság párnáján megnyugszik	/C/

A = alapmetafora / alapmetonímia

B = a megfogalmazott, mert nem közös előismeret (alapmetafora is)

C = a teljes alapkép

Mindemellett a teljes kép belső feszültségét még egy előismeret befolyásolja, az tudniillik, hogy az ember felsőtestével, mellkasával (*szív '3'*) szokott párnán nyugodni. A képfelépítés áttekintéséből kitűnt, hogy nyelvi kifejezése éppen ennek nincs. Az olvasó tudatműködése végzi el e tartalom beszerkesztését a kép logikai viszonyaiba.

2.1.2. A köznyelvi metaforákból megújított, illetve köznyelvi metaforák, szóképek a *szív '3'* főnévvel Füst Milán költői nyelvében az alábbiak.

- /3/ Vagy elfeledtél, nem szeretsz s már jó kezéd
Elnehezült *szívemre* többé nem teszed? (FMÖv. 126)
- /4/ .. ha meghalok
S *szívemre* teszi majd kezét a földöntúli jó bírő
S jutalmam kérdezi tőlem.. (FMÖv. 40)
- /4a/ .. ha majd meghalok,
S *szívemre* téve kezét, jóságos kezét a földöntúli bírő..
(Ny. 1928. I, 507)
- /5/ .. S gyengéden úgy öleli elfáradt *szívéhez*
Egyetlen kincsét: az örök éjszakát! (FMÖv. 118; N. I, 282: *szívéhez*)

A /3/, /4/ és /4a/ jelzeteknél a "*szívére teszi a kezét*: <rendszerint> esküje, vallomása, szava őszinteségének bizonyításul" állandó szókapcsolatban van meg a *szív '3'* főnév. Itt azonban az őszinteség kifejezésére szolgáló testmozgás-egységet, kinemorfot nem a költői én (azaz a beszélő), hanem a versekben megszólított vagy csak említett második személy végzi, aki az idézett szövegekben Isten. Ő viszont nem szava őszinteségének bizonyításául cselekedik így, hanem — nyilván — a költői énhez fűződő viszonyát érzékelteti (a költeményekben: majd érzékelteti) ezzel. Vagyis: elsősorban nem a nyelvi elemekben rejlő hatást keltő mozzanatokról, hanem egy, a kinezika, a gesztusok és testtartások jelentését tanulmányozó szemiotikai tudomány körébe tartozó jelenség hatásáról van szó (vö. JU. SZ. SZTYEPANOV, Szemiotika. Budapest, 1976. 44-60; VOIGT VILMOS, Bevezetés a szemiotikába. Budapest, 1977. 181). Ami a nyelvi elemekből származó stiláris hatást

illeti, a /3/-ban a *szív* '3'-nak *Elnehezült* minőségjelzője érdemel figyelmet, mert miatta a *szív* '1' metonimiás kapcsolatai idéződnek fel, l. az 1.1.2. részben a /24/—/30/ jelezetes előfordulásokat. — Már a /3/-ban is, de különösen a /4a/-ban az állandó szókapcsolatban is meglevő *kéz* szó jelzői, de magának a szónak az ismétlései mutatják Füst Milán törekvését a legkifejezőbb megoldásra. Talán nem tévedés azt mondani, hogy a legsikerültebb éppen a köznyelvvel megegyező formájú a /4/ jelezetes szövegmetsetben, amelyikben kiküszöbölődik a *jó*, *jóságos* érzelgős, elkoptatott jelző a *kéz* színekdoché elől. — A *szív* '3' előfordulása az /5/ jelzetnél szintén köznyelvi szókapcsolatra megy vissza (vö. ÉrtSz. V, 461: *ölel*), azonban hasznos arra is rátekinteni, hogy a szókapcsolat szabad vonzataként mi jelenik meg. Az *éj*, *éj-közép*, *éjszaka* a költő kulcsszavai közé tartozik, az ezekkel alkotott metaforái mondanivalója súlyától jelesek. Az itteni esetben sablonnak tűnő *örök éjszaka*-t a teljes költői életműben az 'éjszaka'-hoz kötődő képrendszer emeli ki a megkopott képek közül, ezekből l. például: "Földnek fekete göröngye felszállottam | Mélységes *éjszakámból* sáppadt arccal, fel a nap elé, a fény alá..." (FMÖv. 17) — "S mi sötétben tenyészik, most pendülve feléled | S ezegyszer még elmélyül az *éj* is." (FMÖv. 43) — "Fodrozza habjait az *éj*..." (N. I, 213) — és így tovább.

/6/ Nyers énekeket teli *szívvel* fújtál.. (Ny. 1920., 1125)

/7/ Majd rózsaszín leszek s áradni fog
Szívemből éneke, akár a nagy vizek.. (FMÖv. 83)

/8/ ..innen a fekete fény, amely *szívemből* szüntelen árad..
(FMÖv. 27)

/9/ . . felleg
Egyszer csak meghasad s az üdvösség
Sárga tüze az elhagyott vadásznak
Szívére sugárzik. (Ny. 1913. II, 307)

A /6/ jelzetes szövegrészletben a mondategész állítmányához tartozó *telí szívvel* szerkezetes határozó a köznyelvi kifejezésnek felel meg (l. ÉrtSz. II, 943: *fdj 9.*). A *szívvel* határozó minőségjelzőjének szemantikai hatása másutt is megmutatkozik, a /7/ teljes képe ugyanis éppen a *csordultig tele van a szíve* (vö. ÉrtSz. VI, 573) kapcsolatra, mint közös előismeretre megy vissza, s a *szív* 'érzés, érzelm' jelentése az uralkodó abban. Mivel a költői én szíve csordultig tele van érzelmekkel, áradhatnak azok belőle: "...áradni fog | Szívemből énekem.." — Jellemző Füst Milán lírájára, hogy e gondolattal lépett volt be a XX. századi magyar irodalomba (amint említődött az 1.1.2. részben első, Nyugatban közölt verse már). S valóban: az 1910, majd az 1930 körüli években áradt a Füst Milán-i líra, e két termékeny időszakban született költeményeinek túlnyomó része (vö. UNGVÁRI TAMÁS: Füst Milán. In: SÖTÉR ISTVÁN [szerk.], A magyar irodalom története I-VI. Budapest, 1964—66.; V, 401 kk.). És még egy ehhez a kérdéskörhöz. Az ének áradása a szabadvers elengedhetetlen feltétele, és Füst — ezt már Kosztolányi 1914-ben megírta — verseiben szólal meg először a magyar vers libre. Ilyenformán verseinek a születéséről is vall a Hajnal előtt című költeményből a /7/-ben idézett szövegdarab. S természetesen az 1.1.2. részben idézett, valamint az itteni /8/ jelzetes, amelyiknek *fekete fény* metaforájára l. BÜKY: A *fekete* szó Füst Milán lírájában. Nyr. i. h. 57-8. — A /9/ jelzetű idézetben az **üdvösség tüze sugárzik* alapmetafora igei azonosítójának vonzata **valakire ~ valamire*: "... az elhagyott vadásznak | Szívére..", minthogy ebben a *szív* '3' jelentésű, azaz 'mell', az *üdvösség tüze* 'fény' jelentésben sugározhat a vadász mellére. Az **üdvösség tüze sugárzik a szívére* alapmetaforában a *szív* '1' metonímia, tehát "az üdvösség | Sárga tüze" 'a halál utáni boldog örök élet' a vers hőséneke érzelmekre szórja fényét.

2.1.3. A szív '3' főnév Füst Milán képalkotási rendszerében nem vesz részt a következő helyeken.

/10/ .. | S, hogy kezéd a *szívedre* tetted,
Mert titkos mosolyát is észrevetted,
Ne mondd meg senkinek." (FMÖv. 59)

/11/ .. | Köztünk sok ember sírt, sok már halála napját
emlegette
S némelyik *szívéhez* tartá már a pisztolyát.. (FMÖv. 95;
Ny. 1913. I, 918: *szívéhez*)

/12/ Kezemet *szívedre* tettem és azt mondtam neked:
fiam, szegény vagyok! (Ny. 1925. III, 448)

Az itt előforduló *szívére teszi a kezét* szókapcsolat sem képi, sem kinezikai tekintetben nem mutat eltérést a köznyelvi felhasználástól, nem szerveződik köréje stílushatást eredményező egyéb nyelvi elem, ezért sorolódott ebbe a csoportba.

2.2. Karinthy Frigyes költői nyelvéből a szív '3' főnévre egyetlen példa adódott.

2.2.1.

/1/ Ó, úgy borul a bűnbánat *szívemre*,
Mint börtönöm, e szörnyű, szürke bolt. (12)

Ez az előfordulás költői képben van. A hasonlat, amelyet a szövegrészlet tartalmaz, egy *"a bűnbánat a szívemre borul"* alapmetaforából származik, s ebben a *borul* 'ráborul' (Értsz. V, 874) vonzataként a szív '3' jelentésű, míg a hasonlatba szerkesztve metonímia. Ami a hasonlatot illeti: a hasonlított ebben metafora a hasonlóhoz képest ("Mint börtönöm, e szörnyű, szürke bolt"). A képiséget meg a nem átvitt jelentést is a *borul* tertium comparationisnak a köznyelvi *homály b o r u l a lelkére* (Értsz. I, 690) kifejezésre illetve a *ráborul v[á]l a] r e k a m e l l é r e* (Értsz. IV, 1231) szókapcsolatra való utalásai eredményezik. Az efféle, ún. metaforikus hasonlatokra l. J. SOLTÉSZ KATALIN: Nyr. LXXXIII [1959.], 190; KEMÉNY GÁBOR: NytudÉrt. 86. sz. [1974.], 66-70; BÜKY LÁSZLÓ: Népr. és Nyelvtud. XXII-XXIII [1978-1979.], 139-47.

3.1. "4. /átv/ < Ált[alában] az ember v[ala]mely
érzésének, érzelmének jelképeként.>"

3.1.1.1. Füst Milán költői nyelvében eredeti szókép-
nek, metaforának bizonyul a következő előfordulásban a
szív '4'.

/1/ Használd homlokomat zsámolyodúl, tobzódj a királyi díszben
S ne félj, nem töröd el reszkető, ájuldozó, érzékenyke

szívem
Nemes porcellánját! (FMÖv. 135)

Ebben az előfordulásban a *szív* minőségjelzői köznyelvi
átvitelre utalnak, például az *é r z é k e n y szív* szó-
kapcsolatra (ÉrtSz. II, 454). Magában a költeményben végig
egy laza metaforasor húzódik, amely a megszólítottat arra
buzdítja, hogy a költő testrészeit mint tárgyakat használja,
ezzel megalázva őt (így: "Töröld cipőd sarát fenkölt homlo-
komhoz!"); mégis az Óda a pártfogóhoz! című verset lezáró
metafora — a fent idézett versszak végén: **szívem nemes
porcellán* — nem a **homlokom a zsámolyod-félék*, tehát nem
szemlélteti, hanem a hangulati fajtajúak mintapéldája. Ter-
mészetesen az *ő s s z e t ő r i a szívét* szókapcsolat
(ÉrtSz. V, 573) is felidéződik a jelen teljes képen a
szív '1' jelentésével s a szókapcsolat 'boldog alanná tesz'
jelentésével a *tört szív* fajta Füst Milán-i képekkel együtt
(ezekről az 1.1.2. részben esett szó a /20/—/23/ jelzete-
előfordulásoknál).

3.1.1.2. Megújított képeknek számíthatók Füst Milán
költői nyelvéből a *szív* '4' következő előfordulásai.

/2/ S vajjon hallhatnád-e szomorú *szívem* dobogását?
(N. II, 110)

/3/ ..A *szívem*, lásd sírással van tele.. (FMÖv. 141)

/4/ Ó káldeai, óskori művész,
Ki a sírkőre keselyűket vésztél,
Lásd: végigkisérnek ezek az életem
S megtépik még az aggnak is *szívét*! (FMÖv. 156)

- /5/ Mit mutassunk? nyitott sebeket,
Sáros, sebes, nyűves szíveket? (FMÖv. 159)
- /5a/ ..Sáros, szeges, nyűves szíveket.. (Ny. 1923. I, 634)
- A /2/-ben a *szomorú szív/vel/*, a /3/-ban a *tele van a szív*e, az /5/ és /5a/-ban a *megsébzi valakinek a szívét* állandó szókapcsolatokra megy vissza a költői megfogalmazás. A /4/-ben a *valamit kitép a szívéből* rokonságáról nem lehet közvetlenül szó /vö. az 1.1.2. részben a /35/ és /36/ jelzete előfordulásokat/, inkább mitologikus—szimbolikus kapcsolatról. (L. még a 6.1.3. részt is!)
- 3.1.1.3. A *szív 'g'* Füst Milán képalkotási rendszerében nem vesz részt az alábbiakban.
- /6/ Nagy művész! Hogy ünneped van ma, *szívemből* felköszöntelek.. (Ny. 1911. II, 885)
- /7/ ..ha ott sem jó elénk, hogy megnyugtassa *szívünk'*,
Hogy jajongva panaszkodjunk neki.. (FMÖv. 156)
- /8/ .. | Amelyen át a földről könnyű *szívvel* s könnytelen,
Amelyen át majd búcsú nélkül elrepülök! (FMÖv. 161)
- /9/ ..készülök a sír mögé, a sír alá, könnyű *szívvel* a
sírba le (Ny. II, 299)
- /10/ Ha talán felkapna a szél, belesodorna közéjük s én
végre könnyű *szívvel* beletörődve eltűnnék magam elől...
(Ny. 1925. III, 448)
- /11/ Repülj tehát, — én hű és bízó *szívvel* elbocsátlak!
(Ny. 1921. I, 513)
- 3.1.2. "4. I a. /dtv/ <Különösen a szeretet, vonzalom
jelképeként.>"
- /1/ S a *szíved* mosolyát
hogy nekem küldöd-e? (N. I, 283)
- /2/ Jaj, én nem tudok már szólni Hozzád!
Néma lettem én s a *szívem* nem talál. (FMÖv. 126)
- /3/ és elfelejti *szívem*
Hogy nem talált sehol e földön és egen... (Ny. 1920., 852)

A /2/ és /3/ jelzetű előfordulásokban az *utat talál valakinek a szívéhez* állandó szókapcsolat megújításával él a költő.

/4/ A néked járó tisztelet: az álom mélyült tisztasága
S a hódolat: a néma *szív* káprázata! (Ny. 1920., 1126)

/4a/ S a hódolat a néma *szív* káprázata
Szeretünk, mert te megcsalsz minket! (N. I, 321)

A /4/ és változata egy — több közös előismereten nyugvó — *a hódolat a szív káprázata alapmetaforából származtatható, amelyikben a *szív* '1' metonímiára ismerhetni, mivel azonban a hódolat (s a szövegváltozatban említett szeretet) meg a főszövegben a tisztelet szemantikai mezőjének megfelel a szív '4' jelentése, ez az előfordulás e csoportba sorolódott, amit az is igazol, hogy a teljes képben a *szív*-vel alkotott metafora, a *szív káprázata* másodlagos, beszerkesztett. Tehát nem annak metonimikus viszonyai döntenek.

3.1.3. "4.1b. /dtv/ <A szerelem jelképeként.>"

/1/ ..ők
Súgják meg titkom, hogy szeretem *szívét*.. (Ny. 1920., 1124)

/2/ *Szívének* húnzó bús heve
Még néha lobban s egy barát neve
Ilyenkor lobban el zsarátnokán. (FMÖv. 129)

/3/ ..érted éltem eddig is s szenvedő *szívem*
Mindig csak úgy nézett feléd, mint egy ködben úszó, zöld
sziget felé a boldogtalan hajós
Ki elküldi pihenni boldogtalan álmait... (N. I, 243)

Az ÉrtSz. ebben a jelentésárnyalat-csoportban említi a *kihamvad v[ala]kinek a szíve* szókapcsolatot, amely nem csupán a szerelem jelképeként, hanem más érzelmekéként értendő, amint a *kihamvad* címszóban meg is fogalmazódott (i.m. VI, 81): /dtv/ *kihamvad v[ala]kinek a szíve* v[agy] *kihamvad v[ala]kiben* (v[ala]miben) v[ala]mi: már nem lelkesedik, kihál belőle a szenvedély, a vágy v[agy] a remény". A Füst Milán-i /2/ jelzetes képben az utóbbi kifejezés költői megújítása eredményezi a stílusértéket. (Vö. a 3.1.6.1. résszel!)

3.1.4. "4.1c. /dtv/ <A mások iránti részvét, könyörület
érzésének jelképeként.>"

/1/ ... | Segíts hát nékem is, egy sziklát adj, fölötte
csillagot, ellágyuló *szívet*.. (FMÖv. 150)

/2/ ..de én kevély mosollyal arcomon, mintha nem értene
Szívem megtört, öreg szívének bánatához, — mentem mind
tovább s láttam: megütközött
Az ifjúságom dolyfén. (FMÖv. 162)

Az /1/ jelzetű szövegdarabban az *e l l á g y u l a*
szíve 'elérzékenyül' (vö. ÉrtSz. II, 208) képes kifejezést for-
málja egyénivé a költő, míg a /2/-ben a köznyelvi átvitt ér-
telmű használatot lehet — mintegy visszájára fordított módon
ugyan — rögzíteni.

3.1.5. "4.1d. /dtv/ <A bátorság, erő, v[alaj]mely úgy
iránti lelkesedés érzésének jelképeként.>"

/1/ Csupa vadság legyen a *szívem*, mint a vadászé,
Ki ölni megy el, nem fél, — nem tekint fenn a Terem-
tőt.. (FMÖv. 32)

A köznyelvinek megfelelő felhasználásban látható a
szív '4', közvetlen szöveggörnyezete a szemantikai mezőkap-
csolatokon nyugszik (*vadász* — *ölni* — *vadság*).

3.1.6. "4.1e. /dtv/ <Az egyén érzései összeségének,
ill[etve] érzésvilágának, kedélyvilágának
jelképeként.>"

3.1.6.1. Ebből a csoportból Füst Milán költői nyelvén
eredeti metaforaként használtak az alábbiak.

/1/ S ti éjszaka örvényei s fekete tüzei *szívemnek*,
S félelmek anyja, te hármias Hekaté, — (FMÖv. 91)

/2/ Régi *szív* amelyről érzésim horgonyát
Vihar többé el nem tépheti... (N. I, 212)

A *félszék tüzei szívemnek* metaforáihoz l. BÜKY L. i. m.;
Uő.: A színnevek használata Füst Milán költői nyelvén. Nyr.
CIII [1979.], 41. — A /2/ jelzettel idézett szöveg teljes ké-
péről viszont itt kell elmondani, hogy a költő egyik alkotáslé-
lektani jellemzője a *szív*-hez mezőösszefüggésként kapcsolt *vi-*
torla 'hajó': az 1.1.2. részben /38/. Ugyanez okból jellemző a

szív-hez kapcsolt *víz*: az 1.1.1. részben /6/, a 2.1.2.-ben /7/ és a 3.1.7.2.-ben a /9/—/11/. S végül a *szív*-hez társított *tenger*-képzet: a 3.1.6.2. részben a /9/ és a 3.1.7.1.-ben az /1/ jelzetben mutatkozik meg. S a jelen képben a *horgony*, s a *Vihar* mezőkapcsolataként szintén a *tenger* kötődik a *szív*-hez.

- /3/ élő parázs a talpán
némaság ül a nyelvén
béna *szívében* kétely
siket agyában átok (FMÖv. 48; Ny. 1934. I, 35: *szívében*)

A *szív* '4' jelen előfordulása a *valakinek a szívében él, lakik, van valaki* vagy *valami* állandó szókapcsolatra megy vissza. Azonban a közvetlen szövegkörnyezet képei sorról sorra a versszakban úgy vannak felépítve, hogy a *talp—nyelv—szív—agy* sorozat színekdochéi a benne levő *szív*-et az '1' jelentéshez is elvezeti. Voltaképpen erre a jelentésre vonatkozó a *béna* jelző. Így több helyről összegződik a jelentések metaforás azonosításából eredő hatás.

3.1.6.2. A köznyelvi metaforákból megújított és a köznyelvi szóképek.

- /4/ ..éppen indulok
S majd dalos *szívvel* ballagok a sírba le. (FMÖv. 162)
- /5/ .. | Ti segítsétek énekem, amelyet elkezdek, mihelyt
a szellemek dalolni kezdenek *szívemben*.. (N. I, 99)
- /6/ Azóta boldog vagyok, hogyha beborúl,
S ha esni kezd, a *szívem* felderül.. (Ny. 1913. II, 307)

A korábban Füst Milán verseiből megismert *áradni fog szívemből énekem*-féle teljes képek témaközei a /4/ és /5/ jelzet mellett közöltek. Az *ének* és a *dalolni kezdenek* egyaránt a 'vers' megjelölése, metonimiásan kötődnek a *szív*-hez. — A *szívem felderül* metafora a közvetlen szövegkörnyezet *kiderül—beborul* időjárásai képzettársítással keresztezett, s éppen a közszokás hangulatváltozásának megfordítása. A közös előismeret

kiderül—beborul viszonyát *felderül—beborul*-ra módosítva a *felderül* egyszerre két jelentésű lesz: 'az idő derült lesz' és 'a lélek, kedély derűs lesz' (vö. ÉrtSz. II, 610-1).

/7/ Sötét idők árja zuhogjon. Szív megbékéljen! (FMÖv. 116)

Ebben a szintén természeti jelenségre utaló első teljes kép ("Sötét idők árja zuhogjon" + **sötét víz* [NB.!] *árja zuhogjon*) ellentéte a *Szív megbékéljen* (vö. *béke száll a szívébe*). Emiatt meg a köznyelvi szókapcsolat tömörítése következtében nevezhető megújítotttnak a kép.

/8/ Hidd el: szegénynek jó dolgoznia: így csendesül *saive* (FMÖv. 157)

/9/ A tengernyi bánat már rég elült
A szív elcsendesült. (N. I, 206)

/10/ .. | Szívemből mégis, ismét édes csend fakadt.. (FMÖv. 113)

/11/ De a szívében is csupa csend volt már akkor.. (FMÖv. 22)

A *csendesül* 'lelki jelenség csillapodik' (vö. ÉrtSz. I, 863), a *csend* "/átv/ Háborítatlan, nyugodt állapot; békesség, nyugalom" (i. m. 862) jelentések a fentiekbe jól behelyettesíthetők. A /9/-ben a *tengernyi bánat már rég elült* kép hatására a *csendesül* 'természeti jelenség csillapodik' jelentése is besugárzik a *szív elcsendesült* képbe. (Az ÉrtSz. egyébként a *csendesül* igét választékosnak minősíti, átvitt értelemben vett használatát nem jelzi.) — A /10/ jelzetes kép rokonkapcsolatairól a Füst Milán-i lírában már esett szó.

/12/ Ó mért kellett otthagyniok megkezdett életük'
Lelkük ételét, szívük borát! (N. I, 251)

Az ÉrtSz. idézi Vörösmarty Mihály "Szűd teljék meg az öröm borával" közismert sorát, ezt lehet a Füst Milán-i kép líráti eneti előzményeként számon tartanunk. A *szívük bora* metaforában a *bor* ok—okozati metonímia, jelentése: 'bor okozta öröm'. A Vörösmarty írta *öröm bora* genitivus qualitatisról: SIMONYI, Jelz. 152. — Megfigyelhető egy laza kapcsolat a *szív* szó és a *bor* (vagy annak szemantikai mezőkapcsolatai) kö-

zött. Így: "...szíved képzeletem könnyü *serlege*.." (l. az 1.1.1. részben /3/ és /3a/); "...A szíve fáradt már s *borospohárt* is már csak reszketőn emel.." (uo. /31/ jelzetes); "S hiába, szívem hogy rád emel | Színes pohárban opál-bort!" (4.1.1. részben /3/).

3.1.6.3. A költő képalkotás-rendszerében a szó nem vesz részt:

/13/ S te nagy magánosság is, a *szívemig* ható!

3.1.7. "4.1f. /átv/ <Az ember legbensőbb, legmélyebb, legőszintébb érzéseinek jelképeként.>"

3.1.7.1. Eredeti költői képet tartalmazó előfordulása a *szív* '4'-nek ebben a mellékjelentésben egy helyütt mutatkozott Füst verseiben.

/1/ A tengerek a *szívben*, a tengerek.
Megértitek zúgását, emberek. (N. II, 406)

A költő sokáig kéziratban maradt naplójából van ez a kétsoros. Az érzelmek tengerrel való képzettársítását önálló kép-pé fejlesztette Füst Milán, akinek ez a képzettársítás — mint főntebb megmutatkozott — alkotáslélektani jellemzője. — Ebben a formájában nem jelentette meg semelyik kötetében, feltehetően az ihlet sugallta kétsorost nem tartotta eléggé artistikusnak. S ezzel könnyű egyetérteni, hiszen az eredeti metafora nem egyenlő feltétlenül a művészivel.

3.1.7.2. A köznyelvi metaforákból megújított illetve köznyelvi metaforák, szóképek a *szív* '4.1f.' mellékjelentéssel.

/2/ .. | Látom bűnöd innen kőszá lélek én, ki véletlen hogy
erre járok
S kinek *szíve* tiszta és magános, mint a templomi csengetyű
lézangó bánata.. (FMÖv. 120; Ny. 1910.
I, 158: *szíve*)

/3/ Élő Isten, mért haltam meg ártatlanul,
Hisz mint lilium, tiszta volt *szívem*. (FMÖv. 112)

/4/ S képzelj el ezután, hogy itt jártam én, vedd
szívem melegét,
Vedd, hogy itt voltam egykor.. (FMÖv. 17)

- /5/ Meleg szív büszkén lépdelj! (Ny. 1921. I, 513)
- /6/ ..önnön *szíved* megtörhetetlen hidege.. (FMÖv. 30)
- /7/ A SZÍV-MÉLYÉBŐL [sic!, verscím] (N. I, 206)
- /8/ S hogy itt mélyen alant a messzeségben, mosolyod őrijít
S hogy talán sugárzó uszályod e mély csend a *szívem*
fenekén. (Ny. 1920., 1126)
- /8a/ S hogy talán sugárzó uszályod — e mély csend a *szívem*
fenekén! (N. I, 321)
- /9/ Egy titokzatos élet
Ölel át s *szívedbe*, mint a permeteg, esőznek édes álmai..
(FMÖv. 49)
- /10/ Egy titokzatos élet körülölel ragyogással s bágyadó,
Lankadó *szívedbe* édes, permeteg álmait öntözi..
(Ny. 1924. I, 606)
- /11/ Hiszen rohan az átkozott s e földön sehol sincs maradása
S nincsen olyan éjszakái, zúgó, fekete víz
Mely feneketlen sötétjét *szívének* elérje! (FMÖv. 157)

A szóképekhez tartozó stíluseszközzel, a hasonlattal ötvözi Füst Milán a /2/ és /3/ jelzetekben a *tiszta szív* átvittnek és választékosnak minősített szókapcsolatot. Jelentése: "Összinté, meleg érzés, ill[etve] ilyen érzésű személy". A /4/ és /5/ szintén megújított metaforát foglal magában. Az előbbinek a *szívem melege* genitívus partitívusa "a melléknevet külön szólamba téve nyomatékosabban kiemeli" (SIMONYI, Jelz. 147), az utóbbi a *Meleg szív*[,] *büszkén lépdelj* megszemélyesítésével alakítja át a köznyelvi *m e l e g* szív szókapcsolatot (vö. ÉrtSz. IV, 1228). — A /6/-ban a *h i d e g* szív (ÉrtSz. III, 247) + *szíve hidege* genitívus qualitatis szerkesztésű alapmetafora a *hideg* 'szenvedélytelen' köznyelvi átvitelen alapozódik (vö. ÉrtSz. III, 246). A birtokszó *megtörhetetlen* jelzője a *megtör* átvitt jelentésén (ÉrtSz. IV, 1194) valamint a *hideg* szemantikai mezőkapcsolataként értelmezhető. Ez a kapcsolat a köznyelvi *megtört a hideg* kifejezésre mutat. Maga a *megtörhetetlen* 'szív', illetve a vele jelképezett.

személy lelki magatartása nem válik bánat, szenvedés hatására sem küzdelemre, ellenállásra képtelenné' jelentésű.

A /7/ jelzetes előfordulás a *szív mélyéből* 'őszintén' szókapcsolattal azonos. Mégis: címmé tétele, tipográfiai kiemelése olyan eljárás, amilyennel, mint extralingvisztikai esz-közzel, jócskán lehet stílushatást kelteni (vö. SZATHMÁRI IST-VÁN: A nyelv ((és benne a mondat)) "felbomlása" az újabb költői stílusban. In: RÁCZ E.—SZATHMÁRI I. [szerk.], Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Budapest, 1977. 189-203).

A /8/ és a /8a/ változatban levő köznyelvi átvitel (l. ÉrtSz. II, 767: *fenék* '2. ló.') a teljes költői képbe történt beszerkesztettsége folytán méltó a figyelemre. — A /9/ szövegrészében szintén egy teljes kép van (sőt: ez a versegésben még tovább is épül), s a *valami a szívébe hatol* köznyelvi állandó szókapcsolat megújításának vehető: **egy titokzatos élet álmai esőnek szívébe*, s ehhez, mint hasonlítottához járul a hasonló: *mint a permeteg 'permeteg eső'*. Úgy lehet Füst Milánt foglalkoztatta a *permeteg* szó felhasználási lehetősége, hiszen a Nyugatban még a /10/-zel jelzett megfogalmazásban írta le. Ennek a megfogalmazásnak szóképei vannak, a kötetben fellelhető helynek immár hasonlata. A szóképek az *öntöz* 'önt' ige köré szerveződnek, annak *valakibe valamit öntöz* 'lelki tartalmat kelt valakiben' (vö. ÉrtSz. V, 483: *önt* 'ö') szerkezetű vonzatát egyedi módon betöltve: *valakibe* = "bágyadó, | Lankadó szívébe" é. i. t. A szerkezetes vonzatok minőségjelzői metaforikusak: a *bágyadó ~ lankadó* nemcsak egy töről fakad a több-ször szóba került *fdjő ~ tört ~ elbágyadt ~ elnehezült-félélkel*, hanem az *öntöz* mezőkapcsolata folytán növények minősítő jelzőiként is értelmezhetők (ui: *öntöz* 'növényt, annak földjét nedvessé tesz'). A közös előismeret következtében a szóképben leírt öntözés illetén eredménye is az olvasó tudatába kerülhet — s így a stílushatást újabb mozzanattal gazdagítja, bővíti. — Ami az *álmaid* szerkezetes tárgy minőségjelzőit

illeti: ugyan az első eléggé szokványos (*édes álom*), a második viszont már jóval eredetibb és főleg művészebb. A *permeteg* ilyenfajta használatára az ÉrtSz. /*átv*/ minősítéssel Radnóti Miklóstól idéz: "S ott messzebb kint a réten, a *permeteg* sötétben borzong ... a fűszál" (V, 727), ám értelmezést nem ad. Radnóti nemcsak ismerte, tanulmányozta is Füst Milán költészetét (1. RADNÓCZI [= Radnóti] MIKLÓS, Kaffka Margit művészi fejlődése. Szeged, 1934. 56-9), ennél fogva nem lehetetlen a remimeszcencia. Hasonlóképpen: Berzsenyi Dániel A' magyarokhoz szóló ódájának kezdőképe: "Forr a' világ bús tengere oh Magyar!" (Összes művei. Budapest, 1979. I, 74) felidéződik Füst Milán — aki pedig Berzsenyivel foglalkozott: Ny. 1920., 1020-7 — *Kutyák* című költeményében egy tömörített metaforában: "Lobogva *forrsz* világ és minden reggel újra" (FMÖv. 82), prózájában: "...*forrt* bennem a világ.." (Amine emlékezete. In: Kisregények I-II. Budapest, é. n. [1977.]² I, 148), sőt a metafora napjainkban is felbukkant Juhász Ferenc József Attila megvalósult reménye című művében: "[vágta, hirdette, tudta] Ezt a második, igazi megszületést. Amikor a pikkelyes szörnydög- | Történelem illatos, virágszívű emberiséget szül. Amikor a világ- | egyetem-virág megszületik. De nem gyásztalanul. De ez csak példázat volt. Egy példája a máskép-megvalósítandónak. Hisz ma is | *forr* a világ!" (Új írás. 1980. 6. sz. 4). Az efféle nyelvi—stilisztikai ráemlékezések önkéntelen (?) érvényesülése a műalkotásban a magyar irodalmi nyelv stílusának folyamatosságát eredményezik.

A /11/ jelzetes szövegrész ugyancsak a *szíve mélyéig h a t o l* 'lelki bánthatom nagyon mélyen érint valakit' (vö. ÉrtSz. III, 163) megújítása. A teljes kép kialakulás a közös előismertet függvényében így vázolható:

↓ [*feneketlen mélység] × [*sötét mélység]
↓ {feneketlen 'szokatlanul mély', vö. ÉrtSz. II, 768)

↓ [*sötét, feneketlen mélység]
↓ [*feneketlen, sötét mélység]

↓ *feneketlen { [sötét mélység]
[mélység sötétje]
(feneketlen 'nagyon nagy, mérhetetlen')

↓ *feneketlen sötétje { [a mélységnek]
[a szívnek]
↓ "...feneketlen sötétjét szívének.."

A költői képbe a *feneketlen* főjelentése is — "Olyan <edény, tartály, üreges test>, amelynek nincs fenéke" (i. h.) — be-
lejátszik: "Nincsen olyan éjszakai, zúgó, fekete víz, | Mely
feneketlen sötétjét szívének elérje", vagyis a v a l ó s á -
g o s víz apad el az e l v o n t sötétben! (A szív és a
víz képzettársítása már említődött a 3.1.6.1. részben.)

3.1.7.3. A szív '4.1f.' Füst Milán képalkotási rend-
szerében nem vesz részt a következő előfordulásokban.

/12/ Mert nincs az én szívemben semmi már,
Mi igazam keresné. (FMÖv. 49; Ny. 1928. I, 2: 'szívembe')

/13/ .. | Csak hadonásztam képtelen kinomban s kettős fájdal-
ommal, hogy szívem szerint [sic!] már
sohse szólhatok.. (FMÖv. 149; a szerint
ugyanígy: Válogatott versek. Nyugat
kiadás. H. n., é. n. [Budapest, 1934.],
135)

Vö. *szíve szerint*, ÉrtSz. VI, 232..

3.2.1. A szív '4' Karinthy Frigyes költői nyelvében
az alábbi felhasználású.

3.2.1.1.

/1/ Egy kardcsapással elsöpörni innét
Szívek nehéz, nehéz lidércnyomását... (15)

- /2/ Tűz, melegíts, ne égess
Égő sebet szívemre;
Nap, ne vakíts, világíts,
Nem nézek a szemedbe. (158)

Mint a két előfordulás megújított szóképnek tekinthető. A *nehéz a szíve* (l. ÉrtSz. V, 150: *nehéz* '12.1a') és a *megsebzí valakinek a szívét* állandó szókapcsolat (i. m. IV, 1155: *megsebez* '2') megújítása mindkét helyen teljes képben van, ez különösen a /2/ jelzetesben hatásos. Ott a *tűz—nap*, az *égess—ne vakíts* és a *melegíts—világíts* párhuzamok beszerkesztése, a fogalmak két végletét megjelölő szavakkal kialakított polaritása gazdagítja a stílushatást.

3.2.2. A szív '4.1a.' jelentésben egy megújított képben fordul elő Karinthy-nál. Ez a *szíve hajlik, hűz valakihez, valamihez* köznyelvi kapcsolatból eredeztethető:

- /1/ [a szívek parlamentjét] Alkotják és szavazzák
Ahogy a szív szavaz meg
Legtitkosabb hitével
Kiválasztott szerelmet.. (89)

3.2.3. A szív '4.1b.' jelentésben szintén egyszer került elő.

- /1/ Megalkotjuk magunknak
Szívek világuralmát
Szívek ifjú tűzével
Vágyak izzó vasával.. (87)

A *szíve ég valakiért* köznyelvi átvitel megújítása. A szóképet nemcsak a jelzőcsere (*i f j ú szívek tüze + "Szívek i f j ú tűz/ével/"), hanem a vele párhuzamba állított *Vágyak izzó vasá/val/* metafora is stílushatásnak számító mozzanattal gazdagítja: az *izzó vas* révén a szókép ugyanis szemantikai mezőkapcsolatban van az előző metafora *tűz* részével.

3.4. A szív '4.1d.' előfordulása.

- /1/ .. | Egyetlen szívnek láttam a világot.. (13)

- /2/ [egy boldog szerelmespár] Páros jogart lengetve
Jelzik az összehangolt
Szívek szimfóniáját.. (89)

Mind a két helyen valamely úgy iránti lelkesedés érzésének jelképeként szerkeszti képbe Karinthy Frigyes a *szív*-et. Az /1/ metaforája aránylag ritkább fajta, ebben az azonosított és az azonos közötti viszony mintegy megmagyarázódik, kifejtődik: "Egyetlen szívnek láttam a világot", jelen esetben az igei állítmány révén. E kifejtett metafora (más műszóval: magyarázó metafora) ugyan lazább, oldottabb az egyéb nyelvtani formájúaknál, viszont éppen a benne levő magyarázat következtében a szemantikai mezőn távoleső fogalmak, dolgok képzettársítására, azonosítására alkalmas (vö. KEMÉNY GÁBOR: A teljes metafora nyelvtani szerkezetéről. NyelvtudÉrt. 104. sz. [1980.], 461 kk.).

3.2.5.1. A szív '4.le.' jelentéssel megújított metaforában, szóképben, illetőleg köznyelviben a következő előfordulásokban van meg Karinthy Frigyes költői nyelvében.

- /1/ .. | A kötött-szó szabályát
Most majd meg kell tanulni
A "daltalan *szíveknek*".. (91)
- /2/ ..elmuzsikálom a dalt
Mit régen hallottam egyszer zengeni és zokogni *szívemben*..
(71)
- /3/ Ki tompán szunnyadtál *szívemben* [ti. rejtelmes őszám] (64)
- /4/ .. | Iskolatáskával nézi a bolond menetet egy nyurga kamasz
Bánat fogja *szíven*.. (152)
- /5/ Melynek [ti. a tömegnek] *szívében* kelt csodás derengést
Zengő húron száguldó vonód.. (166)

Az /1/ és /2/ nemcsak a Füst Milán-i hasonló előfordulásokkal (a 3.1.6.2. részben) rokon, hanem líránk gyakori képalakzata. A /3/-ban a *valakinek a szívében él, lakik, van valami* vagy *valami* szókapcsolat költői átformálását, a /4/ jelzetűben a *megtelik a szívét bánattal* képes kifejezés új képpé fogalmazását láthatni. Szintén újra fogalmazott szókap-

csolatból származtatható az /5/ előfordulás teljes képe, ez a *szívében bizalom, lelkesedés, remény kel, ébred* kifejezésre megy vissza. Itt Karinthy a 'remény'-t egyszerű alakú metaforaként, *derengés*-ként köti be a szókapcsolatba, azért teheti ezt, mert éppen a szókapcsolat szokásos formáját használja részben, s így az egyszerű alakú metafora, amelyben az azonosított nyelvileg nem jelenik meg, könnyen megfejthető értelmű.

3.2.5.2. A *szív* '4.1e.' főnév Karinthy Frigyes képalkotásainak nem része a következőkben.

/6/ ..az élettől *szívet* kapott csupán.. (6)

/7/ .. | Ringatni lelkét lágyan, csöndesen...
— Vadúl belémarkolni, összerázni,
Hogy felriadjon, mint az én *szívem*! (166)

/8/ *Szívük* riadjon.. (166)

3.2.6. A *szív* '4.1f.' mellékjelentésben egyszer jelent meg Karinthy költeményeiben.

/1/ Én annyit sírtam már, ó, de unom!
Kimarta *szívem* a könny,
Mint vén, erezett, rossz régi rezeset
Zöld rozsda, lusta közöny. (26)

A *valami marja valakinek a szívét* szókapcsolat hasonlatba van szerkesztve, a *mar* ige 'vegyi változást okoz' jelentése miatt lehetséges ez (vö. ÉrtSz. IV, 933). Az átvitt és nem átvitt *mar* jelentésének villódzása ad a hasonlat tertium comparationisa segítségével stílushatást. A hasonlóban is szerkesztetes metafora van: **lusta közöny kimarta a rezeset*, nem szólva a *vén, erezett, rossz[.] régi* jelzősorozat enallágéjáról — ez mind a megújított kép hatásfokát, hírértékét növeli.

4.1. "5. *látv, vál* | Az érzelmi életében, jellemében tekintett ember maga, ill[etőleg] az ilyen ember *jelleme, egyénisége*."

4.1.1. Eredeti, költői metafora a *szív* '5' főnév felhasználásával Füst Milán költői nyelvében a következő.

- /1/ *Szíved* is oly sötét... (FMÖv. 85)
- /2/ .. | Oly gyorsan zátonyára fut az ész
S a *szív* az égre ellankadva néz... (FMÖv. 133)
- /3/ Pajtás megyek már én is kifele!
S hiába, *szívem* hogy rád emel
Színes pohárban opál bort! (Ny. 1920., 1125)
- /4/ Úgy látszik, korán beköszönt az ősz
A vágyak elrepültek, — vándormadarak,
Repültek ifjabb *szívet* népesíteni. (N. I, 205)

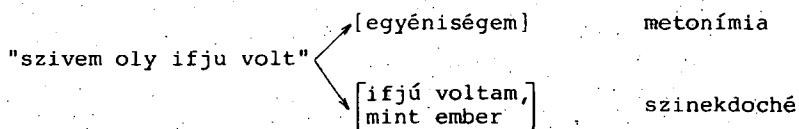
A /2/, /3/ és /4/ teljes képbe szerkesztve használja az e csoportbeli *szív* főnevet, az /1/ jelzetes előfordulás viszont azért sorolódott ide, mert a *sötét* melléknév és főnév Füst Milán képalkotási rendszerének egyik alaptagja — hasonlóan a már említett *feketé*-hez —, s így a többi *sötét* vonatkozású képpel a költői nyelv egészében és a jelen képben figyelemre méltó hatást kelt.

4.1.2. A *szív* '5' Füst Milán képalkotásában nem vesz részt az alábbiakban.

- /5/ *Szív* voltam, tört *szív*, emberek! (FMÖv. 50; Ny.-ban
1. az 1.1.2. részben: /20a/)
- /6/ .. | Szavaimmal mint az apóstol
A holdfényben a *szíveket* lecsendesítém.. (Ny. 1913. I,
918)
- /7/ ..nem úgy igaz-e, hogy a *szívnek*
Csakis az anya éneke súlyos és fájdalmas.. (FMÖv. 147;
Ny. 1912. I, 1010: *szívnek*)
- /8/ Szegény! Gyengén kell téged ölelni, mint a halottat,
Ki átengedi *szívét* titkos örök-élte tűnékeny látomásainak... (Ny. 1924. I, 606)
- /9/ Ez a *szív* már régen és örökre elárvult.. (N. I, 124)
- /10/ Mert tegnap ifju voltam még, — *szívem* oly ifju volt...
(FMÖv. 53; Ny. 1934. I, 300: *szívem*)

- /11/ Egy szóval mondom: hol a szív pihen
S a láz elült [ott van az áldott völgy] (FMÖv. 72)
- /12/ Oh Gyula szerzetes, ne késlekedj, adj össze minket,
Kösd össze betegén sovárgó szíveinket... (FMÖv. 138)

Az ebbe a csoportba vont előfordulások az ÉrtSz.-ban megadott átvittnek és választékosnak minősített jelentésre úgy érthetők rá, hogyha szem előtt tartjuk a metaforában gyakran meglevő természetes — fentebb már többször említett — metonimikus (sőt: szinekdochés) vonást (utóbbira l. T. TODOROV: Szinekdoché. In: HORÁNYI ÖZSÉB—SZÉPE GYÖRGY [szerk.], A jel tudománya. Budapest, 1975. 440). Vagyis például a /10/ jelzetes szövegrészletben nyilván a *s z í v e m* (*oly ifju volt*) metonimikusan: az 'egyénségem' és szinekdochésan: *szívem* '1'. Mármint mindkét szókép a vers lírai alanyát, énjét mint 'ember'-t jelenti. A például vett verssor elején egyébként ez előzményként olvasható is: "...ifju voltam [én]" (az első személyű személyes névmást []-ben szerepeltvén, mint lehetőséget). A jelentésviszonyokat vázolva:

— azaz a jelentések, amelyek a szöveg *szív* szavára érvényesek, egymás között nem keltenek olyan belső feszültséget, mint a költői képekben az szokásos (vö. KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970. 160-74).

4.2. A *szív* '5' Karinthy költői nyelvében egy csoportba foglalható felhasználásban van meg.

4.2.1. Ezek olyanok, amilyenek a költői képalkotást nem befolyásolják, így:

- /1/ — S lefordította a Marseillaise dalát. [új versszak]
A Marseillaise dalát!... A vén *szívek* felett.
Ó hogy riadt keresztül a nyirkos rémület! (11)
- /2/ ..örjögő *szívek*, mik halálba rohannak.. (61)

- /3/ ..Megalkotjuk magunknak
Szívek viláгурalmát.. (87)
- /4/ [a parlament] ritka révületre
Szoktatja *szíveinket..* (89)
- /5/ Mit tettél ártatlan *szíveddel*, gyalázatos kor.. (131)

Amint az már a Füst Milán-i e csoportba tartozó *szív* előfordulásoknál kitűnt, a *szív* metonimikus és metaforikus értelmezési lehetőségei némileg körülhatárolatlanabbá teszik a költői képiség megállapítását. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az ilyenféle nyelvi elemek a szöveg^{mű}b^{en} csökkenének annak művészi jellegét, hiszen nemcsak a feltétlenül több síkra kiterjedő és a szöveg mögötti közlést kizárólag képi módon megvalósító szöveg lehet költői szöveg^{mű}. Ennek értelmében kerültek együvé a fenti *szív* szót tartalmazó szöveg^{darabok}.

5. "8. /dtv/ A szívét /l/ stilizáltan ábrázoló, díszítő motívum v[agy] tárgy."

Erre a jelentésre csak Karinthy Frigyes költészetéből került példa.

- /1/ Szétszórja a *szív* tartalmát, a papír-szíveket. (62)

Ez a köznyelvnek megfelelő használat az említett bohóc-motívum szolgálatában áll, az érzelmek szimbolizálására való. (Vö. 7.2.1. rész /1/ jelzettel.)

6.1. A *szív* szó nagyszámú felmutatása után áttekintendő a vele alkotott összetételek előfordulása. Füst Milán ezekkel jóval kevesebbszer fogalmaz. Köznyelvi összetétel, amelyben az utótag a *szív*, az *emberszív* főnév. Ezt Füst a következő megújított képekben használja.

6.1.1.

- /1/ Mert megtörte az ércbe s *emberszívbe* vésett szent törvényeket. (FMÖv. 51)
- /2/ ..az *emberszív* gyakran kemény, ha szólítod.. (FMÖv. 98)
- /3/ ..s voltam átkozott, akit az *emberszív* kivet... (FMÖv. 127)

- /4/ .. | S ha ő volna az örök éjszaka:
Az *emberszívekben* tanyázna... (FMÖv. 129)

Fölvetődhet a kérdés, nem fölösleges-e *szív* helyett *emberszív*-ét írnia a költőnek, gazdagabb-e hírértékében—stilisztikumában az utóbbi. Bizonylyal az. Nem *ember+szív* ez az összetétel, aminthogy egy összetétel sem a benne levő tagok jelentésének mechanikus összegzése. Ez az *emberszív* utótagjának metonimikus(—szinekdochés)—szimbolikus volta miatt maga is a képes értelem felé viszi az olvasót. A /12/ jelzetes szövegrészletben *az emberszív kemény* metaforában egyszerre pars pro toto szinekdoché 'ember' jelentéssel, helyi érintkezésen alapuló metonímia 'érzelem; érzésvilág' jelentéssel, és megszemélyesített is /a "ha szólitod" kifejezéssel/, azaz metafora is, s így együttesen szimbolizál egy általános emberi tulajdonságot, viselkedést ("gyakran kemény, ha szólitod"): amire az összetétel előtagja tehát nem redundánsan utal. — Hasonló megoldással írt az *emberarc* szóval egy helyütt képet Füst Milán: "S ha felhőid közt olykor eléd járul egy-egy *emberarc*, | Te mozdulatlan várod őt, nem bízattod, nem kergeted | S úgy ülsz előtte, mint a hegy" (Szózat az aggastyánhoz. FMÖv. 15). — Ide kívánczik egy megjegyzés: az *emberarc* nem egy föltett szó, amelyikből TÖRÖK GÁBOR szerint József Attila nem képezhetette az *emberarcú* melléknevet Bukj föl az árból című versében, hanem valóságos (l. ÉrtSz. II, 363). Vö. TÖRÖK GÁBOR, József Attila-kommentárok. Budapest, 1976. 304-5.

6.1.2. Az összetétel első tagja a *szív* főnév az alábbiakban.

- /1/ ..az mulattasson engem is,
Ami mások *szíve-asendjét* felveszi.. (Ny. 1913. II, 307)
- /2/ ...én, a *szívszakadásig* bánatos: szerettelek! (Ny. 1911. II, 338)
- /3/ S a *szívszakadásig* is: be gyakran néztem arcod! (uo.)
- /4/ én, a *szívszakadásig* bánatos: be aludnék. (Uo.)

A *szíve-csendje* az /1/ jelzethől csupán a költői helyesírás miatt sorolódik ide. Az effélék Füst Milán költői nyelvén ritkák, szóösszetételekkel sem nagyon él. A *szíve-csendje* képmotívum — látni lehetett: *csendesül szíve* (a 3.1.6.2. részben /8/ jelzettel); *A szív elcsendesült* (uo. /9/); *szívemből .. csend fakadt* (uo. /10/) é. í. t. — ha nem is túl gyakori, de mindenképpen a költői nyelvének, képalkotási rendszerének kitüntetett tagja. — Visszatérve a *szíve-csendje* írásképehez: nem lehetetlen, hogy Ady Endre mellett, aki kedvelte a kötőjeles szerkezeteket, az azokba sűrített metaforákat és/vagy szimbólumokat, Füst Milán meg Karinthy Frigyes is tudatosan kerültek ezeket (vö. F. KOVÁCS FERENC: A kötőjel mint költői kifejezőeszköz. Nyr. LXXXVII [1963.], 71 és passim).

6.1.3. Melléknévi utótagú összetételekre két példa mutatkozott.

- /1/ [a földöntúli, jó bíró] jutalmamat kérdezi tőlem,
megillető igényemet, hogy *szívszakító*
munkám béreként mit gondolok?... (FMÖv. 40)
- /2/ ..lopom e lázas földön szenvedők elől
E bús és *szívet tépő* földi élet minden édes
Hűsítő javát! (FMÖv. 156)

A *szívszakító* és a *szívet tépő* szavak szinonimák (vö. SzinSz. 375: *szívfájdító* címszóban *szívet tépő*, *szívszaggató* stb. A *szívszakító* nincs sem itt, sem az ÉrtSz.-ban.) — A *szívet tép* ~ *sakít valami* vagy *valaki* képmotívum ugyancsak megvolt az eddigiekben — így: *a szívemet k i t é p e m* (az 1.1.2. részben /36/ jelzetes); *t é p d k i h á t szíve-met* (uo. /35/); [a keselyűk] *m e g t é p i k* még az aggnak *is szívét* (a 3.1.1.2. részben /4/); *Régi szív amelyről érzésem horgonyát | Vihar többé el nem t é p h e t i* (a 3.1.6.1.-ben /2/); s a *szívszakító* sem társtalan: *Hős, szívem s z a - k a d* (az 1.1.2.-ben /15/).

6.1.4. Külön csoportot alakítanak azok az -ú ~ -ű melléknévképzős alakulatok, amelyeket Füst Milán részben a köznyelvben élő jelzős kapcsolatokban, részben azok mintájára létreho-

zottakban használ. Ezek egy része szófaji tekintetben már főnevesült (pl. *vajszívű*: ÉrtSz. VII, 169), más részük melléknévvé forrt össze (*jószívű*: ÉrtSz. III, 667; ÉKSz. 1455; *lágyszívű*: ÉrtSz. IV, 554), ismét más részük egyéni alkotás, s mindenben megfelel a 'valamivel bíró, ellátott' jelentésű képző szokásos használatának — 1. MMNyR. I, 408 — (*gonosz-szívű*; *nehéz szívű* és *komoly szívű*). Az előfordulások a közvetlen szövegkörnyezetben:

- /1/ Oh felelj hát, aki *vajszívű* voltál.. (FMÖv. 20)
- /2/ Átká sok deréken, *lágyszívűk*ön megfogant.. (FMÖv. 162)
- /3/ Nyolcvankétéves aggastyán, gazdag s *gonosz-szívű*.
(FMÖv. 162)
- /4/ *Nehéz szívűnek* jobb alant! (Ny. 1911. II, 338)
- /5/ És hogy neves: — *komoly szívű*, — be megnevettetek!
(Ny. 1911. II, 338)
- /6/ Légy buzgó s *jószívű*, amíg lehet. (Ny. 1932. I, 559)

(Megjegyezzük, hogy a *gonosz-szívű*-t az ÉrtSz. nem tartalmazza, ellenben a *gonosz* címszóval alkotott összetételeknél ((II, 1040)) felvesz *gonosszívűség*-et, holott nyilvánvaló: **szívűség* főnevünk nincsen, az efféle a ((köznyelvi)) *gonosz szívű* szerkezetes melléknév főnevesült, majd *-ság* ~ *-ség* képzővel ellátott alakja. S az ilyenfélék egymás analógiájára szaporodtak.)

7.2. Karinthy Frigyes költeményeiben sem mutatkoztak nagy számban az összetételek.

7.2.1. A *szív* főnév az összetett szó utótagja a következőkben.

- /1/ Nagy *selyem-szívet* rángat ki a blúzából [ti. a bohóc] (62)
- /2/ Szétszórja a nagy szív tartalmát, a *papír-szíveket*. (Uo.)

- /3/ ..és *krumpli-szívem* büszkén dagadozva remélte,
Hogy most végre megismer és méltányol hálátlan
Európa-hazám.. (75)

Az /1/ és a /2/ a *szív 's'* jelentésű utótagból és a *szív 'l'* alakú tárgy anyagát megnevező előtagból áll, a versben — Prológus egy cirkuszfilmhez — Karinthy bohóca ezeket szórja szét mondván: "Dobjunk koncot nekik.." (1. az 1.2.1. részt). — A /3/ jelzetesben eredeti metafora van, amelyik egyébként a költő egyik kedvenc témájából van kibontva. E szerint a költő olyan, mint a krumpli — sokáig nem tudják, melyik része is a hasznos.

- /4/ A tűzhely körül ki melegszik most, testvérekék
Éneklő madarak
Érzelmecskék féltett tűzhelye mellett
Madártestvérek, az *emberszív*
Őserdeje mélyén... (160)

Az *emberszív Őserdeje* teljes alakú metafora azért kívánta meg az *emberszív* összetett szó használatát, mert a teljes kép egyébként éppen nem megszemélyesítő metaforákból áll: *testvérekék Éneklő madarak* (ti. a költő énektestvérei), *madártestvérek*, s az *őserdő* mint szemantikai mezőkapcsolata a madaraknak ugyancsak az emberi viszonyoktól elvezető képalkatrész. Mindezeket az elembertelenítő viszonyú képeket hozza egyensúlyba az *emberszív*.

7.2.2. A *szív* főnév az összetétel előtagjaként szerepel három helyen. Ezek:

- /1/ Gyönyörű sorsom údvét
Szabadságtól ujjongó
Minden *szívdobbanásom*
Mellembé így rekeszti.. (139)
- /2/ Ha a pénzügyminiszter
Az adókat behajtja
Csengő-bongó rímekből
És sok *szívdobbanásban*.. (90)

A *szívdobbanás*-t "/dtv, vál/ <Az érzelmi fellángolás, vágy(akozás) jelképeként>" (ÉrtSz. VI, 314) jelentésben hasz-

nálja Karinthy is az /1/-ben, míg a /2/-ben az *adót behajtja* valamiben állandó szókapcsolat határozós vonzatrészeként, ami által sajátos belső síkváltás jön létre a nyelvi elemek hatást kellő mozzanataként.

/3/ — Beetjoven, értlek! Tőled keli tanulnom
A *szívhezszólds* nagyszerű tanát. (167)

Ez a Karinthy Frigyes-i összetétel a *szívhez szóló* állandó szókapcsolatból eredeztethető, a versben tudományos műszóra utaló jellege van, arra az előismeretre épít a szerző, hogyha például az ékesszólást, az ékesszólástant el lehet sajátítani, akkor a *szívhezszólds*-ét is.

Ebben a csoportban végezetül — az írói összetétel szándékát tiszteletben tartva — meg kell említeni két, az 1.2.2. részben már leírt előfordulást: *szívedbevésem* és *szívembenylallt*.

8. A Füst Milán-i líra képalkotásának és -rendszerének a *szív* főnév számon tartandó eleme. Nemcsak viszonylagos gyakorisága miatt — hiszen az előfordulások a főbb jelentéscsoportokban közelesen azonos mennyiségűek a Karinthyéival —, hanem inkább azért, mert a köznyelvi lehetőségek adta szemantikai kereteket a képalkotás állandó lehetőségeiként használja. Innén van ugyan véve a megújított metaforák többsége egyébként Karinthy Frigyesnél is például a *szív* '1' esetében (l. az 1.2.2. részt), azonban a Füst Milán-i gyakorlat a jelen dolgozatban vizsgált nyelvi elem felhasználásában egyéni stílussajátságot mutat (vö. SZABÓ ZOLTÁN, *Kis magyar stílustörténet*. Bukarest, 1970. 14). Ez a sajátosság nem abban áll, hogy — amint az elemzések megmutatták — a metafora (itt: a *szív*-metafora) mindig szervesen szerkesztődik a szövegbe; hogy átvitt vagy képes értelme van-e beszerkesztettség függvényében; hogy valamilyen módon eltér a köznyelvi viszonylatoktól. Ezek a vonások a *szív* főnév Karinthy Frigyes-i metafora-használatában is megmutatkoztak, s egyébként is általánosak (l. KOCSÁNY PIROSKA: *Jelentéstan és metafora*. MNY. LXXII [1981.], 60; 72).

A Füst Milánra jellemző egyedi stiláris sajátosság az az ezekből kialakított vonás, amellyel a költő a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás egyes jelenségeinek művészi ábrázolásakor mint rendszeres, következetes képi gondolkodás és/vagy asszociáció jeleként él. Emlékeztetőül: ilyen a *szív*-hez rendelt *bor*-motívum az 1.1.1. részben a /3/ és /3a/ jelzet és a 3.1.6.2. részben a /12/ valamint a 4.1.1. részben a /3/; a *víz*-motívum az 1.1.1. részben a /6/ és az 1.1.2. részben a /38/ jelzetes továbbá a 3.1.7.2. részben a /9/ és /11/; a *fájó, didergő, tört* stb. az 1.1.2. részben meg a velük rokon *elnehezült, elfáradt* már a 2.1.1. részben; a *csend*-motívum a 3.1.6.2., 3.1.7.2. és 6.1.2. részekben; a *"szívet tép"*-motívum a 6.1.3. részben stb. — Társul a *szív* főnévvel kapcsolatos képalkotás és -rendszer a költő más kulcsszavainak képalkotásához és azok -rendszeréhez, szintén — részben — emlékeztetőül: a *f e k e t e . tűzei szívemnek* a *fekete* főnév és melléknév, a *szív m é l y é b ő l* -félék a *mély* főnév metaforás használatához (utóbbit részletesen l. BÜKY LÁSZLÓ: A *mély* főnév Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvének képalkotási rendszerében. Nyr. CVI [1982.], 310), a *feneketlen s ő t é t j e* *szívének* a *sötét* szó használatához é. f. t. A költő képalkotása és -rendszere tehát olyan hálózatot alkot, amelynek csaknem minden lényeges eleme összefügg egymással, s ezáltal a nyelvi elemek stílushatása nemcsak a szövegműben levő helyükön az ottani viszonylatok alapján, hanem a szövegek közötti összefüggésrendszerből, az intertextusból adódó viszonylatokból is keletkezik és/vagy érvényesül. A Roman Jakobson-i poétikai funkció fogalmát alkalmazva: a Füst Milán-i költői nyelvben állandó a "közleményre mint olyanra való "beállítás", a koncentráció a közleményre magáért a közleményért" (R. JAKOBSON: Nyelvészet és poétika. In: Uő., Hang—Jel—Vers. Budapest, 1969. 221), s úgy lehet: a *szív* főnév használatában Karinthy Frigyes költői nyelvére ez a fajta megoldás egyáltalán nem jellemző a rendszerszerűség tekintetében. Inkább a

pillanatnyi, a mindenkori lírai helyzet, a kifejezés hic et nunc látszik szabályozni a szív-előfordulásokat s azokon belül a metaforásokat is. S ez nem jelenti semmiképpen azt, hogy a Karinthy Frigyes-i költői nyelv nem a nyelvi kifejezés legjobb hagyományaiban gyökerezik — jóllehet a szív szó használatáról némileg másként vélekedett a korábbi magyar stilisztika, vö. KULCSÁR ENDRE: A magyar stílus. In: MStilÚ. 102 —, amint hogy a Füst Milán-i eljárás is, amelynek korai elődei az Íliász és az Odüsszeia sztereotip kifejezései.

"L'ÉVOCATION DU COEUR: C'EST LE LYRISME"
L'USAGE DU NOM *SZÍV* 'COEUR'
DANS LE LANGUAGE POÉTIQUE DE MILÁN FÜST ET DE FRIGYES KARINTHY
par
László Büky

L'article analyse l'emploi des sens lexicaux du nom "coeur" du point de vue de la formation d'images dans la langue de deux poètes hongrois du XXe siècle.

Chez Milán Füst, une caractéristique de style individuelle peut être mise en évidence. Lors de la représentation artistique des phénomènes de la nature, de la société et de la réflexion humaine, le poète se sert de ce nom en tant qu'élément d'une réflexion imagière systématique. Par cela il bâtit dans ses poèmes un système de motifs spécifique dont le "coeur" est un élément. Aux valeurs stylistiques locales des tropes vient s'adjoindre une valeur stylistique supplémentaire provenant de l'ensemble des tropes "coeur". C'est un des traits les plus caractéristiques du style de Milán Füst. Sur ce point il diffère, probablement, de tous ses contemporains; ainsi, comme en témoignent les résultats d'un examen parallèle, Frigyes Karinthy non plus ne bâtit pas de système semblable; dans sa langue poétique la valeur stylistique locale du "coeur" et de ses tropes est le déterminant.

IOHTUCOU

Mokány Sándor

Címül írt szavunk a tihanyi apátság alapítólevelének hatvankettedik szórványa. Pontosabban: "Annak a birtoknak egyik határpontja — írja a nyelvemlékünkkal foglalkozó könyvében BÁRCZI GÉZA —, amelyet ERDÉLYI L. a kajtori tó (vö. *culun* 66.) vidékére helyez (PRT. X, 423). Pontos olvasása, eredete, jelentése ismeretlen. ERDÉLYI Jótökönak írja át, ez kétségtelenül helytelen. A szó sem mint helynév, sem mint közszo sehol sem fordul elő" (BÁRCZI, TihAl. 53).

GYÖRFFY GYÖRGY történész is foglalkozott e nyelvemlékünkkal: az 1055-i határleírás tizenötödik — a *Culun* tó melletti — birtoktestét azonosította a 146 évvel későbbi, azaz 1211-i határösszeírás egyazon részével. (A tihanyi alapítólevelél földrajzinév-azonosításaihoz. — PaisEml. 407—415). Idézem az idevágó megállapításait: "Az 1055-i határleírás megfelelő pontja a megfejtethetlen nevű *iohtucou*. Ez önmagában nem lenne azonosítható *Zouafeereh*-hel, azonban csaknem biztosra vehető, hogy 1055-ben a sarokpontokat megadták, s így a kettőt azonosnak vehetjük. Izsák falu határa ugyanezen a tájon, a harmadik halom után 1 kilométerrel fordul derékszögben¹ nyugat—délnyugat felé, és lesz Orgovánnyal határos. A sarokhatár ma nem halmon áll, de nem nagy távolságban tőle homokhalom található. Természetes, hogy a kisebb homokhalmok az idők során megváltoztak" (uo., 412).

¹ En emeltem ki. — M. S.

Az elmondottakból kitűnik, hogy a *iohtucou* nyelvi vonatkozásai ismeretlenek, illetőleg bizonytalanok. Tudjuk viszont, hogy mindkét határjárás igen fontos pontját jelölte előbb a *iohtucou* (BÁRCZI GÉZA feltételezett olvasata szerint *johtukou*: TihAl. 53), majd névcserével (és esetleg kisebb helyi eltolódással) *Zouafeereh*, hiszen — az Árpád-kori határjárások tájolását véve alapul — a dél felé tartó irány itt fordul, itt tér derékszögben nyugatnak. (L. még GYÖRFFY GYÖRGY idézett tanulmányának a "Kolon határa az Árpádkorban" c. térképmellékletét.) Megjegyzendő, hogy ez a határrész — talán éppen fontossága miatt — csekély eltéréssel még ma is majdhogynem azonos helyen áll.

A tárggyal való ismeretség és "terepfelvétel" után szórványunk eredetével, olvasásával és jelentésével foglalkozom.

Az eddigi megfigyelési kísérletek talán azért nem jártak sikerrel, mert a *iohtucou*-t a kutatók szerkezetiileg egyszerű szóként kezelték. Ha figyelembe vesszük azonban a Magyar oklevél-szótárnak *Solumkou* /1272/ ~ *Solumkow* /1325/ adatait (OKlSz. kő a.), illetőleg KNIEZSA ISTVÁNNak 1142—1146. évre vonatkozó *Gourin* [= Győr-ön] példáját, "amely időrendben az első adat az *eŷ* diftongus *oŷ* alakjára" (KNIEZSA, Hírtört. 16), és tudjuk továbbá azt is, hogy a *k* hang a tihanyi apátság alapítólevelében "19-szer *k*-val, 12-szer pedig *c*-vel van írva" (uo. 16), akkor *iohtucou*-nak a *cou* elemét bizvást olvashatjuk *kōŷ*-nek. Ezek szerint a *cou* (olv. *kōŷ*) 'kő' utótagban 87—91 évvel korábbra tehető első adatunk az *oŷ* kétfőhangzó alakjára.

A jelzői szerepű *iohtu* előtagnak *ioht*-relatív tövét azonosnak tartom a Halotti Beszéd *iohtotnia* (a legvalószínűbb olvasata *johtatniá*: BENKŐ LORÁND, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Bp. 1980. 49, 70) *ioht*-relatív tövével.

A *iohtu* melléknévi jelzői előtag igenévi eredetű. A tövégi *u* (= *ú*) megjelenésében valószínűleg több tényező

működött közre. Legvalószínűbbnek az látszik, hogy azonos a $-(\gamma)\gamma \sim -(\gamma)\gamma$ igenévképző -ú fejleményével. (Erről a képzőről l. BÁRCZI, TihAl. 169—171.) A mediopalatális zöngés spiráns korai eltűnését minden bizonnyal elősegítette a *kou* [kōu] utótag mediopalatális zöngétlen explozívájának közvetlen szomszédsága. A **iohtu*: > **iohtuh* > *iohtu* (olv. *joxtu*: > > *joxtuy* > *joxtú*) fejlődés valószínűségét az ige tövéghangzójának eredeti zártsága is támogatja. Azonos (azaz -ú) képző van — hadd jegyezzem meg — a 117 évvel későbbi *furuzeg* (olv. *fúrússzeg*) 'fúroszeg' (1272: OklSz. *fúró* a.) összetételben is.

A *iohtuou* legvalószínűbb olvasata tehát az elmondottak alapján *joxtúkōu*.

A *ioht*- ~ *iocht*- ősi — ugor — eredetű szavaink közé tartozik; ugor megfelelői: vog. T., Szo. *ioxt*- 'jön' ~ osztj. V., Vj. *iőt̋*-*γ̋t̋*-, O. *iőγ̋t̋*, Ko. *iőxt̋əm* 'jön, megérkezik'. Az ugor alapalak **jukt̋3*- lehetett (TESz. *jut* a.). "A szóbelseji *-*kt*-nek a magyarban egyrészt -*t* (*jut*), másrészt -*xt* (*iochtot*- > *ihtat* > *iktat*) felel meg. A *jo*- > *i*- hangváltásról l. BÁRCZI, Htört.² 132" (MSzFgE. *jut* a.). A *jut* igének a jelentéseit az ÉrtSz. két jelentéscsoportba alakította: I. 'valahova ér, elérkezik', II. 'osztzkodáskor marad, osztályrészül esik valakinek, a számarány alapján hozzá kerül'; például: *valakinek jut valami* 'osztzkodás, elosztás, kiosztás során' *valakié lesz valami*'. A szó eredeti jelentése az I. összefoglaló értelmezéshez kapcsolódik; ebből alakult átvitt értelmű használatban a II. (TESz. *jut* a.). Az *iktat*-nak a jelentései is a 'valahová juttat' változatai, illetőleg a 'valakinek a részére juttat' árnyalatai (TESz. *iktat* a.). Az ugor szavak szemantikája, valamint az együvé tartozó magyar szavak jelentéscsoportjai alapján a *joxtúkōu* [= *jutókō*] szórványunknak minden bizonnyal '[(adomány révén) az apátság-nak] *jutó* [terület (egyik) határpontját megjelölő] *kō(halom)*' az értelme. Az sincs kizárva — ezt azonban kevésbé tartom va-

lőszínűnek —, hogy a 'valahova ér' alapján '[a sarokhatárra] jutó kő', illetőleg 'térő kő' jelentést tulajdonítsunk tanulmányozott régi helynevünknek.

IOHTUCOU

Шандор Мокань

В документе об основании Тиханьского монастыя, относящегося к 1055 г., выступает топоним *iohtucou*, этимологию которого ученым не удалось расшифровать до сих пор.

Данный топоним, по мнению автора, — словосочетание, состоящее из определяния причастного происхождения *iohtu* (< гл. *jut* 'достать, получить что либо') и суш. *kou* 'камень'. Вероятное чтение топонима: *joxtúkőu*.

A TRANSZPOZÍCIÓ MŰSZÓ ÉS A VELE KAPCSOLATOS
FOGALMAK ÉRTELMEZÉSE A NYELVÉSZETI SZAKIRODALOMBAN

Solymosi Mária

A jelentősebb világnyelvek nyelvészeti terminológiáját megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy a nyelvészeti szakirodalomban a *transzpozíció* terminus technicus használata nem egységes, egyrészt különböző fogalmakat jelöl, másrészt, a vele kapcsolatos fogalmak elnevezésére különféle kifejezések szolgálnak. A transzpozíció problémakörén belül meglévő különféle irányvonalakat, nézeteket a szélesebb és szűkebb értelemben vett transzpozíció-felfogás elve alapján kívánjuk rendszerezni /I/. Mi a szűkebb *transzpozíció*-értelmezést vesszük alapul az orosz nyelvi példaanyagunk magyarral való összevető elemzése során, amely alkalmat ad az igemódok funkcionális szempontú, egyik lehetséges vizsgálati módjának bemutatására /II/.

I.1. E témakörben az *angol nyelvészeti* szakirodalomban leggyakoribb a *transposition*¹, *transmutation*, *functional change*, *conversion*² terminus technicusok használata. A *francia nyelvészeti szótár* a *transposition* alternatívájaként a *translation* terminus technicust jelöli meg³. A *német nyelvészeti szótár* a gyakran használatos *transposition*⁴ megnevezést a franciából átvett műszónak

¹ ROSE NASH: Multilingual Lexicon of Linguistics and Philology. Miami Linguistics Series No. 3. Florida, 1968. 248. — MARIO PEI: Glossary of Linguistic Terminology. New York, 1966. 282. — MARIO PEI—FRANK GAYNOR: Dictionary of Linguistics. New Jersey, 1980. 220.

² R.R.K. HARTMANN—F.C. STORK: Dictionary of Language and Linguistics. London, 1972. 243, 91, 54. — DANIEL J. STEIBLE: Concise Handbook of Linguistics. New York, 1967. 32.

³ Dictionnaire de linguistique. Librairie Larousse. 1973. 499.

⁴ Handbuch der Linguistik. München, 1975. 514.

tekinti, más helyen arra vonatkozó utalást találunk, hogy gyakori a német *Umstellung*⁵ szó használata is. Az orosz nyelvű szakirodalomban elfogadott a *transzpozíció* (транспозиция), de a témához tágabb értelemben kapcsolódhat a *metatézis* (метатеза) és a *hiposztázis* (гипостазис) címszók alatt adott értelmezés⁶. Használatosak még a *peresztanovka* (перестановка) és *peremesényie* (перемещение) terminus technicusok is⁷. Tudomásunk szerint ma gy a r nyelvészeti terminológiai szótár ezidáig nem jelent meg. Ezt a hiányt igyekszik pótolni egyrészt a Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba c. egyetemi jegyzet terminológiai fejezete

(H. BOTTYÁNFY É. — HORVÁTH M. — KOROMPAY K. — D. MÁTAI M., Bp., 1976. 121), másrészt a Marx Károly Közgazdasági Egyetem Nyelvi Intézete által közreadott Nyelvészeti Késszótár (szerk. SIPTÁR PÉTER, 1980). A transzpozíció műszót egyik sem említi. A magyar nyelvészeti szakirodalomban a transzpozíció szó általában nem használatos, de vele kapcsolatba hozhatók a következő kifejezések: *a forma és funkció ellentmondása, a grammatikai forma más szerepben való használata*⁸, *szinkrón grammatikai jelentésmozgás, esetenkénti más célú felhasználás*⁹, *a nyelvi jelenségek funkcionális vizsgálata*¹⁰.

A transzpozícióval kapcsolatba hozható terminus technicusok különféle aspektusú felfogások sorát fedik. A kérdéskörön belül két jelentősebb irányvonal különül el; a problémát más-más oldalról megközelítő *szélesebb transzpozíció-felfogás* és a jól körvonalazható *szűkebb transzpozíció-felfogás*.

⁵ ROSE NASH: i.m., 248, - Kleines Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Termini. Leipzig, 1978. Transposition Metathese: Umstellung von Lauten.

⁶ O.C. АХМАНОВА: Словарь лингвистических терминов. М., 1966. 480, 231, 100.

⁷ ROSE NASH: i.m., 248.

⁸ KÁROLY S.: A mondatfajták vizsgálata a funkció és forma szempontjából: NYK. LXVI, 83.

⁹ WACHA B.: Az igeaspektusról: MNY. LXXII, 65.

¹⁰ HADROVICS L.: A funkcionális magyar mondattan alapjai. Bp., 1969. 10.

I.2. A szélesebb transzpozíció-értelmezés lehetővé teszi a különböző megközelítésmódok egymásmellettiiségét.

a./ Több nyelvész szerint a transzpozíció fogalmával a *szófajváltás* (a szófajok egymás közötti szerepcseréje, s ezáltal a szófaj szintaktikai szerepének megváltozása) azonosítható. O.SZ. AHMANOVA a transzpozíció körébe sorolja a *hiposztázist*¹¹, az egyik szófaj másik szófajjá alakulását a széles értelemben vett konverzió alapján, azaz magába foglalva a főnevesítést és a melléknévvé válást is, például: *nyém* (fn) → *nyém* (hat). Mind D.J. STEIBLE¹², mind R.R.K. HARTMANN¹³ a *konverziót* szintén egy adott szó szófajváltásaként értelmezik, s példaként a főnévből igévé alakulás folyamatát említik, például: *service* (fn) → *to service* (ige). R.R.K. HARTMANN a konverziót a *transzmutáció* alternatívájának tekinti, s rámutat a szófajváltás során bekövetkező szintaktikai szerepmódosulásra, például: *Have a drink* (fn) → *If you are thirsty, you must drink* (ige). CH. BALLY és L. TESNIÈRE a *transzpozíciót*, illetve az általuk gyakrabban használt *transzláció* műsót szintén szófajváltásként, a szófaj kategóriájának szintaktikai jellegű megváltoztatásaként értelmezik. A szófaj szintaktikai funkciója részben módosul, de részben (a szintaktikai láncban lefelé) megőrződik, s a szófaj olyan funkció betöltésére válik alkalmassá, amelyre egyébként nem képes¹⁴.

A TESNIÈRE-i koncepció alapján a *transzláció* eseteire KÁROLY SÁNDOR cikkében¹⁵ találunk magyar nyelvű példákat. Uő. a szófajváltás szót más cikkeiben is használja.

¹¹ O.C. AHMANOVA: i.m., 100.

¹² D.J. STEIBLE: i.m., 32.

¹³ R.R.K. HARTMANN: i.m., 54, 243.

¹⁴ Ш. БАЛЛИ: Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955, 130-131, 15. — Dictionnaire de linguistique: i.m., 499.

¹⁵ Károly S.: Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése: AnyT. I, 181-182.

V.G. GAK¹⁶ a fentebb említett *transzláció*t elkülöníti a grammatikai *transzláció*tól, s a transzformációk közé sorolja. A szerző szerint transzpozíciókor a kifejezési mód morfológiai szerkezete változik meg, a szintaktikai viszony jellege megmarad /a/, míg a transzformációkor a mondatrészek szerepcseréje által a szintaktikai viszony jellege változik meg /b/. Például:

a/ 1. Он огорчен, потому что ты уезжаешь.

2. Он огорчен из-за твоего отъезда.

Transzpozíciókor az okhatározói viszony mindkét mondatban megmarad.

b/ 1. Он огорчен, потому что ты уезжаешь.

2. Он огорчен твоим отъездом.

3. Его огорчает твой отъезд.

Transzformációval a b/1. mondat határozói szerkezete függő esetben lévő bővítménnyé b/2., vagy alannya b/3. alakítható.

b./ Tágabb értelemben a transzpozíció köréhez tartozik O.Sz. АХМАНОВА véleménye szerint a *metatézis*¹⁷ is, egy adott szóban asszimilációs vagy disszimilációs alapon történő hang- és szótagváltás.

c./ Más értelmezés szerint a transzpozíció magasabb nyelvi szinten a szintaktikai modellek között is lehetséges. V.G. GAK szerint ugyanazt a tartalmat különböző strukturájú mondatmodellekkel is leírhatjuk. Ezt a mondat lexiko-szintaktikai strukturáját alkotó elemek megválasztásának variációs lehetősége, valamint a szintaktikai modellek *szemantikai transzpozíciójának* lehetősége és egy másodlagos funkcióban való felhasználása biztosítja¹⁸. A szintaktikai modellek

¹⁶ В.Г. ГАК-Е.В. РОЙЗЕНБЛИТ: Очерки по сопоставительному изучению французского и русского языков. М., 1965. 13-14.

¹⁷ О.С. АХМАНОВА: i.m., 231.

¹⁸ В.Г. ГАК: О семантическом инварианте предл.-я. В кн.: Проблемы синтаксической семантики. М., 1976. 24-25.

között ilyen módon átfedő viszonyok alakulnak ki, melynek következtében homoním vagy szinoním kapcsolatba kerülnek. A szemantikai transzpozíció lehetőségét több tény is elősegítheti: a grammatikai transzpozíció, a transzformáció, a szófajváltás, a szó szintaktikai funkciójának megváltozása, a mondat valamely elemének (például bővítmény) elhagyása, ugyanazon valóságelem különféle lexikai elemekkel történő kifejezése, vagy ugyanazon szituáció valamely elemének elhagyása. Azok a mondatok, amelyek *k ö z ö s s z e m a n t i k a i i n v a r i á n s s a l* rendelkeznek, bizonyos törvényszerűségek szerint átalakíthatók egymásba. Derivációs történetük vizsgálatakor ezeket a törvényszerűségeket kell felfedni. A lexiko-frazeológiai változások rendszerint nyelvtani transzformációkkal párosulnak. Például:

Надо вершить стог frazeologizmus, jelentése: be kell fejezni a munkát.

Надо вершить стог → (lexikai defrazeologizációval)

Надо кончать → (morfológiai transzpozícióval való kifejtés)

Надо сделать конец vagy *(быть концу)* → (inverzióval)

Концу надо быть → (alanyi-tárgyi transzformáció és konverzió segítségével) *Конец должен быть*¹⁹.

d. / A funkció és forma ellentmondását Károly Sándor a mondatfajták bemutatásakor értelmezi (a *transzpozíció* szó említése nélkül), miszerint a forma nem a szokásos funkciójában használatos, hanem olyan funkcióban, amelynek egy másik forma a szokásos kifejezője²⁰. A szerző a továbbiakban elemzi a szavak és mondatfajták más funkcióban való használata közötti különbség okait. Még kell jegyeznünk, hogy ez az értelmezés nagyon közel áll a szűkebb *transzpozíció* felfogáshoz.

e. / A szélesebb értelemben vett *transzpozíció*-felfogás hívei közé sorolhatók V. SZKALICKSKA és O. LESKA cseh nyelvészek, akik a *transzpozíció* terminust meglehetősen tágan ér-

¹⁹ В.Г. ГЯК: О семантическом инварианте и синонимии предг-я. Сборник научных трудов. М., 1977. 47-48.

²⁰ KÁROLY S.: A mondatfajták vizsgálata a funkció és forma szempontjából: NYK. LXVI, 83-84.

telmezik²¹.

f./ A *transzpozíció* műszó fordítástudományi terminusként is használatos. A fordítástudományban a transzpozíció vagy másképpen transzponálás, grammatikai transzformáció terminusok két nyelv közötti részleges vagy teljes strukturális eltérés okozta nehézségek áthidalására szolgáló nem lexikai műveletet jelentik. Egy adott szövegegységnek a célnyelvbe történő átültetése szófajváltás, szórendváltás, modatátalakítás segítségével²².

3. A szűkebb transzpozíció felfogás hívei — többségében cseh és szovjet nyelvészek — a transzpozíciót *grammatikai transzpozícióként* értelmezik, melynek alapját a morfológiai forma és az adott szöveggörnyezet ellentmondása képezi²³.

A morfológiai kategóriát alkotó *morfológiai formák* oppozícióba²⁴ való rendeződése során az oppozíció tagjai között aszimmetrikus viszony alakul ki; az egyik tag "erős pozícióban" van, a kategoriális jelentést explicit módon fejezi ki, a vele oppozícióban álló másik tag "gyenge pozícióban" van, a kategoriális jelentést nem fejezi ki, sőt annak hiányát sem jelzi²⁵. Az esetek többségében a morfológiai forma rendelkezik egy *alap-* (elsődleges, invariáns) *jelentéssel*, bizonyos kommunikációs helyzetekben azonban a morfológiai formában meglévő *részleges* (másodlagos, periférikus) *jelentés* realizálódik. A morfológiai

²¹ H. KRÍŽKOVÁ: *Первичные и вторичные функции и т. наз. транспозиция форм.* (*T(ravaux) L(inguistiques) (de) P(rague).*) Prague, (1966.) 180.

²² *Handbuch der Linguistik: i. m., 514.* — TARNÓCZI LÓRÁNT: *Fordítókalauz.* Bp., 1966. 220, 223, 236. — *Fordításelméleti szöveggyűjtemény.* Bp., 1980. 217, 225.

²³ H. KRÍŽKOVÁ: *i. m., 179.* — Е. И. ПЕНДЕЛЬС: *Транспозиция морфологических форм. ...: Иностранные языки в высшей школе.* М., 1964. — А. В. ВОНДАРЮ: *Вид и время русского глагола.* М., 1971. 8.

²⁴ Mi a transzpozíció értelmezésekor az oppozíciók rendszerén belül a privatív oppozíciókat vizsgáljuk.

²⁵ А. В. ИСАЧЕНКО: *О грамматическом значении:* ВЯ. 1961. № I. 35. — Ю. П. КНЯЗЕВ: *Нейтрализация морфологических противопоставлений в ряду смежных явлений гр.-и.* В кн.: *Кат. определённости в славянских и балканских я-ах.* М., 1979. 270.

forma az alapjelentését — invariáns szemantikai potenciálját — a számára tipikus szövegkörnyezetben fejezi ki. A morfológiai forma a számára nem tipikus szövegkörnyezetben transzponálódik, azaz alapjelentését megőrizve a benne potenciálisan meglévő részleges, átvitt értelmű jelentést realizálja²⁶. Egyes nyelvészek szerint (R. JAKOBSON, A.V. ISZACSENKO) mindig az oppozíció gyenge tagja transzponálódik, mivel az könnyen átveszi oppozíciós párjának jelentését. Más vélemény szerint (E.I. SENDELSZ) ez a mechanikus felosztás nem kielégítő, a transzpozíció lényegének feltárásakor figyelembe kell venni azt a tény is, hogy a transzpozíció a transzponálendő forma valamely jelentéselemére épül, s ez a jelentés a transzpozíció után is megőrződik²⁷. A transzpozíció különféle lehet²⁸, de sohasem önkényes. A transzpozíció során az oppozíció egyik tagját alkotó morfológiai formában rejlő szemantikai lehetőségek realizálódnak. Ezért a jelentés kibontakozása csak meghatározott határok között és irányban lehetséges²⁹. Például az oroszban nem minden igének van felszólító módú alakja (v.ö.: видеть, хотеть). Ezért ezen igék feltételes módú alakjai felszólító jelentésű szövegkörnyezetbe nem transzponálhatók, a funkciócserének szemantikai akadályja van. Bár a morfológiai formák többsége a részleges jelentés megjelenését potenciálisan, mintegy lehetőségként rejti magában, mégsem minden nyelvtani kategória alkalmas egyenlő mértékben transzpozícióra. Legkönnyebben azok a nyelvtani kategóriák képesek transzpozícióra, amelyek tagjai valamilyen módon kapcsolatban vannak magával a beszélővel, annak beszédpillanatával, a cselekvésének reális-írreális voltával, ilyen módon a személy, idő, mód kategóriák³⁰. Meg kell említenünk azt a polémiát

²⁶ А.В. БОНДАРКО: i.m., 7-9.

²⁷ Е.И. ШЕНДЕЛЬС: i.m., 108.

²⁸ А.В. КОРОЛЬКОВА: К вопросу об общих и частных значениях кат-ии накл-я. В кн.: Функциональный анализ гр-их кат-ий. Л., 1979. 120.

²⁹ Е.И. ШЕНДЕЛЬС: i.m., 107-108.

³⁰ Н. KRÍZKOVÁ: i.m., 174.

(SZ. KARCEVSZKIJ, A.V. ISZACSENKO), amelyet a transzpozíció során létrejövő jelentés meghatározása váltott ki a nyelvések között³¹.

A nyelvtani jelenségek funkcionális vizsgálata során nyilvánvalóvá vált a s z ö v e g k ö r n y e z e t befo-lyásoló szerepe. A szöveg³² hat a morfológiai kategóriák működé- sére, kölcsönhatásba lép velük, modifikálja a kategoriális nyelvtani jelentés kifejeződését, hat a kategoriális in-variáns mellett a variációk kialakulására. A közlésben reali- zálódó szemantikai funkciók halmaza nagyobb, mint a morfoló- giai kategóriák halmaza, ezért a morfológiai kategóriák az alapfunkciójuk mellett más funkciókat is felvesznek. A.V. BONDARKO több munkájában is részletesen foglalkozik a morfo- lógiai kategóriák és a szöveggörnyezet kölcsönhatásának jellem- zőivel³³. A transzpozíció során létrejövő új, átvitt értelmű, szintaktikai jelentés (a morfológiai forma másodlagos funkciój- a) közelíthet egy másik morfológiai forma paradigmatis- alapjelentéséhez (elsődleges funkciójához), és s z i n o - n f m v i s z o n y t eredményez. A jelentéseggyezés csak részleges, amit a transzpozíciós formában megmaradó invariáns jelentés okoz. A transzpozíciókor létrejött jelentést az ese- tek nagy többségében emocionális töltet, expresszivitás jel- lemzi. A transzpozíció különösen az élő, beszélt nyelvre jellemző, általa a beszélő árnyaltabb, nagyobb stilisztikai erő- t képviselő kifejezőeszköz birtokába juthat³⁴.

³¹ Е.И. ПЕНДЕЛЬС: i.m., 104 — А.В. БОНДАРКО: i.m., 175. — Н. КИЗКОВА: i.m., 172.

³² А.В. БОНДАРКО: О некоторых аспектах функционального анализа гр-их явлений. Л., 1973. 16.

³³ А.В. БОНДАРКО: Теория морфологических кат-ий. Л., 1976. 204-223. А.В. БОНДАРКО: Nyelvtani kategória és szöveggörnyezet c. könyvét magyar nyelven FÜREDI MINÁLY ismerteti: NYK. LXXV, 279.

³⁴ А.В. БОНДАРКО: Вид и время русского глагола. М., 1971. 174. — А.М. ПЕНКОВСКИЙ: Русский Синтаксис в научном освещении. М., 1956. 298.

Meglepően hasonló felfogással találkozunk KÁROLY SÁNDOR egy tanulmányában. KÁROLY így írja le az ige mellékfunkcióinak stilisztikai szerepét: "Adva van egy módöt, időt, személyt stb. kifejező grammatikai forma, grammatikai jellegű morféma. Jelöljük ezt *A*-val, amelyhez egy elsődleges funkció (kívánság, múlt idő, 1. személy stb.) társul. Ezt az elsődleges funkciót *a*-val jelöljük. Egyidejűleg az *Aa* kapcsolathoz egy emocionális mozzanat járul, jelölés legyen *a'*. Most az *A*-hoz egy másodlagos *b* funkció vonódik, amely a *B* alaknak elsődleges funkciója. Az *Ab* viszonyban megőrződött az *a'* emocionális értéke, azaz az *A* formához fűződő eredeti emocionális-pragmatikus kísérőmozzanat. Ennek a jelölése *Aba'* lehet. Ez a funkciócsere leginkább a mondatfajoknál vehető észre, amelyet BALLY így jellemzett: »le système des formes ne correspond pas au système des valeurs« ... Ennek a cserének a lehetőségét az ige összes kategóriáinál megvan."³⁵

Több szerző³⁶ vizsgálja a *transzpozíció* és a *neutralizáció* viszonyát. Minden nyelvtani oppozícióban vannak nemcsak erős, hanem gyenge helyzetek is (v.ö.: 5. lap), amelyekben az oppozíció tagjai között lévő paradigmatis különbségek a szövegkörnyezet hatására megszűnnek, neutralizálódnak, s csak azok a közös jegyek maradnak meg, amelyek a funkciócsere alapját képezik, s azt lehetővé teszik. A transzpozíció az oppozíció tagjait megkülönböztető jegyek neutralizációjának leggyakoribb módja, amely szintaktikai szinonímiát eredményez³⁷

II. A továbbiakban a szűkebb *transzpozíció* értelmezés elve alapján az igemódok transzpozíciós lehetőségeinek néhány esetét kívánjuk bemutatni. A funkcionális szempontú vizsgálódás alapjául orosz nyelvi példaanyagot választottunk,

³⁵ KÁROLY S.: Die Nebenfunktion und Stilistik der Verbformen im Ungarischen: Congr. Quartus Internationalis Fenno-Ungaritarum. II, 97-101.

³⁶ С.Ф. ВАСИЛЕНКО: Нейтрализация оппозиций, гр-ая синонимия. Филологический сборник. Алма-Ата, 1967. 246. — Ю.П. КИЗЕВ: i.m., 281. — Н. КИЗКОВА: О понятии нейтрализации. В кн.: Единице разных уровней гр-ого строя я-а и их взаимодействие. М., 1964. 291. — Е.И. ШЕНДЕЛЬС: i.m., 104.

³⁷ Е.И. ШЕНДЕЛЬС: i.m., 110.

minden esetben összevetve a nyomtatásban megjelent magyar fordítással. Példaválasztásunkat az indokolja, hogy az igemódok transzpozíciós eseteinek feltárásához szükséges ún. *szintaktikai idők és módok* az orosz nyelvtan szintaktikai fejezetének kulcsfogalmai. A minden közlésben kifejeződő valóságviszonyt (objektív modalitást) mondat szinten a *szintaktikai indikativusz* vagy a *szintaktikai irredlis módok* képviselik. A mondat objektív modalitásához elválaszthatatlanul kapcsolódik a *szintaktikai idő* kategóriája is, és együttesen képezik a *predikativitás* kategóriáját, amely egyben a mondat *grammatikai jelentését* adja. A mondatban közölt valóságtartalom (objektív modalitás) kifejezésére szolgáló speciális grammatikai eszközök variációi (a szintaktikai módok lehetséges formái) képezik a különböző szerkezeti vázú mondatformákat, amelyek rendszere alkotja a mondat *paradigmáját*³⁸.

A magyar szakirodalomban az igemódok szintaktikai szerepével több munka is foglalkozik³⁹.

Példaelemzésünket a feltételes mondatok közül az orosz kötőszó nélküli irreális és potenciális feltételt tartalmazó összetett mondatokból kiindulva kívánjuk végezni.

Irreális feltételt azok az összetett mondatok tartalmaznak, amelyek mellékmondatai *műlt idő*vonatkozásúak. Az oroszban irreális feltételt azok a kötőszó nélküli összetett mondatok is kifejezhetnek, amelyek *mellékmondatában felszólító* módú igealak, a *főmondatában feltételes* módú igealak áll. A feltételes mondatban a morfológiai felszólító mód nem tipikus szövegkörnyezetben szerepel, elveszti eredeti felszólító funkcióját, s részt vesz a szintaktikai feltételes mód képzésében. A transzpozícióban részt vevő felszólító módú

³⁸ Русская грамматика II. [ред. Н.Ю. УРЕДОВА]. М., 1980.

³⁹ KLEMM A.: A magyar igemódok használata a mellékmondatban: NYK. L, 184-90. — MMNYR. II. [Szerk.: TOMPA JÓZSEF]. Bp., 1962. 129-133. — M. KORCHMAROS V.: A magyar igealakok funkcionális rendszere. Néprajz és Nyelvtudomány. XXI, 71. — DEME L.: A nyelvről felhítteknek. Gondolat. Bp., 1966. 85.

igealak bármely személyű alany mellett állhat, bár ez esetben a szokásos második személyű alannyal való használata viszonylag ritkább.

1. *Будь мы из разных семей,
я бы, конечно, звал её
Джамиля.*

(Ч. Айтматов)

'Ha különböző családból
származtunk volna, termé-
szetesen Dzsamilának hívtam
volna.'

(Cs. Aйтматов)

Mi teszi lehetővé a fenti orosz mellékmondatban a felszólító mód transzpozícióját? Az igemódoknak a realitás—irrealitás vonalán kialakult oppozíciója alapján a felszólító és a feltételes mód nyelvtani időtől független irreális, azaz nem reális módok, szemben állnak a konkrét idővonatkozással bíró kijelentő móddal. Ezért a funkciócserére a felszólító és a feltételes mód szemantikai struktúrájában egyaránt meglévő *i r r e a l i t á s* közös mozzanata ad alapot. Az orosz főmondatban mindig feltételes módú alak áll. Ismert tény, hogy az orosz morfológiai feltételes mód formailag nem fejez ki időviszonyt, míg a magyar feltételes módnak jelen és múlt idejű alakja is van. Az oroszban a feltétel jelen vagy múlt idővonatkozását csak a szövegkörnyezet határozza meg. A magyarban az irreális feltételt tartalmazó összetett mondat tagmondatai vagy *feltételes múlt* igealakot tartalmaznak (v.ö.: 1. példa), vagy gyakran előfordul a *kijelentő mód jelen idő* feltételes jelentésben való transzpozíciós használata is (2. és 3. példa).

2. *Le is feküdt volna, ha nem
jut eszébe az, ami mind-
este lefekvés előtt, hogy
a lakást megvizsgálja.*

(Kosztolányi D.)

*Он бы и лёг, не приди ему,
как обычно в голову, что
надо осмотреть квартиру.*

(Д. Костолани)

3. *... ha el nem kapom a szék
támláját, bizonyosan elvd-
gódok a tükörfényes padlón.*
(Karinthy F.)

*Не сватись я за спинку
стула, наверное растянулся бы
на зеркально блестящем
полу.* (Ф. Каринти)

A kijelentő mód feltételes múlt jelentésben való megjelenését a múlt időviszonyra utaló szövegkörnyezet teszi lehetővé, s szintaktikai jelentése a jelenhez való közelítés árnyalatát fejezi ki. Erre a nyelvi tényre KLEMM ANTAL is rámutat: "néha átképzéssel mindkét mondatban a jelentő mód be nem fejezett alakja használatos múltira vagy legközelebbi múltira vonatkozó valótlanúság kifejezésére"⁴⁰. Hasonló megállapítást tesz a magyar akadémiai nyelvtan is⁴¹.

Potenciális feltételt azok az összetett mondatok tartalmaznak, amelyek mellékmondatai j ö v ő i d ő v o n a t - k o z á s ú a k . Az oroszban potenciális feltételt kifejezhetnek azok a kötőszó nélküli összetett mondatok is, amelyek mellékmondatában f e l s z ó l í t ó m ó d ú igealak, a főmondatában pedig e g y s z e r ű j ö v ő i d ő⁴² áll (4. példa).

4. А начни я их в кучу	De mihelyt kezdeném élére
собирать, они сразу	rakni, mindjárt észrevenné.
поймут.	(V. Raszputyin)

(B. Распутин)

A magyarban potenciális feltételt az esetek többségében mindkét tagmondatban f e l t é t e l e s m ó d j e l e n i d e j ű ige fejez ki. Mi teszi lehetővé az orosz potenciális feltételt tartalmazó mondatban a felszólító mód és a jövő idő együttes megjelenését? A f e l s z ó l í t ó m ó d nyelvtani idővel nem rendelkezik, de szintaktikai idővonzása van. A felszólító módú ige által kifejezett cselekvés sohasem a jelen vagy a múlt pillanatára vonatkozik, az csak a jövőben valósulhat meg, ilyen módon a felszólító mód szintaktikai idővonzása a j ö v ő i d ő .

A jövő idővel kifejezett cselekvés szintén nem reális, csak tervezett, nem is irreális, hanem l e h e t s é g e s .

⁴⁰ KLEMM A.: Magyar történeti mondattan. Bp., 1942. 601.

⁴¹ MNyR. II, 374.

⁴² Az orosz igeragozásban a folyamatos és befejezett aspektusú igék ragozása hasonló. A befejezett aspektusú igék jelen idejű alakjának alapjelentése a jövő idő (egyszerű jövő), és ebből az alakból külön jövő idejű forma már nem képezhető. Az egyszerű jövő idejű igealak a jövő idő alapjelentés mellett a nem aktuális jelen idő jelentést is megőrizte, mint második jelentést.

A beszélő szándéka szerint különbséget kell tenni a jövőre vonatkozó állítás, és jövőre vonatkozó szándékolt, vagy lehetséges cselekvés között. Például: *Holnap megjön. Holnap szeretne megjönni. Holnap megjöhet.*

A jövő idő modális jelentése a felszólító módhoz hasonlóan a p o t e n c i á l i t á s . A fentiekből következik, hogy a felszólító mód és a jövő idő kielégítő módon nem helyezhetők el a realitás—irrealitás oppozícióban, számukra a potenciális kategóriája lenne a megfelelő. Ezt a kategóriát azonban a legújabb orosz akadémiai nyelvtan is ellentmondásosan kezeli. Az egyszerű mondat fejezetében nem alkalmazza, míg az összetett mondat fejezetében bevezeti⁴³. A magyar nyelvészetben is felmerül e kategória hiánya⁴⁴. Véleményünk szerint a feltételes mondatok vizsgálata során különösen fontos az irrealitás kategóriáján belül a potenciális kategóriájának a felvétele, s ilyen módon a p o t e n c i á l i s m o d á l i s j e l e n t é s elismerése. Csak ezen az alapon adhatunk kielégítő magyarázatot például az orosz potenciális feltételes mondatokban a felszólító mód és jövő idő egyidejű transzpozíciós megjelenésére.

Ezidáig a potenciális modális jelentés néhány kifejezési lehetőségét kijelentő mondatban vizsgáltuk. Példaanyagunk elemzése során arra a következtetésre jutottunk, hogy a potenciális modális jelentés gyakran k é r d ő m o n d a t t a l is kifejezhető. Ezáltal a beszélő a pillanatnyilag csak lehetséges cselekvés megvalósulásával vagy meg nem valósulásával kapcsolatos szubjektív véleményét hangsúlyozhatja. A nyomatékos állítás vagy tagadás kérdő mondatban való megjelenését a magyarban, eltérően az orosztól, többek között a grammatikai forma és funkció ellentmondása teszi lehetővé. Ezért a továbbiakban a transzpozíció eseteit csak magyar nyelv-

⁴³ Русская грамматика: 83, 461.

⁴⁴ DEME L.: i.m., 84.

vi példaanyagon kívánjuk vizsgálni.

A nyomatékos állítás egyik kifejezési módja a magyarban a kérdő alakú, feltételes igemódot tartalmazó tagadó vagy tiltó mondat. Például: "*Miért ne vennék meg?* Szerintem ez nagyon jó kép." (Nagy Lajos) v.ö.: bizonyosan megveszik. — Nem lesz majd, aki megvegye a képeidet. "*Miért ne lenne?*" (Nagy Lajos) v.ö.: meg fogják venni a képeket. — "*Miért ne volna megoldható?*" (beszélő nyelvi példa) v.ö.: igenis megoldható.

A kérdő mondatforma és a feltételes módú állítmány elsődleges jelentése a lehetséges, bizonytalan eredményű cselekvés jelölése. A beszélő a cselekvés megvalósulására vonatkozó nyomatékos állítását transzpozíció segítségével fejezi ki; a kérdő mondat a felkiáltó mondat funkcióját tölti be, a feltételes módú állítmány pedig a kijelentő mód állító szerepét veszi át.

A nyomatékos tagadás kifejezhető állító kérdő mondatral, amelyben a beszélő expresszív módon utal a történetek lehetetlenségére, a tényekre vonatkozó kétségére, illetve azokkal kapcsolatos ellentétes, cáfoló állásfoglalására. Például: "*Gazember? Miért is lennél te gazember?*" (Kosztolányi D.) v.ö.: nem vagy gazember. — "*És mi értelme lenne az egésznek?*" (Kosztolányi D.) v.ö.: valószínűleg semmi értelme nincs. — "*Valóban hiányosok lenné a jó társasélet, baráti kör?*" "Vagy mindez álprobléma?" (Nők Lapja) v.ö.: nem hiányosok ez, csak álprobléma. — "*Márpedig ez a legfontosabb, mert hát mire jutna a legjobb szándék, a legkitűnőbb előadás is, ha nem volna érdeklődő hallgatóság?*" (Népszabadság) v.ö.: valószínűleg semmire se jutna.

A nyomatékos állítás és tagadás kifejezésében döntő szerepe van a szövegkörnyezetnek, amely előrevetíti, igazolja a kérdő mondat által hordozott tartalmat, amely tartalom önmagában nem mindig fejez ki nyomatékos állítást vagy tagadást.

Végül elmondhatjuk, hogy bár a transzpozíciót a nyelvészetben különféleképpen értelmezik, az esetek többségében a tartalom és forma ellentmondását jelenti. Összevető munkánk

alapján megállapíthatjuk, hogy mind a magyar, mind az orosz nyelvészetben a morfológiai kategóriák szintaktikai szerepének vizsgálata a kutatások egyik irányát képezi, amelyhez nagy segítséget nyújthat a grammatikai transzpozíció eseteinek feltárása. Példaelemzésünkkel a funkcionális szempontú kontrasztív vizsgálatok egyik lehetőségére kívántuk ráirányítani a figyelmet.

ПОНИМАНИЕ *ТРАНСПОЗИЦИИ* ФОРМ И СВЯЗАННЫХ С НЕЙ
ПОНЯТИЙ В ЛИНГВИСТИКЕ

Мария Шоймоши

Термин *транспозиция* — понятие относительно новое; оно встречается уже во многих терминологических словарях, однако его еще нет во многих словарях. Разнообразные термины, связанные с транспозицией, обозначают различное ее понимание. В ее проблематике выделяются два основных направления: транспозиция в более широком и в более узком смысле слова. Автор при сопоставлении наклонений в русском и венгерском языках исходит из понимания транспозиции в узком смысле слова. Хотя в лингвистике транспозиция понимается по-разному, в большинстве случаев она обозначает противопоставление синтаксической функции и морфологической формы. На основе сопоставительного анализа автор приходит к выводу, что анализ синтаксической функции морфологических форм расширяет возможности раскрытия явлений грамматической транспозиции.

A NÉVSZÓTÖVEK VIZSGÁLATA NAGYKÓNYI KÖZSÉG NYELVJÁRÁSÁBAN

Szabó József

Minthogy a Néprajz és Nyelvtudomány legutóbbi kötetében a nagykoványi nyelvjárás igető-típusainak közzététele során viszonylag részletesen taglaltam a szótövek vizsgálatának korábbi feldolgozásmódjait (vö. XXIV-XXV, 149-51), ebben a cikkemben általános módszertani kérdésekkel nem foglalkozom, hanem csupán a névszótő-típusok bemutatásának módszeréről ejtek szót.

A magyar nyelvjárástani szakirodalomban IMRE SAMU a felsőőri nyelvjárás anyagán, KISS JENŐ pedig a mihályi nyelvjárásból (vö. A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alakta. Bp, 1982. 97-100) adott jól áttekinthető rendszerezést a névszótövek típusairól. Mivel — mint IMRE SAMU írja: NytudÉrt. 72. sz. 60. l. — a névszótövek rendszere lényegesen különbözik a köznyelvitől, a feldolgozás módszerében nem alkalmazkodott a köznyelvet leíró nyelvtanok csoportosításához. Véleményem szerint sikerült olyan rendszerezést adnia, amely a felsőőri nyelvjárás sajátosságaiból, belső rendszeréből indul ki, és teljes mértékben megfelel annak. Módszerét elfogadva, lényegében az ő rendszerezéséhez (i. m. 60-70) hasonlóan igyekszem bemutatni a nagykoványi nyelvjárás különböző névszótő-típusait. Ezt a módszertani eljárást — úgy vélem — az is indokoltá teszi, hogy a felsőőri és a nagykoványi nyelvjárás névszótövei viszonylag sok vonásban megegyeznek egymással.

I. MAGÁNhangzóra VÉGZŐDŐ TÖVEK

1. A z u v é g ű n é v s z ó k

a/ Az alapalak főnevekben minden toldalék előtt változatlan marad, a toldalék kötőhangzó nélkül járul a töhöz. Például: *kapu* (-t, -ja, -k, -ba, -n, -ra, -s, stb.); ugyanígy: *áku* 'alku', *áru*, *batyu*, *falu*, *hamu*, *satu* stb. — Az ide sorolható példák száma sokkal nagyobb a köznyelvinél, mert a köznyelvben hosszú

ú-ra végződő főnevek (pl. gyanú, háború, szivattyú stb.) nyelvjárásunkban kivétel nélkül rövid u-val hangzanak. Ilyenek pl. *bosszu*, *gyanu*, *sarkantyu*, *ucsu* 'ocsú', *vállu* 'vályú' stb. — A köznyelvben véghangzóhiányos *borjú* : *borjak* töltípus — a nagykönyi nyelvjárásban *borgyu* alapelakban — általában egyalakú töként viselkedik legtöbb toldalék előtt (pl. *borgyut*, *borgyuk*, *borgyuja*, stb.), egy-két esetben azonban a-s változat is használatos (pl. *borgyas* ~ *borgyus*, *mégborgyazik* ~ *mégborgyuzik*). A *faggyu*, *fattyu*, *gyaptyu* 'gyapjú', *sargyu* 'sarjú', *unokasargyu* 'harmadik kaszálású fű' és a ritkán használt *vargyu* 'varjú' főnevekhez azonban — a köznyelvtől eltérően — az alapelak megváltozása nélkül járulnak a különböző toldalékok (pl. *faggyuja*, *faggyus*, *fattyus*, *gyaptyuja*, *gyaptyus* stb.). — Van még néhány olyan, a köznyelvben nem u-ra végződő szó, amely nyelvjárásunkban szintén ebbe a csoportba sorolható, mert alapelakjuk mindenfajta toldalék előtt változatlan marad. Ezek a *jászu* 'jászol' (-t, -ja, -k, -ba, -ra stb.), a *rászu* 'ráspoly' (-t, -ja, -k, -nak, -ra stb.), valamint a köznyelvi ó-val szemben rövid u-s végű *furu* (-t, -ja, -k, -ra stb.) és *tilu* 'kendertörő szerkezet; tiló' (-t, -ja, -k, -nak, -ra stb.).

— b/ Az ide tartozó melléknevek — bizonyos ingadozással — többnyire a előhangzóval veszik föl a toldalékokat: *szomorubb* ~ *szomoruab* ~ *szomorujobb*, *szomorua* ~ *szomoruja*, *szomoruan* ~ *szomoruja*, *szomorúság*; *szontyolu* 'szomorkás' *szontyolubb* ~ *szontyoluabb* ~ *szontyolujabb*, *szontyolu* ~ *szontyolujak*, *szontyoluan* ~ *szontyolujan* (ugyanígy toldalékolható a *szontyoru* alakváltozat is); *szigorubb* ~ *szigoruabb* ~ *szigorujobb*, *szigoru* ~ *szigoruja*, *szigoruan* ~ *szigoruja*, *szigorúság*; *lassu*: *lassubb*, *lassuk* ~ *lassuak* ~ *lassujak*, *lassuság*; stb. A j hiátustöltős változatok ritkán hallhatók, és főleg az idősebbek beszédében fordulnak elő. Bizonyos toldalékok előtt egybeként a szóvégi u elmarad: *lassan*, *lassitt* 'lassít'; *szonoritt*, *észontyolitt* ~ *észontyoritt*, *szigoritt*;

szomorodik és észontyolodik ~ észontyorodik 'elszomorodik'.

— Hasonlóképpen toldalékolhatók az -u képzős melléknevek (pl. *görbe hátú : görbébb hátú, görbe hátut, görbe hátuak ; kapafogu : kapafoguak, kapafoguabb ~ kapafogubb ; nyulszájjú 'nyúlajkú': nyulszájjuak, nyulszájjuan stb.*). Erre a típusra jellemző, hogy a toldalékos formák eléggé ritkán, alkalmi használatban jelentkeznek.

2. A z ü v é g ű n é v s z ó k

a/ Az alapalak főnevekben minden toldalék előtt változatlan marad, a toldalék előhangzó nélkül járul a töhöz. Például: *eskü (-t, -je, -k, -nek, -re stb.)*; ugyanígy: *bűrű 'gyaloghíd a patakon', gűszű, ürű stb.*; — Az ide sorolható példák száma anyagomban sokkal nagyobb, mint a köznyelvben, mert a köznyelvben hosszú ű-re végződő főnevek (pl. *fésű, gyűrű, tű stb.*) nyelvjárásunkban jóformán kivétel nélkül rövid ü-vel állnak. Ilyenek pl. *bötű 'betű', csöppű 'csepű', gyeű 'sűrű bokrokból kialakított kerítés ; élő sövény', gyűszű, késatyű, köszörű, küpű 'köpű', söprű, szürű 'szérű' stb.* — Ebbe a típusba tartozik néhány, a köznyelvben ő végű főnév (pl. *gyeplű, kelepű 'kereplő', vésű*). — Ide sorolható még néhány olyan főnév, amelyeknek a köznyelvtől eltérően nincs v-s töváltozata. A testesebb toldalékok előhangzó nélkül kapcsolódnak a töhöz, a többnyire egy mássalhangzóból álló, ősibb toldalékok (a -t tárgyrag, a -k többesjel, a birtokos személyragok, az -s melléknévképző) e kötőhangzóval vagy j hiátustöltővel csatlakoznak, az -n határozórag pedig ő előhangzóval járul a töhöz. Például: *fű (fűbe, fűre, fűnek, fűbű, fűrű, fütű ; de: fűet ~ fűjet, fűek ~ fűjek, fűem ~ fűjem, fűed ~ fűjed, fűe ~ fűje, fűenk ~ fűjenk ~ fűünk ~ fűjünk, fűetek ~ fűjetek, fűük ~ fűjük, fűes ~ fűjes, fűön ~ fűjön stb.)*; ugyanígy : *kű 'kő' és tű 'tő'*. (A *tű 'tő'* főnév egyébként nominatívusi formában nagyon ritkán hallható, főképpen toldalékos alakban használatos.) Szeretném hozzátenni a fentiekhez, hogy köznyelvi hatásra — inkább még csak ritka kivételként — kezdenek föltűnni a v-s

tőváltozatok (pl. *füvet, füvek, füves* stb.) nyelvjárásunkban is. A többes szám 1. személyű birtokos személyragos *-enk* alak mellett az utóbbi időben az *-ünk* változat is egyre inkább teret nyer, mégpedig főleg a fiatal és a középső nemzedék nyelvhasználatában.

— b/ Az ide tartozó melléknevek — bizonyos fokú ingadozással — általában *e* előhangzóval (esetleg *j* hiátustöltővel) veszik föl a toldalékokat. Például: *gömbölü ~ gömböjü 'gömbölyű': gömbölübb ~ gömbölüebb ~ gömbölüjebb, gömbölüek ~ ~ gömbölüjek, gömbölüen ~ gömbölülen, gömbölülés, gömbölüt* stb.; ugyanígy toldalékolható pl. a *keserü, sűrű, süsü 'bolondos', szöntyölü ~ szöntyörü 'szomorkás'* stb. Az *"-ít"* és az *"-edik, -ödik"* képző előtt az *ü* hiányzik: *gömbölített ~ gömböjített, gömbölödik, keserített, keserődik* stb. — Az *ü* képzős melléknevek (pl. *busafejű 'nagy fejű', nagy fülű* stb.) ugyanígy toldalékolhatók, mint az *u* képzős melléknevek.

3. A z i. v é g ű n é v s z ó k

— a/ Az alapalak főnevekben minden toldalék előtt változatlan marad, a toldalékok pedig kötőhangzó nélkül járulnak a tőhöz. Például: *kocsi (-t, -ja, -k, -ba, -n, -ra, -s* stb.); ugyanígy: *bácsi, bicigli, blínki ~ brínki 'gyermekjátékban használt, a két végén kihegyezett fadarab', bokáncsi 'gyapjúból kötött zokni', buci, bugyi, csuki 'kákaféle vízínövény', kifli, krumpli ~ krumpi, kudari 'ételféle', murci, neni, pihí, stupli 'parafadugó', takszi 'személyautó', tepszi, tutyi 'gyapjúból kötött lábbeli', túszeribizli 'egres' stb.*
— Becenevekben: *Bözsi, Feri, Gizi, Jani, Juli, Lajcsi, Pali, Sári, Téri, Tibi, Véri* stb. — Német eredetű tájszavakban: *dőzni 'cigarettaárca', fásli, fuszéklí 'zokni', gifli ~ grifli 'palacsinta', hősédli 'csipkebogyó', kalázli 'üvegphár', kászli 'konyhaszekrény', kiszni 'ládánál kisebb deszkátákolmány', masni, nokelli 'galuska', pakli, platni 'a takaréktűzhely felső lapja', pruszli 'női mellény', rétti 1. 'blúz', 2. 'kiskabát', pítli 'kb. 10-15 literes, egy fülű faedény', pufándli 'műfar', sámelli 'zsámoly' zsvártli 'disznósajt'; stb.*

Az ide sorolható főnevek száma a nyelvjárásunkban levő német jövevényszavak miatt valamivel nagyobb, mint a köznyelvben.

— b/ Az ide tartozó melléknevek — a *hosszi* 'hosszú' kivételével — *-i* képzősek. Pl.: *falusi*, *harci*, *házi*, *uri*, *városi*, *vidéki* 'nem a faluba való' stb. Ezeknek a mellékneveknek a toldalékolásában *a : e* előhangzós és előhangzó nélküli alakok egyaránt megfigyelhetők. A *-k* többesjel és az *-s* képző előtt *a : e* jelentkezik, az esetleges módhatározórag *-an : -en*. Pl.: *falusiak*, *vidékiek*; *falusias*, *vidékiek*; *falusiasan*, *vidékiessen* stb. Más toldalékok előtt nincs kötőhangzós forma: *falusi* (*-t*, *-nak*, *-ra* stb.), *vidéki* (*-t*, *-nek*, *-re* stb.) — A *hosszi* 'hosszú' melléknév toldalékolása hasonló az *-i* képzős melléknevekéhez. A *-k* többesjel *a* előhangzóval kapcsolódik (*hossziak*), a többi toldalék vagy előhangzó nélkül (*hosszit*, *hosszira*, *hosszinak* stb.) vagy az *-i* elmaradásával (*hosszabb*, *hosszan*) kapcsolódik a tőhöz.

4. A z e v é g ű n é v s z ó k

— a/ Az alapalak *e* végződése helyén toldalék előtt *-é* jelentkezik. Pl.: *fejsze* (*fejszét*, *fejszéjje*, *fejszék*, *fejzére*, *fejszének*, *fejszével*, *fejszéz* stb.); ugyanígy: *béke*, *böccse* (gyny.), *cinége*, *cseméte*, *csepőte* 'fiatal hajtás, cserje', *csere*, *cserénye*, *cséssze*, *csete* 'földi bodza', *csibe*, *dinnye*, *eke*, *emse*, *epe*, *epérgye* 'földieper', *föcske*, *füge*, *gebe*, *gérce* 'jérce', *geszténye*, *isztérgye* 'eresz', *kecske*, *kefe*, *kehe*, *kepe* 'gabonacsomó', *kéve*, *lecke*, *lencse*, *lőre* 'rossz minőségű bor', *medénce*, *medve*, *méggye* 'mezsgye', *melénce* 'mély, öblös, majdnem kerek alakú fateknő', *mese*, *mise*, *őszötke*, *pecsenye*, *petrénce*, *pille* '1. 'lepke', 2. 'fejdísz', *pölhe* 'különböző takarmánynövények könnyű szemetje, hulladéka', *pörgye* 'perje', *réce* 'kacsa', *repce*, *szédérgye* 'az eperfa gyümölcse', *szekérce*, *tere* 'csomó, rakás', *teve*, *tüke* 'szőlőtőke', *tüske*, *venyicse* ~ *venyége*, *vércse*, *vese*, *zsömle* stb.

Ide tartoznak a — nyelvjárásunkban kis számú — *-ke*, *-cske*, *-ike* kicsinyítő képzős származékok is. Pl.: *Bőzsike*, *bürke* 'szalonnabőr', *gyúrke* 'a kenyér sarkos vége', *legénke*, *ménycske*, *őzike* ~ *ősziké*, *tejike* (gyny.) stb. Ebbe a csoportba tartoznak az *-e*, *-je* birtokos személyragos relatív névszótövek is (*bekeccse*, *feje*, *kese*, *levele*, *tehene* stb.)

— b/ Az ide sorolható *e* végű melléknevek ugyanúgy toldalékolhatók, mint a főnevek. Pl.: *bűcske* (*lt*, *lbb*, *lk*, *ln* stb.); ugyanígy: *bűcsme* 'bamba', *cseccse* 'szép' (gyny.), *döme* 'kövér, testes', *felöte*, *göge* 'hajlott hátú, gunnyadt', *görbe*, *gyöngé*, *hüle*, *szőke*, *szürke* stb. Mind a főnevek, mind a melléknevek esetében az esetleges *-edik*, *-ull* vagy *-itt* képzős származékokban az *e* elmaradt: *feketedik*; *görbüll*, (*mék*)*hüllüll*, *szürküll*; *békitt*, *görbitt* stb.).

5. A z a v é g ű n é v s z ó k

— a/ Az alapalak *a* végződése helyén toldalék előtt *-d* jelentkezik. Pl.: *fa* (*fát*, *fájja*, *fák*, *fába*, *fára*, *fának*, *fáru* 'fáról', *fával* stb.); ugyanígy: *agárca* 'akác', *ária* 'hang, hallás', *áspa* 'motolla', *baba*, *baráza*, *bárka* 'barka', *bogya* (~ *bogyó*), *borsa* 'bodza', *buborka* 'uborka', *buzs*, *ciha* 'párna- vagy dunyhahuzat', *csicsóka*, *csuma* 'a kukorica borítólevele', *csuta* 1. 'kukoricaszár', 2. 'lemorzsolts kukoricacső', *csutka*, *csutora* 'kulacszerű faedény', *dara*, *dőzska*, *gazda*, *gőrenda*, *giga* 1. 'tojáshímző eszköz', 2. 'zsupfedeles ház orrát szegélyező zsupköteg', *iskola*, *kamura* 'kamra', *kánya*, *kárka*, *kassírba* ~ *kaszírva* 'szőlőművelésre használt szerszám', *saraboló*, *koma*, *lajtérgya* 'létra', *lasponya* 'naspolya', *masina* 'eséplőgép', *ókula*, *pozdörgya* 'pozdorja', *pilinga* '(kés)penge', *rosta*, *ruha*, *sapka*, *sérág'gya* 'saroglya', *szoba*, *szotyol* 'napraforgó', *tuba* 'galamb', *véka* 'vesszőkosár', *sziba* 'kisliba', *szurma* 'morzsa' stb.

Ide sorolhatók a — nyelvjárásunkban meglehetősen kis számú — *-ka*, *-cska*, *-ika* kicsinyítő képzős származékok is. Pl.: *asszonka*, *borika* (gyny.), *borocska* (ritk.), *lánka* stb. Ebbe a

csoportba tartoznak továbbá az *-a*, *-ja* birtokos személyragos relatív névszótövek is (pl. *aptya*, *asztala*, *lova* stb.)

— *b/* Az ide tartozó *a* végű melléknevek ugyanúgy veszik föl a toldalékokat, mint a főnevek. Pl.: *barna* (*tt*, *bb*, *tk*, *tn* stb.); ugyanígy: *bamba*, *bang* 'esetlen, suta', *boca* 'ügyetlen, esetlen', *buta*, *caunya*, *dufla* 'dupla', *gércsula* 'vékony, sovány', *gyēhēna* 'gyenge, tehetetlen', *kajla* 'pajkos, szeleburdi', *kuka* 1. 'nagyothalló', 2. 'bárgyu, ügyefogyott', *lila*, *lusta*, *mosatra* 'esetlenül nagy, otromba', *nyifa* 'nyőszőrögve, orrából beszélő', *posaka* 'fejletlen', *sánta*, *sárga tarka*, *tisza*, *viasla* 'élénk', *zsufa* 'tönzsi, testes'; stb.

Melléknevekben az *-all*, *-itt* képzők előtt az *a* hiányzik. Pl.: *barnull*, *lustull*, (lő) *poszkull* 'lefogy', *sántull*, *tisztull*; *barnitt*, *butitt*, *csunyitt*, *sárgitt* stb.

6. A z ó, ő végű névszók.

Mivel az *ó* és *ő* végű névszók toldalékolás szempontjából azonos típusokat mutatnak, ezért nem választottam külön a két csoportot.

— *a/* Az *a l a p a l a k* toldalékok előtt *v á l t o z a t l a n* marad. Pl.: *hajó* (*-t*, *-jja*, *-k*, *-ba*, *-ra*, *-nak*, *-zik* stb.), *esernyő* (*-t*, *-jje*, *-k*, *-be*, *-re*, *-nek* stb.); ugyanígy: *acska* 'zacskó', *adó*, *akó* 1. 'őrmérték', 2. 'akol, hodály', *áladdó* 'a lőszerszám része', *bíró*, *buokó* 'a napraforgószár és kukoricaszár kivágása utáni, földben maradt töve', *butykó* 'daganat', *gunyhó*, *gyujtó* 'gyufa', *hárnyó*, *istálló*, *langalló* 'lángos', *lottó*, *mogyoró* ~ *magyaró*, *palló*, *patkó*, *pudinó* 'nátha', *ringló*, *sāró*, *segvakaró* 'csipkebogyó', *tapló*, *tāró*, *vágó* 'szőlőpászta', *vonyogó* 'szalma vagy széna kázalból történő kihúzására használt vaskampó', *bőcső*, *büggő* 1. 'nagybögő', 2. 'nagygereblye', *cipő*, *cesső*, *főlhő*, *kendő* 'törülköző', *keszkenyő* 'kendő', *küllő*, *lépcső*, *lepődő*, *nő*, *szügyellő* 'a lőszerszám része; vállszíj', *szülő*, *szütyő* 'kis méretű zsák', *teknyő*, *temető*, *ülő*, *vő* stb. Idetartozik — a köznyelvtől eltérően — a *bagó* 'bagoly' főnév is.

Ebbe a típusba tartoznak az *-ó*, *-ő* képzős főnevesült melléknévi igenevek. Pl.: *arató*, *benyilló* 'szoba', *botolgo* 'járni

tanuló gyermek', *burított* 'fűzfavesszőből font alkalmatosság csirkék etetésére', *busulló* 'karosszék', *csaptató* 'zsupo-
zásra és kerítés készítésére használt négy-öt méteres, hajlé-
kony faág', *dongó*, *favágított* 'farakás, favágó hely az udvar-
ban', *forduló*, *kóstuló*, *paszéruló*, *sírató* 'az esküvő ide-
jén a menyasszony szüleinél tartott mulatozás, lakoma', *szó-
gálló*, *szómahordó*, *vasalló*, *vérasztó* 'halott melletti vir-
rasztás', *zsuppozó* 'a háztető zsuppal való befedését végző
(személy)', stb.; *étető*, *fölöntő* 'kb. 12 literes űrmérték',
fölöntőző 'az esküvői menet legény- vagy lánytagja', *füllesz-
tő* 'üstszerű, zárt fedelű főzőedény', *kékítettő*, *kévektető*,
küjlesztő 'disznórészekkel megrakott üst, amelyben abálnak',
legelő, *marokszédő*, *öntőző* 'földes szoba öntözésére szolgáló
edény', *szerető*, *szűrő*, *vermülő* 'keskeny, erős pengéjű
fémszerszám', stb.

— b/ Az -ó, -ő helyén bizonyos toldalékok (egyes és
többes szám 3. személyű birtokos személyrag, az -i többes-
jel és az -i, -u, -ü melléknévképző) előtt a, e hang jelent-
kezik. Például: *korsó* (-t, -k, -ba, -ra, -nak, -s; *korsaja*,
korsajuk, *korsaji*, *kis korsaju*), *erdő* (-t, -k, -be, -nek,
-vel; *erdeje*, *erdejük*, *erdei* ~ *erdeji*, *nagy erdejü*) ; ugyan-
így: *ajtó* (*ajtaja*, *ajtajuk*), *bimbó* (*bimbaja*, *bimbajuk*, *bim-
baji*), *bogyó* (*bogyaja* ~ *bogyájja*, *bogyói* ~ *bogyái*), *borsó*
(*borsaja*, *borsajuk*), *csikó* (*csikaja*, *csikajuk*, *csikaji*), *dió*
(*diaja*, *diajuk*, *diaji*), *disznó* (*dissnaja*, *dissnajuk*, *dissnaji*),
hintó (*hintaja*, *hintajuk*, *hintaji*), *hordó* (*hordaja*, *hordajuk*,
hordaji), *olló* (*ollaja*, *ollajuk*), *orsó* (*orsaja*, *orsajuk*, *or-
saji*), *tínó* (*tinaja*, *tinajuk*, *tinaji*, *nagy tinaju*), *turó* (*tu-
raja*), *zsido* (*zsidaja*, *zsidajuk*); *dülő* (*düleje*, *dülejük*),
erő (*ereje*, *erejük*, *nagy erejü*), *idő* ~ *üdő* (*ideje* ~ *üdeje*,
idejük ~ *dejük*), *mező* (*mezeje*, *mezejük*, *mezei* ~ *mezeji*), *résző*
~ *rőzső* (*részőjje* ~ *rőzsője*, *részőjjük* ~ *rőzsőjük*), *söp-
rő* 'a bor üledéke' (*söpreje*), *südő* 'süldő' (*südeje*, *südejük*,
südei ~ *südeji*) *szőlő* (*szölleje*, *szöllejük*, *szöllei* ~ *szöl-
leji*), *tető* (*teteje*, *tetejük*), *tüdő* (*tüdeje*, *tüdejük*, *tü-
dei* ~ *tüdeji*), *űsző* (*űseje*, *űsejük*, *űzei* ~ *űseji*) ; mel-

léknevekben: *apró* (*apraja*, *aprajuk*), *bēsō* (*beseje*, *bēsejük*), *ēsō* (*ēseje*), *fōsō* (*fōseje*, *fōsejük*), *kīsō* ~ *kūsō* (*kíseje* ~ *kűseje*, *kísejük* ~ *kűsejük*).

A fenti toldalékos alakokkal kapcsolatban föltétlenül ide kívánczik annak megjegyzése, hogy a főnevek esetében ezek az *a*-val, illetőleg *e*-vel előforduló formák (*disznaja*, *hintaja*; *szölleje*, *űszeje* stb.) általában változatként használatosak nyelvjárásunkban a változatlan tövű (*disznójja*, *hintójja*; *szöllőjje*, *űszőjje* stb.) szóalakok mellett. Megfigyelésem szerint az *a*, *e* váltóhangot mutató formák (pl. *bimbaja*, *borsaja*, *sőpreje*, stb.) nagyrészt visszaszorulóban vannak, s helyettük már az idősebbek szóhasználatában sem ritkák a *bimbójja*, *borsójja*, *sőprőjje* stb.-féle változatok. Mindehhez hozzá kell még tennem, hogy az ide tartozó — az előzőekben már felsorolt — főnevek tótani viselkedése azért nem annyira egyszerű, hogy minden egyes esetre elegendő lenne csupán annak a megállapítása, hogy az *a*, *e* váltóhanggal álló szóalakok pusztulófélben vannak. A kérdés kissé bonyolultabb, ugyanis az ide sorolható főnevek között található néhány olyan, amelynek az *a*, *e* váltóhangos variánsa napjainkban már alig-alig járatos (*a diaja*, *orsaja*, *turaja* és *zsida-ja*), sőt az *adó*, *dszló* ~ *zdszló*, *gunyhó*, *posztó*, továbbá a *cipő*, *csipő*, *nő*, *szerető*, *vő* főneveknek — egy-két esetben a köznyelvtől, több esetben pedig pl. a felsőőri nyelvjárástól eltérően: vő. NytudÉrt. 72. sz. 62-3 — egyáltalán nincsen *adaja*, *dszlaja*, *cipeje*, *neje*, *veje* stb.-féle alakváltozata a nagykoványi nyelvjárásban, éppen ezért ezek a *hajó* : *hajók*, *esernyő* : *esernyők* -típusú egyalakú névszótövek csoportjába tartoznak. Itt jegyzem meg, hogy a nyelvjárásunkban általánosan használt *adójjja*, *gunyhójja*, *cipőjje*, *vőjje* stb. formáktól eltérően a *nőjje*, *nőjjük* a köznyelvben ismert 'kedvese, szeretője' jelentésben elsősorban a fiatalok nyelvhasználatában fordul elő, és csupán egy-két évtized óta van terjedőben. Van olyan névszók is, amikben — ugyanúgy, mint a köznyelvben — nem alakult ki a *bimbaja* r. *bimbójja*, *szölleje* : *szöl-*

lőjje -féle kettősség, hanem csak egyféle toldalékolása ismeretes és használatos nyelvjárásunkban is (pl. *ideje* ~ *üdeje*, *ereje*, *mezeje*, *teteje*).

Arra is van egy-két példa, hogy a kétféle forma között bizonyos jelentésbeli, használatbeli különbség fejlődött ki nyelvjárásunkban. Ilyen alakváltozatok a következők: a gazdának lehet *csikójjá*, de a kancának inkább *csikaja* van; beszélhetünk valakinek az *ollójáról*, ha 'két pengéből álló nyíróeszköz' jelentésű tárgy van a birtokában, de pl. a ráknak vagy a szarvasbogárnak *ollaja* van; ha pl. valakinek aludttejéből készített tejterméke van, akkor mondhatják, hogy *turójjá* van, de ha konkrétan valamely tehén tejéből készített turóról esik szó, akkor inkább azt mondják, hogy annak a tehénnek (ilyen vagy olyan minőségű) *turaja* van. Mindjárt hozzáfűzöm mindehhez, hogy ezek között a variánsok között koránt sincs éles, határozott eltérés, hanem csak bizonyos ingadozással rajzolódik ki ez a nyelvhasználatbeli elkülönülés. Az mindenestre jól kiviláglik, hogy az a váltóhangú alakok (*csikaja*, *ollaja* és *turaja*) személlyel kapcsolatban nem járatosak, ha viszont nem személyek, hanem pl. állatok szerepelnek valamely birtokos szerkezetben birtokosként, akkor birtokszóként mindkét alakváltozat előfordul, tehát pl. a kanca *csikaja* vagy a kanca *csikójjá* szerkezetek egyaránt használatosak nyelvjárásunkban.

— c/ Néhány -ó, -ő végű névszónak — bizonyos toldalékok előtt — rövid magánhangó + *v* kapcsolatú töváltozata is él nyelvjárásunkban. Bár nagyon kevés szó sorolható ebbe a típusba, mégis két csoportot különíthetünk el. Az egyik alcsoportba a *ló* és *cső* főnév tartozik. Ezekre az jellemző, hogy egyetlen mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt a szótári tövük használatos (pl. *lónak*, *lóval*, *csőbe*, *csőre* stb.), más toldalékok viszont a rövid magánhangzójú *v*-s melléktőhöz járulnak (pl. *lovat*, *lovak*, *lovam*; *csöved*, *csövük* stb.). — A másik alcsoportba azok a névszók tartoznak, melyeknek melléktövében az alapalakhoz viszonyítva a magánhangzónak nemcsak

az időtartama, hanem a minősége is megváltozik. A nagykönyvi nyelvjárásban a *hó*, *szó*, *tó* és a *jó* névszók sorolhatók ide. Egyetlen mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt a szótári *tő* jelentkezik (pl. *hóba*, *hóra*, *szóbu* 'szóból', *szóval*, *tóba*, *tóra*, *jóság*, *jótu* 'jótól', stb.); egyéb esetekben viszont a rövid magánhangzó + *v* kapcsolatú melléktő használatos (*havas*, *havazik*, *szavak*, *szavam*, *szavad*, *szava*, *tavi*, *tavak*, *java*, *javull*, *javitt* stb.).

— *d*/ A szó végi *ó*, *ő* helyén bizonyos esetekben *d*, *e* is jelentkezik (pl. *apró* : *apraja*, de: *apránkén* ; *fóró* : *fórász* ; *idő* ~ *udő* : *ideje* ~ *üdeje*, de: *idén*). Az *esső* főnévnek az *-s* melléknévképző előtt — főképpen az idősebb nemzedék ajkán — az *essős* szóalak mellett *esses* változata is járatos.

— *e*/ Néhány melléknév és *ó*, *ő* képzős melléknévi igenév is idesorolható, olyanok, amelyek *a*, illetőleg *e* előhangzóval veszik föl a toldalékokat. Például: *savanyó* (-*t*, -*bb*, *savanyók* ~ *savanyókak* ~ *savanyójak*, *savanyón* ~ *savanyóan* ~ *savanyójan*), *sértő* (-*t*, -*bb*, *sértők* ~ *sértőek* ~ *sértőjek*, *sértőn* ~ *sértően* ~ *sértőjen*), ugyanígy: *fóró*, *gángó* 'hóri-horgas', *gécó* 'vékony, sovány', *lelő* 'magas, nyúlánk', *ócsó* 'olcsó', *utóssó* 'utolsó'; *belső* 'belső', *elnéző*, *kezdődő*, *kíső* ~ *kűső* 'külső', *középső* stb. A *j* hiátustöltős alakváltozatokról (*savanyójak*, *sértőjen*) szeretném megjegyezni, hogy ezek eléggé ritkán hallhatók, és elsősorban az idősök beszédében fordulnak elő.

7. A z é v g ű n é v s z ó k

Az alapalak minden toldalék előtt változatlan marad, és a toldalékok előhangzó nélkül járulnak a tőhöz. Például: *káv*é (-*t*, -*jja*, -*k*, -*ba*, -*ra*, -*nak*, -*s*, -*zik* stb.); ugyanígy: *ábécé* (az idősebbek ajkán *ábéce* változata is él), *csádé* 'mély fekvésű, nedves réten található sásféle', *csokoládé* ~ *csukoládé*, *ganyé* 'trágya', *góré*, *lór*é 'kisvasúti csille', stb.; a -*né* képzős főnevekben: *ápullóné* 'álolónő', *Kovácsné*, *Szabóné*, *védőné* 'védőnő' stb. — Az *e* végű névszók megterheltségét főképpen a -*né* képzős származékok növelik meg. Ide tartoznak

é birtokjeles relatív névszótövek is (pl. *bátyámé, falué, kutyáé, lányáé, Pistáé* stb.). — Végződése alapján ide sorolható a *lé* főnév is, toldalékolása azonban lényegesen eltér a fenti egyalakú névszókétól, hiszen ugyanúgy toldalékolható, mint az időtartam-váltakoztató, *v-s* tövváltozatú *ló* és *cső* főnevek, vagyis pl. *lének, lére, lébü* 'léből' stb., de: *levet, levek, leves* stb.

Más olyan töfípus, amelynek alapalakban egyetlen változata van, és az valamilyen magánhangzóra végződik, nincs több a nagykönyvi nyelvjárásban. Van néhány olyan névszó (főnév) nyelvjárásunkban, amelynek alapformában két (egy magánhangzós és egy mássalhangzós) tövváltozata is él. Ezeket azonban nem itt, hanem a vegyes töveknél tárgyalom.

II. MÁSSALHANGZÓRA VÉGZŐDŐ TÖVEK.

1. Egyalakú tövek

— *a/ A fog : fogat, szög : szöget, fül : fület* típus

Az ide tartozó névszók töve minden toldalék előtt változatlan marad. Az egyetlen magánhangzóból álló, valamint a hosszabb hangtestű toldalékok általában előhangzó nélkül, az ősi, többnyire egy mássalhangzós toldalékok pedig általában *a, e* kötőhangzóval kapcsolódnak a tőhöz. Az ide sorolható névszók superessivusi ragja *-on, -én, -ön* alakú, a többes szám 1. személyű birtokos személyrag az idősebbek ajkán általában *-ank, -enk*, a fiatalabbak, a köznyelvi normákhoz jobban közeledők nyelvhasználatában *-unk, -ünk* hangalakú. Például: *kut /-at, -ak, -am, -ad, -ank ~ -unk, -i, -ba, -ra, -nak, -bu, -ru, -tu* stb./, *föd /-ét, -ek, -em, -ed, -enk ~ -ünk, -i, -be, -re, -nek, -bü, -rü, -tü* stb. . Ugyanígy: *agy, fal, fauék, fog, had, naj, hal, has, in, lik, nyak, ől, toll, táp* 'talp', *vas; fej, fék, fül, heggy, hel* 'hely', *ék, kép, kömv, lék, mëggy, mëjj* 'mell', *méz, nép, ől, őz, rét, szög, szüv, tej, térd* stb. Számnevek és melléknevek is tartoznak ebbe a típusba: *ëggy, négy, nyóc, husz, harminc, negyven, ötfen, hatfan,*

hetfen, nyócfan, kilencfen, száz, sok; hig, kék, nyers, piros, szároz, vig, zöd stb.

Amint a fenti példák is mutatják, ebbe a tőtípusba főképpen egy szótagú névszók (főleg a főnevek körében) tartoznak.

Az "út : utat", "tűz : tüzet", "víz : vizet" tőtípus (vö. IMRE SAMU: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 302) a nagykönyvi nyelvjárásban sincs meg, mert a köznyelvi *ú, ű, í* helyén rendszerszerűen *u, ü, i* jelentkezik. Nyelvjárásunkban *ut : utat, tűz : tüzet, víz : vizet* megfelelést találunk, tehát a névszók ezen csoportja az egyalakú, mássalhangzós végű, *fog : fogat, szög : szöget, fül : fület* típusú névszótövek számát növeli. Ilyenek pl.: *husz, kut, lud, nyul, rud, ur, ut; szügy, szük, tűz; cím, dijj, hid, nyíl, szíjj, tiz, viz* stb.

— A relatív tövek közül *a, e* előhangzó jelentkezik a -k többesjel (pl.: *ablakokat, lovakat; erdőket, teheneket* stb.), a mássalhangzóra végződő birtokos személyragok (pl.: *asztalomat, asztagunkat; fejedet, kezüket*, stb.), az -s melléknévképző (*okosság, zsirosság; eszesek, szelességek* stb.), a középfok -bb jele után (*nagyobbak, rondábbak; erősebbek, szegényebbek* stb.). A személynév más névutós alakjai is hasonlóképpen toldalékolhatók: *alattam, alattad, rólam, rólad; fölöttem, fölötted* stb. A többes szám 1. személyű birtokos személyrag a főnevekhez hasonlóan kétalakú lehet: *rólank ~ rólunk; belülenk ~ belülünk, fölöttenk ~ fölöttünk, melletttenk ~ mellettünk és tülenk ~ túlünk*, de: *alattunk, nálunk, nekünk, velünk*. A változatok közül egyébként a köznyelvitől eltérő szóalakok (*rólank, belülenk* stb.) visszaszorulóban vannak a nagykönyvi nyelvjárásban.

— b/ A *z a b* : *z a b o t*, *s z ë m* : *s z ë m ë t*,
g y ő p : *g y ő p ő t* típus

Az ide sorolható névszók töve minden toldalék előtt változatlan marad. Az előző típustól elsősorban abban térnek el, hogy a toldalékok középső nyelvéllású rövid magánhangzók

(o,  ,  ) kapcsolódnak, bizonyos esetben előhangzó nélkül, az -l igeképző előtt pedig -u, -  kötőhangzóval. Például: *dob* (-ot, -ok, -om, -od, -os, -nak, -ba -ra, -bu, -ru, -tu, -ull stb.), *sz k* (- t, - k, - m, - d, -nek, -be, -re, -b , -r , -t  stb.), * st* (- t, - k, - m, - d, -nek, -be, -re, -b , -r , -t , -i stb.). Ugyan gy: *ablak*, *abrak*, *abrinacs* 'abroncs', * g*, *aks g* 'akadály', * slang* 'k nlap', *bang cs* 'b g ly', *bubores k* 'pattanás, bibircs k', *c jg* 'élesztő' (ritk.), *cig nyzab* 'vadzab', *család*, *cs nk* 'csülök', *csap*, *csimb k* 'cserebogár', *cs rag* 'husáng', *f rhang* 'f gg ny', *gy k*, *hancs k* 'kis f ldkupac, f vel benőtt vakondtúrás', *homok*, *kalács*, *kujcs*, *lánc*, *m k*, *mazzag*, *must*, *nap*, *ordung* 'rendetlenség, fölfordulás', *pap*, *ragad ncs* 'bogáncs', *rozs*, *str f* 'cs k', *t k* 'tyúk'; *b ling* 'kis szőlőfürt', *buz isterc* 'b zalisztb l készült étel', *cseléd*, *ebéd*, * nek*, *gyerök*, *iszling* 'náddal, napraforg sz rral körülkerített, sz lma val fedett f szer', *liszt*, *m cs*, *r d* 'ránc', *rem c* 'keskeny erdősáv,  tmenti bokros h f g ', *r nd*, *szám*, *telleg* 'az ostors j kétágú vége', *t rek*; *füst*, *g b rcs* 'göröngy', *g mb c* 'disznósajt', *g nc*, *köcsög* ' getett agyagedény', *k rt* 'kályhacső', *sült* 'sapkaellenz ' stb.

A *t* tárgyrag előtti előhangzó bizonyos mássalhangzók (főleg az *r*, *s*, *sz*, *z*, *n*, *ny*, *j*) után hiányzik. Például: *bort*, *hust*, *g szt*, *ként*, *usszont*, *nyaks lt*, *tájt* stb. Ugyan gy: *agyar* 1. 'szemfog ( llat )', 2. 'veszeked s, p r, pörlekedés', *cilind r* 'l mpa veg', *himp r* 'm lna', *hir*, *jégár* 'erd sz', *kaputuzs r* 'kapuf lfa', *k t r* 'z rka', *l her* 'lucerna', *mest r* 'kántortanító', *nyár*, *p g r* 'nagygazda', *s r*, *sifon r* 'szekrény', *st j r* 'l here', *t sl r* 'asztalos', *zsír*; * dom s* ' l dom s', *agram nus* 'agronómus', *h das* 'diszn l', *  is* 'kol us', *kos*, *passzus* 'marhalevél', *pompás* 'kisebb kenyér; cipő', *v nkos* 'p rha'; *abrosz*, *kovász*, *n sz* 'nászmenet', *gaz*; *k n*, *ren* 's t '; *dékány* 'harangozó', *d m ny* 'télikabát', *gradics ny* ~ *gar dics ny* 'lépcső, lépcsőfok', *kal ny* 'kan l', *kötény*; *suszt r j* 'cip szm hely' stb.

A relatív tövek közül *o*, *ö*, *ő* előhangzó jelentkezik a gyakoribb képzők után, esetenként a *-t* tárgyrag viszont kötőhangzó nélkül kapcsolódik. Pl.: *katonaság* (*-ot*, *-om*, *-od*), *orvosság* (*-ot*, *-ok*, *-om* stb.), *hetykeség* (*-ét*, *-éd* stb.); *bükkés* (*-t*, *-ék* stb.) 'disznósajt', *nyarallás* (*-t*, *-om* stb.), *szégedés* (*-t*, *-éd* stb.) 'oldalszúrás'; *irat* (*-ot*, *-ok*), *sütet* (*-ét*, *-ék*); *kandász* (*-t*, *-ok*), *kertész* (*-t*, *-ék*); *főzelék* (*-ét*, *-ék*), *mérték* (*-ét*, *-ék*), *járvány* (*-t*, *-ok*), *kérvény* (*-t*, *-ék*), *gyártmány* (*-t*, *-ok*), *sütemény* (*-t*, *-ék*); *írnok* (*-ot*, *-ok*), *mérnök* (*-öt*, *-ök*) stb.

2. T ö b b a l a k ú t ö v e k

a/ A k o s á r : k o s a r a t , k é z : k e -
z e t t í p u s

Az ide tartozó névszók utolsó szótagjában *á*, illetőleg *é* hang található az alapalakban. A testesebb toldalékok előtt a szótári (változatlan) *tő* jelentkezik, bizonyos toldalékok (a *-t* tárgyrag, a *-k* többesjel, a birtokos személyragok, az *-s* melléknévképző, az *-l* és *-z* igeképző) viszont a rövid váltóhangú *a-s*, illetőleg *e-s* töváltozathoz csatlakoznak. Például: *dardázs* (*darazsat*, *darazsak*, *darazsam*, *darazsad*, *darazsa*, *darazsank* ~ *darazsunk*, *darazsatok*, *darazsuk*, *darazsas* stb., de: *dardásza*, *dardászra*, *dardázson*, *dardásznak*, *dardászru* 'darázsról', stb.); *levél* (*levelet*, *levelek*, *levelem*, *leveled*, *levele*, *levelenk* ~ *levelünk*, *leveleték*, *levelük*, *leveles* stb., de: *levélbe*, *levélre*, *levélnek*, *levélén*, *levéltü* 'levéltől', *levélrű* 'levélről' stb.). A rövid váltóhangos toldalékok — mint a fenti példák mutatják — általában nyílt előhangzóval (*a*-val, illetőleg *e*-vel) kapcsolódik a szótőhöz. A köznyelvi *-unk*, *-ünk* többes szám első személyű birtokos személyrag helyén — főleg az idősebbek és a középkorúak ajkán — viszonylag gyakori az *-ank*, *-enk* ragváltozat is (pl. *madarank*, *kötelenk* stb.). Ugyanígy: *agár bogár* 'légy', *madár*, *mocsár*, *parázs*, *pohár*; *cserép*, *dél*, *dér*, *ég*, *egér*, *födél*, *gyökér*, *hét*, *jég*, *kényér*, *kerék*, *kötél*, *közép*, *mész*, *név*, *nyél*, *pemét* 'kemence tisztítására használt

rúd, amelynek a végére kukoricacsuhéből kötött csutak van odaerősítve', *réz, szekér, szél, szemét, szén, tehén, tél, tenyér, veréb* stb. Az *-i* melléknévképző bizonyos szavakban a hosszú, másokban pedig a rövid magánhangzós töváltozathoz járul: *déli, kézi, téli; mocsári, de: heti, leveli* (béka). Ebbe a típusba sorolható egy-két melléknév és számnév is: *hét, kevés és nehéz*.

Külön alcsoportot alkotnak azok a főnevek, melyeknek hosszú, illetőleg rövid váltóhangú tőalakja bizonyos toldalékok előtt — főképpen a *-t* tárgyrag, valamint az egyes és többes szám 3. személyű birtokos személyragok esetén — nemcsak nyelvjárásunkban, hanem a köznyelvben is ingadozik, pl. *bélt ~ belet; szemétje ~ szemete, szemétjük ~ szemetük* stb. (vö. MMNyR. I, 325). A nagykovácsi nyelvjárásban a birtokos személyragozás egyes és többes szám harmadik személyében a következő három alakváltozat használatos: *szeméttye ~ szemettye ~ szemete*, illetőleg *szeméttyük ~ szemettyük ~ szemetük*. Ezek közül a *szemete* és a *szemetük* változatok az utóbbi időben vannak terjedőben, és napjainkban elsősorban a fiatal nemzedék szóhasználatára jellemzőek.

Van néhány *-ár* végű főnév, amelyeknek ugyanazon toldalék előtt két alakváltozata is él a nagykovácsi nyelvjárásban. Ezek a következők: *gunárt ~ gunarat, gundrók ~ gunarak, gundárgya ~ gunara, gundárgyuk ~ gunaruk*; *mozsárt ~ mozsarat, mozsárgya ~ mozsara, mozsárgyuk ~ mozsaruk*, de (alakváltozat nélkül): *mozsarak* és *szamárt ~ szamarat, szá márgya ~ szamara, szá márgyuk ~ szamaruk*, de (ugyancsak alakváltozat nélkül): *szamarak*. Ezek közül a változatok közül a hosszú magánhangzóval állók (pl. *gunárt, gundrók, gundárgya, gundárgyuk* stb.) visszaszorulóban vannak, és még az idősebbek ajkán is ritkábban fordulnak elő, mint a rövid váltóhangú (*gunarat, gunarak* stb.) tőalakok.

Bizonyos esetekben — a köznyelvtől és más nyelvjárás-típusoktól eltérően — a *-t* tárgyrag előtt csak a hosszú váltóhangú töváltozat használatos a nagykovácsi nyelvjárásban:

nyárt és sárt. Ezeket a főneveket egyébként nem ide, hanem az egyalakú névszótövek csoportjába soroltam. — Nyelvjárásunkban a *határ* hangalakú főnév kétféle tőalakban is használatos, és közöttük jelentésmegosztás figyelhető meg, ugyanis pl. a *bejárja a határt* jelentése 'bejárja a mezőt, a faluhoz tartozó külterületet', a *hatarat* értelme pedig 'rakást, csomót' (pl. *Kis hatarat rakott össze szómábu.*)

b/ A b o k o r : b o k r o t , n y e r é g :
n y e r g é t t í p u s

Az ide tartozó két- vagy többtagú névszók utolsó szótagbeli középső nyelvvállású (o, ő, ö) magánhangzója a -t tárgyrag, a -k többesjel, a birtokos személyragok, az -s melléknévképző, valamint az -l és -z igeképző előtt kiesik. A testesebb toldalékok viszont előhangzó nélkül kapcsolódnak a szótári tőhöz. Például: *árok* (*árkot, árkok, árkom, árkod, árka, árku*ll 'árkol', stb., de: *árogba, árokra, ároknak, ároktu* 'ároktól', stb.); *verem* (*vermēt, vermēk, vermēm, vermēd, verme, vermünk, vermētēk, vermūk, vermüll* 'vermel' stb. de: *verembe, veremre, veremnek, verembü* 'veremből', *veremtü* 'veremtől' stb.); *tükör* (*tükröt, tükrök, tükröm, tükröd, tükre, tükrös, tükrös* stb., de: *tükörbe, tükörre, tükörnek, tükörbū* 'tükörből', *tükörrü* 'tükörről' stb.); ugyanígy: *alom, álom, három, cimbalom, cukor, esokor, dolog, farok, fodor, gyomor, izom, járom, malom, marok, mocsok, ólom, piszok, pocok* 'vakond'; *berék, epēr, érēm, férég, fészék, ikēr, lelēk, mérég, nyerég, retēk, selēm* 'selyem'; *bütyök, kölök* 'kölyök', *köröm, öböl, ököl, ökör, tücsök, vödör* stb. — Melléknév és számnév is tartozik ide: *bátor, három* és *ezēr*. A példákból látható, hogy a szótő mássalhangzóját illetően ugyanazon típusú szóalakok sorolhatók ebbe a csoportba, mint a köznyelvben. Az -l igeképző előtt *u, ü* kötőhangzó áll (pl. *árku*ll, *körmu*ll, *vermu*ll stb.). — Ebbe a típusba tartoznak az -*alom, -elem, -dalom, -delem* képzős főnevek is. Például: *hatalom* (*hatalmat, hatalmam, hatalmad, hatalmas, hatalmaz* stb.,

de: *hatalomra, hatalomru* 'hatalomról' stb.); *sérelém* (*sérelmet, sérelmem, sérelmed, sérelme, sérelmez* stb., de: *sérelémre, sérelémnek, sérelémbü* 'sérelemből' stb.); ugyanígy *jövödelém ~ jövedelém, kérelém, szerelém, urodalom ~ uradalom, veszédelém* stb. — A köznyelvhez hasonlóan azonban nem minden egymáshoz hasonló hangalakú főnév tartozik ebbe a tőtípusba, így pl. az *elem, lavor* és *traktor* az egyalakú, de a *motor* főnévnek — megfigyelésem szerint jóval ritkább változatként — hangzóhiányos tőalakja (pl. *motrot, motrok* stb.) is használatos nyelvjárásunkban.

Külön alcsoportnak tekinthető az *l, n, ny* és *r* végű főnevek egy része (pl. *fátyol; hasszon, vászon; takony, torony; gödör, kapor, sátor, szatyor* stb.), melyeknek tőalakja bizonyos toldalékok — főképpen a *-t* tárgyrag, továbbá az egyes és többes szám 3. személyű birtokos személyragok esetén — a köznyelvben is ingadozik, pl. *fátyolt ~ fátylat, sáttort ~ sátrat, szatyorja ~ szatyra, szatyorjuk ~ szatyruk* stb. (vö. MMNyR. I, 324). Ilyen esetekben a nagykönyvi nyelvjárásban is ingadozás tapasztalható a kétféle tőváltozat között. Néhány szóban a szótári tőalakja gyakoribb (pl. *fátyolt, fátyola ~ fátyolgya, fátyoluk ~ fátyolgyuk; motort, motorom, motorod, motorok; sáttort, sátorok* stb.), bizonyos esetekben a változatok azonos gyakoriságúnak látszanak (*vászon ~ vásznat ~ vásznat, vászonnya ~ vászna, vászonnyuk ~ vásznuk; bokort ~ bokrot, bokorgya ~ bokra, bokorgyuk ~ bokruk; szatyort ~ szatyrot, szatyorgya ~ szatyra, szatyorgyuk ~ szatyruk; vödört ~ vödört, vödörgye ~ vödre, vödörgyük ~ vödruk* stb.), máskor pedig a hangzóhiányos változat az általános, sőt a változat nélkül használt egyetlen forma (pl. *gyomra ~ gyomrot, de: gyomra, gyomruk* stb.). Általában az jellemző, hogy a nagykönyvi nyelvjárásban a szótári tőváltozatok valamivel gyakoribbak a köznyelvinél, ugyanis a *-ja, -je, -juk, -jük* birtokos személyragváltozatok gyakrabban kapcsolódnak a teljes tőhöz. Az azonban a fentiek alapján is kétségtelennek látszik, hogy a teljes tő és hangzóhiányos tő-

változat között szavanként és az egész tőtípusban is nagyfokú ingadozás, harc figyelhető meg, ennek eredményeként úgy látszik, hogy a hagyományos nyelvjárási szóalakok mellett a köznyelvi formák egyre inkább teret hódítanak Nagykőnyi község nyelvjárásában is.

III. . V é g y e s t ö v e k

Ebbe a csoportba azokat a névszókát sorolom, amelyeknek van magánhangzóra, illetőleg mássalhangzóra végződő tövük is.

A A z a l a p a l a k b a n k é t v á l t o z a t ú t ö v e k .

Az ide tartozó szótövekre jellemző az, hogy alapalakjuk vagy polifonémikus értékű magánhangzóra vagy *l*-re, illetőleg *l*-re és *j*-re végződik. A szótő magánhangzója alapján több csoportjuk különíthető el.

1. A z *ā* ~ *a l* , *ē* ~ *e l* v é g ű e k .

Az ide tartozó névszók toldalékolásában a mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt többnyire a magánhangzóra végződő tőalak jelentkezik, magánhangzóval kapcsolódó toldalékok előtt pedig a mássalhangzóra végződő tőalak használatos. Pl.: *kazā* ~ *kazal*: *kazāt*, *kazāba*, *kazāra*, *kazānak*, *kazājja* ~ *kazalgya* 'kazla', *kazājjuk* ~ *kazalgyuk* 'kazluk', *kazābu*, *kazāru*, *kazātu*, de: *kazalok*, *kazalzó* 'kazalos', *kazalon*, *kazalom*, *kazalod*, *kazaluk* stb.; *hitē* ~ *hitel* : *hitēt*, *hitēbe*, *hitēre*, *hitēbü* 'hitelből', *hitērü* 'hitelről', *hitētü* 'hiteltől', de: *hitelem*, *hiteled*, *hitele* ~ *hitelgye*, *hitelünk*, *hitelēték*, *hitelük* ~ *hitelgyük*, *hitelék* stb.; hasonlóképpen: *angyā* ~ *angyal*, *asztā* ~ *asztal*, *itā* ~ *ital*, *ódā* ~ *ódal* 'oldal'; *éjjē* ~ *éjjel*, *étē* ~ *étel*, *közē* ~ *közel*, *rēggē* ~ *réggel* stb. Mint a fenti példák mutatják, ebbe a csoportba két szótagú főnevek sorolhatók. Az egytagúak végén általában megmarad az *l* (pl. *bal*, *dal*, *hal*; *esél*, *gyel* 'jel' stb.), s bizonyos esetekben a többtagúak alapalakjában (pl. *fódbal*, *hivatal*; *lengyel*, *tétel* stb.) sem esik ki az *l* (vö. MNy. LXVIII, 484). — Külön altípust alkot egy-két olyan szó, mely-

nek szótári alakjában — a fenti töváltozatok mellett — *j-s* formája is kezd terjedni a köznyelv hatására: *bivā ~ bival ~ bivaj* 'bivaly' és *tavā ~ taval ~ tavaj* 'tavaly'. Ezeknek toldalékok előtti viselkedése hasonló a *kazā ~ kazal* -típusához (pl. *bivāt, bivānak, bivāra*, de: *bivalom ~ bivajom, bivalod ~ bivajod, bivalok ~ bivajok, bivalos ~ bivajos* stb., *tavāru* 'tavalyról', de: *tavali ~ tavaji*).

Meg kell jegyezmem, hogy az utóbbi időben — a köznyelv hatására — az olyan szóalakok sem ritkák nyelvjárásunkban, amelyekben mássalhangzók előtt is megmarad az alapalak *l-je* (pl. *kazalt, kazalba, hitelre, hitelbe* stb.).

2. A z á ~ ál ~ áj, é ~ él ~ ej
v é g ű e k.

Az ide tartozó főnevek toldalékolására az jellemző, hogy a három szótári alakváltozathoz a tőalak megváltoztatása nélkül járulnak a különféle toldalékok, a -k többesjel, az -s melléknévképző és a birtokos személyragok viszont az *l-es* vagy a *j-s* alapalakhoz csatlakoznak. Például: *osztá ~ osztál ~ osztáj* 'osztály' (*osztát ~ osztált ~ osztájt, osztába ~ osztálba ~ osztájba, osztábu ~ osztálbu ~ osztájbu* 'osztályból' stb., de: *osztálok ~ osztájok, osztáлом ~ osztájom, osztáldod ~ osztájod* stb.); *erké ~ erkél ~ erkéj* 'erkély' (*erkét ~ erkélt ~ erkéjt, erkére ~ erkélre ~ erkéjre, erkéru ~ erkélru ~ erkéjru* 'erkélyről', *erkéltü ~ erkéjtü* 'erkélytől' stb. illetőleg: *erkélék ~ erkéjük, erkélés ~ erkélés, erkélém ~ erkéjem, erkéléd ~ erkéjéd* stb.); hasonlóképpen: *akadál ~ akadá ~ akadály*, *fértá ~ fertál ~ fertáj* 'fertály', *homál ~ homáj* 'homály', *kirdál ~ kirdáj* 'király', *kristál ~ kristáj* 'kristály', *szabál ~ szabáj* 'szabály', *víszál ~ víszáj* 'viszály', *barbé ~ barbél ~ barbáj* 'borbély', *engedél ~ engedéj* 'engedély', *fökél ~ fökéj ~ fekéj* 'fekély', *innepél ~ ünnepél ~ innepéj ~ ünnepéj* 'ünnepély', *kasté ~ kastél ~ kastéj* 'kastély', *kvártél ~ kvártéj* 'kvártély', *seregél ~ seregéj* 'seregély', *szémél ~ széméj* 'személy', *szeszél ~ szeszéj* 'szeszély' és *veszél ~ veszéj* 'veszély'.

Az ide sorolható főnevek nagy része olyan — mint a fenti példák mutatják —, hogy az alapalakban két változatuk van, az *l* ugyanis — megfigyelésem szerint — bizonyos szavak végén kiesik, másokban viszont megmarad (vö. MNY. LXVIII, 486). Az alakváltozatok használati körére az jellemző, hogy a magánhangzós és az *l*-es szóalakok (pl. *erkét*, *erkére*, *erkélt*, *erkélők*, *erkélés* stb.) inkább az idősebb nemzedék beszédében gyakoriak, a *j*-s formák (pl. *osztájba*, *osztájok*, *erkéjém*, *erkéjéd* stb.) viszont a köznyelvi normákhoz jobban igazodók — főleg a fiatalok — nyelvhasználatában fordulnak elő.

Nyelvjárásunkban ebbe a típusba sorolható a *hangyd* ~ *hangydál* 'hangya' főnév is azzal a különbséggel, hogy ennek *j*-s változata egyáltalán nincsen (pl. *hangyát* ~ *hangydált*, *hangyának* ~ *hangydálnak*, *hangyára* ~ *hangydálra*, *hangyák* ~ *hangydílok*, *hangyás* ~ *hangydílos*, *hangyám* ~ *hangydílom* stb.). Az *l*-es alakváltozatok és a *hangyd* ~ *hangydál* alapalakok egyaránt nagyon ritkán használatosak, kipusztulófélben lévő archaikus formák, amelyek általában a legidősebb emberek beszédében bukkannak föl, helyettük sokkal inkább a *hangya* és annak toldalékos alakjai járatosak.

A szótári töváltózatok alapján — bizonyos fenntartással — idetartozónak tekinthetjük a *foná* ~ *fonál* és a *voná* ~ *vondál* főneveket is. Ezeknek az ide sorolását az teszi vitathatóvá, hogy egyrészt újabban a *fonal* és *vonal* alapalakok is használatosak már, másrészt — a fentiekben felsorolt példák-tól eltérően — ezekben bizonyos toldalékok előtt időtartamváltakozás is bekövetkezik. Például: *fonalat* (~ *fonát*), *fonára* ~ *fonálra* ~ *fonálra*, *fonala* ~ *fonálgya*, *fonáluk* ~ *fonálgyuk*, de: *fonalam*, *fonalad*, *fonalak*, *fonalas* stb. Megfigyelésem szerint a fenti változatok közül az *á*-s változatúak (pl. *fonálra*, *fonálgya* stb.) visszaszorulóban vannak, különösen ritkán fordul elő a *fonát* tárgyragos forma. Az 'állandóan, megszakítás nélkül' jelentésű *foná mentibe* állandósult szókapcsolatban azonban csakis az *l* nélküli *foná* szóalak jára-

tos.

3. A z $\acute{o} \sim o l \sim o j$, $\acute{o} \sim \acute{o} l$ végűek

Az ide tartozó — egyébként kis számú — főnevet az jellemzi, hogy a szótári alakváltozatokhoz a tőalak megváltoztatása nélkül járulnak a különféle toldalékok. Például: *pisztó* \sim *pisztol* \sim *pisztoj* 'pisztoly' (*pisztót*, *pisztolt* \sim *pisztojt*, *pisztók* \sim *pisztolok* \sim *pisztojok*, *pisztóm* \sim *pisztolom* \sim *pisztojom*, *pisztód* \sim *pisztołod* \sim *pisztojod*, *pisztóra* \sim *pisztolra* \sim *pisztojra*, *pisztóbu* \sim *pisztolbu* \sim *pisztojbu* 'pisztolyból', *pisztós* \sim *pisztolos* \sim *pisztojos* stb.); hasonlóképpen: *konkó* \sim *konkol* \sim *konkoj* 'konkoly' és *sonkó* \sim *sonkol* \sim *sonkoj* 'a méhviasz törmeléke, üledéke; sonkoly'. Ezek közül az alakváltozatok közül a magánhangzós tőalak és toldalékos formái (pl. *pisztó*, *pisztót*, *pisztóm* stb.) általában az idősek, a hagyományos nyelvjárási sajátságokat őrző emberek beszédében használatosak, a köznyelvi normához közeledők — főleg a fiatalok — nyelvhasználatában viszont a *pisztoj* és ennek toldalékos alakjai (pl. *pisztojt*, *pisztojok* stb.) fordulnak elő, a különböző l-es változatok (pl. *pisztol*, *pisztolok*, *pisztolom* stb.) eléggé ritkán hallhatók, különösen érvényes ez a mássalhangzók előtti l-es szóalakokra (pl. *pisztolt*, *pisztolra* stb.).

Valódi $\acute{o} \sim \acute{o} l$ végű főnév csupán egyetlenegy van nyelvjárásunkban, ez pedig a *métő* \sim *métől* 'métely'. Hogy egyáltalán mégis fölvettem az $\acute{o} \sim \acute{o} l$ végű névszók (ez esetben csak főnevek) külön kategóriáját, annak a következő a magyarázata: van néhány olyan főnév nyelvjárásunkban, amelynek szótári alakja \acute{o} -re végződik ugyan, de a különböző toldalékok előtti viselkedésük alapján nem az *esernyő*-típusú, változatlan tőalakú névszók csoportjába sorolhatók, hanem ugyanúgy járulnak hozzájuk a toldalékok, mint a *métő* \sim *métől* főnévhez, vagyis tehát néhány főnévvel lényegében ez a típus joggal bővíthető. A következő \acute{o} végződésű főnevek tartoznak ide: *göbő* 'göboly', *gerőndő* 'gerendely', *péndő* 'pendely', *pörső* 'persely', *sindő* 'tetőcserép; zsindely', *tengő* 'ten-

gely', *törkő* 'törköly' és *véndő* 'zsírosbödön; vendely'. A *tengő* toldalékos alakjai pl. a következők: *tengőt*, *tengők* ~ *tengölök*, *tengős* ~ *tengölös*, *tengőm* ~ *tengölöm*, *tengőd* ~ *tengöld*, *tengőjje* ~ *tengőle*, *tengőnk* ~ *tengölünk* stb. Ezek a szóalakok azt mutatják tehát, hogy a legtöbb toldalék előtt (csupán a *-t* tárgyrag kivétel) a hosszú *ő*-re végződő töváltozat mellett *-öl* végű tőalak is használatos annak ellenére, hogy a szótári alapformában *tengöl* töváltozat nincs is. Érdekes, hogy a változatok közül az *l*-es formák (pl. *tengölök*, *tengölöm* stb.) legalább olyan gyakoriak, mint az *ő* végű alapalakhoz járuló toldalékos formák (pl. *tengők*, *tengős*, *tengőd* stb.). A *l*-es változatok gyakoriságát jelzi az a tény, hogy analogikusan a *csipő* főnév birtokos személyragos alakjaiba is behatolt az *l*-es megoldás (pl. *csipőm* ~ *csipölöm*, *csipőd* ~ *csipölöd* stb.), noha ezekben a változatokban — a *tengölök*, *tengölös* stb. formáktól eltérően — az *l* voltaképpen inetimologikus.

Bizonyos szempontból inkább ide sorolható a *fogó* ~ *fogol* ~ *fogoj* 'fogoly' és a *pokó* ~ *pokol* főnév is, melyeknek toldalékolása nemcsak a *pisztó* ~ *pisztol* ~ *pisztój* 'pisztoly'-típúsétól tér el, hanem egymástól is különbözik, hiszen a *fogó* ~ *fogol* ~ *fogoj* ugyanúgy veszi föl a toldalékokat, mint a *bokor* : *bokrot*-típus (pl. *foglót* ~ *fogjot*, *foglok* ~ *fogjok*, *foglom* ~ *fogyom* stb.), a *pokó* ~ *pokol* főnévnek viszont — bizonyos toldalékok előtt — egymás mellett él a nagykönyi nyelvjárásban az egyalakú töváltozata és a hangzóhiányos formája (pl. *pokót* ~ *poklot*, *pokók* ~ *poklok*, de: *pokóba* ~ *pokolba*, *pokóra* ~ *pokolra*, *pokóbu* ~ *pokolbu* 'pokolból' stb.).

Tanulságok a névszótövek vizsgálatából:

A nagykönyi nyelvjárás névszótöveinek csoportosításában, rendszerezésében — amint azt már a bevezetésben említettem — IMRE SAMU módszertani eljárását (l. Nytudftr. 72. sz. 60-70) vettem alapul. Tisztában vagyok azzal, hogy az IMRE SAMU-féle rendszerezés bizonyos szempontból kifogásolható, hiszen pl. a *lé*, *ló* és *cső* főnevek végződésük szerint külön csoportba kerülnek, noha a todalékolásban egyféleképpen viselkednek a nagykönyi nyelvjárásban; hasonlóképpen kerül végződése alapján külön csoportba az összes egyalakú névszó (pl. *kapu*, *kávél*, *kocsi* stb.), pedig ezek — ahogy az elnevezésük is sugallja — minden todalék előtt azonos módon viselkednek, az alapalakjuk minden todalék előtt változatlan marad. E vitatható pontok ellenére azért találtam mégis elfogadhatónak, sőt követendőnek az IMRE SAMU által kidolgozott csoportosítást, mert ez egyrészt anyagom alapján is könnyebben áttekinthetőnek látszik, másrészt így módon a két nyelvjárás esetleges összevetésére is lehetőség nyílik.

A nagykönyi nyelvjárásban a következő, magánhangzóra végződő névszótövek fordulnak elő:

R ö v i d e k :	H o s s z ú a k :
<i>u ü i</i>	-----
-----	<i>ő ő é</i>
<i>a e</i>	<i>[ā] [ē]</i>
	<i>[d]</i>

Nyelvjárásunkban — a köznyelvvél megegyezően — nincsenek tehát középső nyelvállású rövid magánhangzóra végződő névszótövek, a felsőőri nyelvjárásban azonban van néhány *ē*-re, *ő*-re végződő névszó (i.m. 62). A köznyelvtől eltérően nincs viszont a nagykönyi nyelvjárásban felső nyelvállású hosszú magánhangzóra végződő névszó. Ez azzal a tényezővel függ össze, hogy a nagykönyi nyelvjárásban a felső nyelvállású hosszú magánhangzók szabad fonémaként csak nagyon ritka kivételenként fordulnak elő, mégpedig legfőljebb hangsúlyos helyzetben,

abszolút szóvégen azonban egyetlen példa sincs előfordulásukra. Ugyancsak a köznyelvtől eltérően van viszont nyelvjárásunkban néhány polifonémikus értékű magánhangzóra (a táblázatban külön nem jelzett polifonémikus *ő*-ra és *ő*-re, illetőleg a táblázatban zárójelben föltüntetett *ā*-ra, *ē*-re és *ā*-ra) végződő vegyes tövű névszó. Az ide sorolható — nem túlságosan nagy számú — névszót az jellemzi, hogy a polifonémikus értékű magánhangzós tőalakjuk mellett van mássalhangzóra (egyes esetekben *l*-re, más típusokban *l*-re és *j*-re) végződő tövváltozatuk is.

A névszótöveket illetően — az ige-tövekhez hasonlóan — a köznyelv és a nagykovácsi nyelvjárás között *állományi* jellegű és *megterheltségbeli* különbségeket találunk.

Bizonyos tőtípusok a nagykovácsi nyelvjárásban, — a köznyelvtől eltérően — részben vagy teljesen hiányoznak. Ezekre mind a magánhangzóra, mind pedig a mássalhangzóra végződő tövek esetén találunk példákat.

a/ A köznyelvben véghangzóhiányos *borjú* : *borjak* tőtípus legfőljebb csak nyomokban van meg Nagykovácsiban egy-két, változatként használatos származékban, mégpedig csupán a *borgyu* főnév egy-két toldalékos alakjában, ugyanis a többi, ide tartozó főnév (a *faggyu*, *fattyu*, *gyaptyu* és *sargyu*) egyalakú tőként viselkedik.

b/ Néhány, nyelvjárásunkban *ü* végű főnévnek (a *fű*, *kü* 'kő' és *tű* 'tő') nincs meg a *v*-s tövváltozata. Meg kell azonban jegyezni, hogy a köznyelv hatására napjainkban már fölfölbukkan ezeknek a *v*-s tőalakja is, mégpedig elsősorban a fiatalok beszédében.

c/ A mássalhangzóra végződő tövek közül a köznyelvben *ú* ~ *u*, *ű* ~ *ü*, *í* ~ *i* hangváltást mutató tőtípus is hiányzik nyelvjárásunkból, helyette *ut* : *utat*, *tűz* : *tűzet*, *víz* : *víz* megfelelést találunk.

d/ Van viszont a nyelvjárásban néhány olyan tőtípus, amely a köznyelvi rendszerből hiányzik. Az összefoglaló néven vegyes töveknek nevezett névszók csoportja tartozik ide,

amely egy-két típusában hasonló vonásokat mutat a felsőőri nyelvjárás vegyes töveivel.

A köznyelvi és a nyelvjárásunkbeli névszótövek rendszerre között — mint már említettem — gyakoriságbeli eltérések is megfigyelhetők. A gyakoriságban jelentkező különbségek olykor egyáltalán nem választhatók el az állományt érintő kérdésektől, sőt határozottan azzal függnek össze. Így pl. állományi kérdés az, hogy nincs nyelvjárásunkban hosszú *ú*, *ű* és *í* végű névszó, de ennek egyszersmind megterheltségbeli következménye az, hogy a nagykönyi nyelvjárásban jóval gyakrabban fordulnak elő rövid *u*-ra, *ű*-re és *i*-re végződő névszók, mint a köznyelvben.

a/ Az *i*-re végződő névszók gyakoriságát — a fentebb említett ok mellett — még az is növeli, hogy a nyelvjárásunkban használt német jövevényszavak száma valamivel nagyobb, mint a köznyelvben. Azt a fokot viszont természetesen meg sem közelíti, amely a külső nyelvjárásszíget helyzetű felsőőri nyelvjárást ebből a szempontból jellemzi.

b/ Jóval több adat él nyelvjárásunkban az *ó ~ a*, *ő ~ e* hangváltást mutató (*borsó : borsaja*, *szőlő : szölleje*) töltípusra, mint a köznyelvben. Igaz, hogy a köznyelv hatására a hagyományos nyelvjárási *bimbaja*, *dísznaja*, *szölleje*, *úszeje* stb. szóalakok rovására egyre inkább tért hódítanak a változatlan tövű *bimbójjja*, *dísznójjja*, *szöllőjje*, *úszőjje*-féle formák.

c/ Valamivel kisebb viszont a nagykönyi nyelvjárásban az *á ~ a* hangváltást mutató névszótöveknek a száma, hiszen a *nyár* és a *sár* főnevek -t tárgyragos alakja nyelvjárásunkban *nyárt*, illetőleg *sárt*.

A nagykönyi nyelvjárás névszótöveinek vizsgálata — a különböző töltípusok sajátosságainak feltárása mellett — módszertani szempontból is több tanulsággal szolgált. Az egyik már az anyaggyűjtés során megmutatkozott, mégpedig abban, hogy a gyűjtésnek nagyon nagy mennyiségű példaanyagra kell kiterjednie, mert ha nem így végezzük ezt a munkát, ak-

kor hamis eredményekre juthatunk. Itt van pl. az *r* végű (sőt *-or* végződésű) főnevek esete. Mint már láthattuk, más-képpen toldalékolható pl. a *traktor* és a *motor*, de nem egyezik meg egymással a *bokor* és a *gyomor* toldalékolása sem. Ugyanígy elhibázott volna minden *ó* végű névszót — felületes gyűjtés alapján — azonos csoportba besorolni, hiszen pl. a nyelvjárásunkbeli *bagó* 'bagoly' toldalékok előtti viselkedése alapvetően a *hajó* típusú egyalakú névszótövekkel egyezik meg, a egyes tövekhez sorolt *fogó* ~ *fogol* ~ *fogoj* 'fogoly' toldalékolása pedig nemcsak a *bagó* 'bagoly' főnévtől tér el, hanem a szótári alakban vele azonos *pisztó* ~ *pisztol* ~ *pisztój* 'pisztoly' toldalékos alakjaitól is különbözik.

Az így is eléggé tarka képet még tovább színezi az a körülmény is, hogy a köznyelv hatására a korábban szokásos, hagyományosnak tekinthető nyelvjárási formák mellé új, a nyelvjárásban még szokatlan megoldású tövváltozatok is föltűnnek, és ezek a nyelvhasználatban általában nemzedékek szerint is megragadható megoszlásban jelentkeznek. Nagyon óvakodni kell tehát az adatok mechanikus besorolásától még akkor is, ha egyik-másik szóalakot több adatközlőtől ugyanúgy, ugyanabban a formában hallottuk is. A másik — a fentiekkel összefüggő — tanulság ugyancsak a gyűjtéshez kapcsolódik: az esetleges aktív indirekt módszert föltétlenül ki kell egészíteni a passzív megfigyelés módszerével, hogy a nyelvi valóságnak megfelelő, hű képet kaphassunk az adott nyelvjárás névszótöveinek rendszeréről, az egyes tövtípusok gyakoriságáról és nem utolsósorban a köznyelvi hatásra bekövetkezett változás irányáról.

ИССЛЕДОВАНИЕ ИМЕННЫХ ОСНОВ В ГОВОРЕ СЕЛА НАДЬКОНИ

Йожеф Сабо

В этой статье — после исследования глагольных основ и как бы его продолжением (см. NéprNytud. XXIV-XXV, 149-60) автор систематизирует типы именных основ в местном говоре села Надькони (область Толна). Автор подробно не останавливается на многочисленных, совпадающих с литературным языком, примерах. Однако, в тех случаях, когда число примеров, причисляемых к данному типу именных основ небольшое, автор всегда стремился представить их максимально полно.

Автор стремится представить разные типы именных основ говора села Надькони в основном подобно системе Шаму Имре (см. NytudÉrt. 72. sz. 60-70)

По данным исследования в именных основах разница между разговорным литературным языком и изучаемым говором наблюдается в первую очередь в частоте употребления отдельных вариантов основ. Автор рассматривает типы именных основ данного говора не как некую застывшую систему, ибо под влиянием разговорного литературного языка они сами претерпевают изменения, причем обычно таким образом, что степень их приближения к разговорному литературному языку хорошо прослеживается иногда и в речи разных возрастных групп.

MÓDOSÍTÓSZÓK ÉS KÖTŐSZÓK TÖRTÉNETI ÖSSZEFÜGGÉSEI¹

Velcsov Mártonné

1. A szófajok egymással való érintkezése, a többszófajúság, ill. szófajváltás mind a szinkron; mind a diakron nyelvvizsgálatnak jól ismert és a magyar nyelvben sok tekintetben kidolgozatlan² kérdései. E gazdag témakörből régóta foglalkoztat a módosítószók megközelítése, körülhatárolása és főként keletkezésüknek a körülményei.

A jelen ünnepi alkalomra azért választottam a kötőszók—módosítószók (esetleges határozószók) érintkezési problémáinak vázolását, mert tisztelt és szeretett ünnepeltünk, Nyíri Antal az ehhez hasonló vizsgálatok számára is példát mutatott. Legyen szabad itt most csak Mondattörténeti jegyzetek (Népr. és Nytud. XV-XVI, 119-22) című tanulmányára utalnom³.

Induljunk ki a mai nyelvhasználatból!

2. Az írott nyelvben és az élőbeszédben egyaránt előfordul általában kötőszóként használatos szavakkal, hogy grammatikai értelemben sem tagmondatokat, sem mondatrészeket nem kapcsolnak össze. A tartalmazó mondatok tartalmi önállósága ilyenkor csökkent mértékű, mindig feltételezi a

¹ Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Szegedi Csoportjának 1982. márc. 10-én tartott ülésén.

² A nyelvi modalitás általános és magyar nyelvi vonatkozásaival legújabbban SZALAMIN EDIT (MNy. LXXIX, 000 ill. orosz nyelvű kéziratos kandidátusi dolgozatában) foglalkozik.

³ Azóta megjelent NYÍRI ANTALTÓL: Sur l'origine de la conjonction ha 'si' (Études Finno-Ougriennes XV, 247-51).

kontextus, a tágabb szövegkörnyezet, illetve szövegelőzmény ismeretét. A bennük fellépő úgynevezett kötőszó szerepe éppen az erre szolgáló visszakapcsoló eszköz. Egyszerű és összetett mondatokban egyaránt előfordulhatnak, az utóbbiakban ilyenkor mindig az első tagmondatban találjuk őket. Az ilyen "kötőszók" fokozzák a szövegkohéziót, anaforikus szerepük kétségtelen.

2.1. Egyszerű mondatban: "Egyszer *azonban* rajtakapta hazugságon egyik barátja." (Germanus Gyula: Kelet varázsa 76); "A leggyakoribb *azonban* az önerőből való építés maradt." (Élet és Tudomány 1977. VI. 24, 776. l.); "A műemléki együttes *tehát* az emberi lét fokozatainak ... a jelképévé lett." (Charles de Tolnay: Michelangelo 86); "*Vagy* nézzük ezt a mondatot ..." (Antal László: Egy új magyar nyelvtan felé 89); "*Bár* ki lát a jövőbe?" (Magyar Nemzet 1976. nov. 5, 6. l.)

2.2. Összetett mondatban: "Ha *ugyanis* az izotópok keverékét sikerül éppen olyan hullámhosszúságú fényt kibocsátó lézerrel besugározni, amely csak az egyik izotópot gerjeszti, míg a többieket meghagyja alapállapotukban, már lehetőség nyílik az izotópok szétválasztására" (Élet és Tudomány 1977. VI. 3, 687. l.); "*De* vajon elkerülhetetlen volt-e, hogy az 1520-as években sor kerüljön a török frontális támadására Magyarország ellen" (Klaniczay Tibor: Hagyományok ébresztése 191); "*És* hányan maradnak választott szakmájukban azokból, akik kalandozás, rendbontás nélkül befejezik tanulmányaikat?" (Élet és Irodalom 1977. VI. 18, 16. l.); "*Bár* bizonyára nem válik kárunkra, ha bejárják a gyárat, sokféle embert és munkát megismernek." (Magyar Nemzet 1976. okt. 31, 7. l.)

2.3. A beszélt nyelvben, amely több lehetőséget ad a rögtönzésről, s kevésbé válogat a kifejezőeszközök között, még gyakrabban találkozunk ezzel az önállósultabb használattal, némileg azonban más szerepben. VIDRA KLÁRA (Mondategészek elhatárolása beszélt nyelvi környezetben: MNY. LXXII, 199)

hívja fel a figyelmet a következőkre: "... a beszéd folyamatában a kötőszó sokszor elveszti viszonyjelölő vagy összekapcsoló szerepét ... és kizárólag akusztikai megnyilvánulássá alakul át. Ebben az esetben a kötőszó kitöltő funkciót vesz föl, a beszélő időnyerésére szolgál, nyelviileg szervetlenül ékelődik a mondategységek közé." Megjegyzi továbbá: "A ... beszédben gyakran előfordul, hogy más nyelvi elem (például határozószó: *majd, aztán*) kötőszó funkcióban szerepel." (i.m.: 200).

Ugyanazon beszédelemeknek többféle felhasználását mutatják mind a példák, mind az iménti, szakirodalomból való idézet. Az *írott* nyelvben a modalitás körébe tartozó, előzményekre visszautaló magyarázat, következtetés, ellentét, bizonytalanság, ráhagyás vagy ezekhez hasonló viszonyok kifejezésére szolgálnak sokszor a kötőszói szerepben megszokott nyelvi elemek, az élőbeszédben viszont a gondolatfűzéshez való időnyerést segíthetik elő. Az előbbi felhasználás esetében a közölt gondolatok szorosabb összefűzésének eszközei, az utóbbi — mintegy ennek ellentétéként — szerkezetlazító szerepben mutatja őket. Ebben az ellentétben a mai nyelvben is szüntelenül érvényesülő változás szemtanúi vagyunk; az ilyen jelenségekre vonatkozó megfigyelések hozzásegíthetnek egyrészt a változatos tartalmú modális beszédelemek kopulává válásának megfigyeléséhez, másrészt a kopulák modális eszközzé való visszaváltásához; ilyenkor a beljük merevedett, már grammatikalizálódott eredeti tartalom mintegy újra életre kel. Ilyen változásra, vagyis lényegében ugyanazon szó többarcúságára hívja fel a figyelmet RÁCZ ENDRE (MMNy. 421; vö. még ÉrtSz. III, 240): "A kötőszó nélküli összetétel *hiába* módosítószava már-már megengedő kötőszóvá van fejlődőben: *Hiába* állsz az utamba, én minden akadályt elhárítok."

3. Az előzőkben vázlatosan bemutatott jelenség több elméleti kérdést is felvet, ezek részben történeti, részben leíró jellegűek. A történeti aspektus fő kérdése: kialakulásuk menete, elsősorban abból a szempontból, hogy magyarázatot kapjunk a nyelvi alakulatok többarcúságára. Leíró szempontú kérdések a következők: Milyen kapcsolat lehet kötőszók és módosítószók között? Hogyan lehet egzakt módon jellegmezni, hogy ugyanaz a szó mikor határozószó, mikor módosítószó, mikor kötőszó? Van-e a mondat szerkezetébe beépülő módosítószó? Ha igen, alkot-e szószerkezetet azzal a mondatrészszel, amellyel tartalmi kapcsolatban áll? Hogyan lehet ilyen esetben elkülöníteni a határozószótól?

A fenti kéréseket többnyire érintik azok az alapvető munkák, amelyek a módosítószókkal vagy az ún. mondatszókkal foglalkoztak az elmúlt másfél évtized magyar szakirodalmában, mégis vannak még bőven tisztázandó részletek.

3.1. H. MOLNÁR ILONA (Módosítószók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben, NytudÉrt. 60) kidolgozta azokat az eljárásokat, amelyeknek a segítségével el lehet különíteni a módosítószókat a határozószóktól (i.m. 65—8). Másrészt létrejöttük legvalószínűbb módját is kikövetkezteti, bár nem tekinti feladatának a módosítószók történeti vizsgálatát. VINOGRADOVra hivatkozva a nemzetközi szakirodalomból, keletkezésüknek két forrását jelöli meg: "Egy részük határozóból, határozószóból lett módosító elemmé, másik részük önálló mondatból vagy főmondatból redukálódott úgynevezett bevezető szóvá, szókapcsolattá vagy mondatná, s legtöbbjük máig is megtartotta határozóragját, illetőleg mondat alakját ... A módosítószókon és szerkezeteken belül is szokás megkülönböztetni olyanokat, amelyek már teljesen elszakadtak eredeti szófajuktól és mondattani szerepüktől, s olyanokat, amelyek még eleven kapcsolatban állnak velük." (i.m. 23.) Az utóbbi esetben szerintem ellipszissel magyarázható a határozószó+módosítószó születése: "De vajon nem hibázunk-e, a-

mikor olyan szerkezetekkel is számolunk itt, amelyek a magyarban reálisan nem léteznek s valószínűleg soha nem is léteztek (*mint pl. tudvalevőleg van, hogy ...; érthetően van, hogy ...*)? Több példa is igazolja, hogy lényegében nem. Némely határozószónk történetében ugyanis ... a lét-igével vagy valamely mondást, állítást, vélekedést, ismeretet jelentő igével alkotott szerkezetből való eredet világosan kimutatható (pl. "*bizonynal tudom*", "*kétségkívül vagyok*", "*Nyilván vagyok*"). A határozószó keletkezését ilyen esetekben a fölérendelt ige elhagyásának tulajdoníthatjuk. — A fölérendelt tagnak a szerkezetekből való kimaradása, kihasználása lehet hát az a szintaktikai tényező, amely — történetileg és logikailag — a szóban forgó határozók viselkedését magyarázhatja. (i.m. 62) Némely példában azonban maga is erőltetettnek, mesterkéltnek tartja a feltételezett létige elhagyását, hiszen még olyan módosítószók esetében sem egyetlen lehetőség a szerepváltás kialakulására a létigés kapcsolatból való kiindulás, illetőleg a létige elhagyása, amelyeknek ilyen előfordulása adatolható. Nem feledkezhetünk meg ugyanis arról, hogy határozói determinánsa nemcsak igének vagy igei származékszónak, hanem melléknévi szófajú szónak is lehet. Gyakran idézett példa *nyilván* módosítószónk — a fenti idézetben is szerepelt —; legutóbb D. MÁTAI MÁRIA (Rendszerkapcsolatok érvényesülése a magyar határozószók történetében: Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről 41, Bp. 1981) vázolta határozószóvá válásának feltételelezhető menetét, de az ő példái is mind igei állítmányok bővítményei. Előfordul azonban a *nyilván* melléknévi szófajú állítmány határozójaként is, pl. "*merth nyľwan fırtelmes az ollyan emb^r. Az ollyan ember kynek hű haya hwłlo, nyľwan kopazz es tyzta.*" (JordK. 98).

Az ilyen szerepből pedig már csak egy lépés, hogy a deskriptív, valóságleíró funkciót háttérbe szorítsa a modális tartalom: 'Mennyire kopasz? Nyilván' (határozószó) + 'Nyilvánvalónak találom, hogy kopasz' (módosítószó, ahol a határozói szerepet háttérbe szorítja a bizonyosság modális jelentés-tartalma)⁴.

H. MOLNÁR ILONA (i.h.) szerint is elképzelhető létrejöttük más úton-módon is: "Lehetséges ugyan, hogy ilyen fejlemények létrejöttek más úton is. A fenti elképzelés azért kerül mégis előtérbe, mert, mint látni fogjuk, a fejlődésnek ez az útja a mai napig is tart: hasonló jelenségeket ma is nyelvünk dinamizmusában is bőségesen megfigyelhetünk." (I.m. 62; az én kiemelésem.)⁵

3.2. KELEMEN JÓZSEF. (Mondatszók a magyar nyelvben Bp. 1970) a mondatok között mutatja be körültekintően a módosítószóként is használt, rendszerint több arcú nyelvi elemeket, kitér több szófajba is beletartozó jellegük illusztrálására. Létrejöttükkel kapcsolatban ő is gondol a mondatból való ere-

⁴ A módosítószóknak a határozószókkal összefüggő genetikus kapcsolatára ímént idézett szerzőnk maga is utal (D. MÁTAI MÁRIA: A határozószók, névutók és igeikötők rendszere a Müncheni Kódexben 7-8, Bp. 1971. ELTE NytudDolg. 2. sz.), de későbbi terveként említi ezeknek az összefüggéseknek a feltárását: "A határozószók nemcsak az igeikötők és névutók szófaja felé fejlődtek tovább, hanem a kötőszók és módosítószók tekintélyes csoportja is határozószókból alakult, ill. alakul ki. Ebben a dolgozatban a határozószókból lett kötőszók és módosítószók kategóriáját nem szándékozom részletes vizsgálat tárgyává tenni (ezzel a két szófaji csoporttal munkám egy későbbi fázisában szeretnék foglalkozni, hiszen a témához szervesen kapcsolódik.)"

⁵ Hozzá kell fűznünk, hogy szerkezetkeveredésnek is tandi vagyunk ma az ilyen modális tartalmú fordulatokban, egyre gyakrabban halljuk nyilvános felszólalásokban, interjúkban például: *Sajnálatosan, hogy*, ehelyett: *Sajnálato, hogy*, ill. *Sajnálatosan alakult ...* stb. Ilyen, eredetileg hibás használatban végbemehet egy-egy névszóalakon ragszilárdulás. S ha a határozószókból alakult módosítószókról feltételezzük, hogy elmaradt a főlérendelt ige, nincs is lényegi különbség a kétféle kialakulási folyamat között.

deztetésre, szerinte is megindulhat magasabb szintről ilyen szerepváltozás a beszédben gyakran használt és modális jelentéstartalom kifejezésére alkalmas kifejezőeszközök körében. A Szenczitzől interjectionnak nevezett *ám, bár, ámbár, bátor, ám-bátor* szavakról írja (i.m. 37), hogy ezeket később a nyelvtanok kötőszónak mondják ugyan, "de nem lehetetlen, hogy a XVII. sz. elején még érezték tagmondat voltukat vagy tagmondatyszerű használatukat."

3.3. SIMON GYÖRGYI (Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből 56. Bp. 1974.) rövid, markáns jellemzésben foglalja össze a módosítószók legszembetűnőbb sajátosságait, más szófajokhoz való relációjukra is kitér: "Más szófajokkal érintkezhet, pl. egyes kötőszókkal, indulatszókkal, néhány határozószóval vagy esetragós szóval. Ezekkel csak kettős, hármas szófajúságra léphet, nem kereszteződő és nem átmeneti szófajú." A határozószóktól néhány jellemző tulajdonságuk alapján el is különíti őket; bizonyára azért éppen ettől a szófajtól, mert a korábbi általános felfogás szerint ezek közé sorolták a módosítószókat. Szerinte: "A határozószó legtöbbször abszolút viszonyt fejez ki, a módosítószó mindig relatív viszonyt. A határozószó csak objektív lehet, a módosítószó mindig szubjektív." (Ezért nem helyeslem az igenlő és tagadó szóknak a módosítószók közé sorolását, mert ezek objektív jelentéstartalmúak, l. *Esik az eső. — Nem esik az eső.* Az utóbbiban nem szubjektív álláspontot fejez ki a tagadószó. — De v.ö. H. MOLNÁR I.: i.m. 27) — "A módosítószók egy része önmagában is állhat. Ezek éppúgy tagolatlan mondatok — folytatja SIMON GYÖRGYI —, mint az indulatszók, vagyis mondatyszó egyik is, másik is."

3.4. A módosítószók mai viselkedésére jellemző, hogy jelentésük kifejtését egy-egy főmondat behelyettesítésével végezhetjük el. Erre H. MOLNÁR ILONA (i.m., ill. DEME LÁSZLÓ A beszéd és a nyelv Bp. 1978. 95—6) példákat is alkot. DEME az alábbi mondat módosítószóit fejti ki, tagmondatokká oldva tar-

talmukat: "*Persze most talán* elkezdődhet végre a korcsolyaszezon." Kifejtve: "*Természetesnek tartom* (én, a beszélő), *hogy* most elkezdődhet a korcsolyaszezon, amit már nagyon várrok (én, a beszélő), *csak* *hogy* nem vagyok még bizonyos benne én, a beszélő." (i.h.) Legújabbán pedig SCHLACHTER érinti az általa "üres mondat"-nak nevezett kifejezések kérdését (v.ö. *Perioden mit leeren Hauptsätzen: Nemzetközi Magyar Nyelvész-kongresszus tézisei*, 83. l.). Ezek a mai nyelvhasználatban tapasztalható szabályosságok többnyire igazolhatók — nyelvi, nyelvtörténeti adatok birtokában. Csupán a hézagokat kell hipotetikus formákkal kitölteni; ilyenekre utal H. MOLNAR ILO-NÁNAK fentebb (3. pont) már idézett óvatos megállapítása.

4. A vizsgált jelenség többarcúságából fakadó problémákra mutat rá ugyancsak KELEMEN (i.m. 384): "Szubjektív állásfoglalást kifejező mondatzó és ugyanilyen szerepű módosítószó közt természetes átmenetek vannak, de határ megvonása nem könnyű. Az látszik célrevezetőnek, ha a mondatzó és a módosítószói értéket külön-külön meghatározzuk, s a kettő arányát figyelembe véve állapítjuk meg az átmeneteket." Minden bizonnyal mondatzókból alakultaknak tekinti a *bizony*, *talán*, *persze*, *vajon*, módosítószókat. Mind az említett példák, mind az általa mondatzókból fejlődött kötőszókként számon tartott *ám*, *bár*, *az-az*, *hanem*, *tudniillik*, *vagyis*, *jóllehet* kialakulásának menetét a történeti kutatás területére utalja; mindegyikükről megállapítja, hogy "a fejlődés menetének megrajzolásához nyelvtörténeti anyaggyűjtésre és elemzésre lenne szükség" (i.m. 384). A történeti vizsgálatok fontosságára — más összefüggések vizsgálatából kiindulva — már korábban felhívta a figyelmet BERRÁR JOLÁN (A magyar megengedő mondatok kialakulása, MNy. LII, 26-35).

4.1. Az imént említett példák mindegyike más-más úton jutott el mai szerepéhez; ezért mindegyikük története valóban külön-külön kifejtést kíván. Itt most a *bár* kialakulásához mutatunk be olyan előfordulásokat, amelyek rávilágítanak kötő-

szóvá válásának fontos fázisaira.

4.11. Az ÉrtSz. (I, 414) a *bár*²-nek kötőszói és határozószói szófaját különbözteti meg a mai magyar nyelvben, közismert azonban, hogy ez a mű a határozószók közé számítja a módosítószókat is, az utóbbi elnevezést nem is használja, így csak magából az értelmezésből lehet ezt a szerepet kihámozni. A következőket írja: "I.ksz. (megengedő értelmű m-ban) <A vele bevezetett m v. m-rész olyan okot, feltételt, lehetőséget tartalmaz, amelynek megléte ellenére a várt okozat ellenkezője következik be, a másik m-ban gyak. ellentétes ksz-val.>

"I. ... 1. Igaz, hogy ...; annak ellenére, hogy ...; noha, habár, ámbár...

2. /vál/ Még akkor is, ha ...; még ha ... is.
Mondjanak (bár) minden rosszat rá, nem hiszem el ... /A föld/ mind a másé s bár az ő keze munkája nyomán is, mind csak másnak terem.

3. < V-mely közlés után utólag módosító v. megszorító értelmű m bevezetésére:> és mégis, de mégis. *Nem fog esni; (bár) 'hiszen' nem éppen lehetetlen.*

II. hsz

1. (nép) ...

2. <Óhajítás kifejezésében:> kíváncsi volna, hogy ...; bárcsak, vajha.

3. (irod, elav)..."

Idézeteiből láthatjuk, hogy csak hátravetett helyzetben tekint a *bár*-t módosítószónak (vö. I. pont. 3. ért.). De példái azt mutatják, hogy egyszerű és összetett mondatban egyaránt előfordulhat, és a kétféle használatban különbséget veszünk észre. Ha egyszerű mondatban, illetőleg mellérendelő összetett mondat valamely tagmondatában szerepel, és az igei állítmány feltételes módú, biztonsággal állíthatjuk, hogy szófaja: óhajt kifejező m ó d o s í t ó s z ó. Példák erre a mai magyar nyelvből: "*Bár jóval hamarabb is hasonló importokat észlelt*

volna az emberi!" (Magyar Nemzet 1976. nov. 2, 3.1.); "De bár gyakrabban, másban is észlelné a fogyasztó a számológép-importban megnyilvánuló okosságot!" (uo.); "*Bár neked lett volna ennyi eszed ...*" (Jókai A: 4447, 20. 1968; az ilyen használatban tapasztalható hangjelzésbeli különbségre hívja fel a figyelmet BERRÁR: MNy. LII, 35).

Véleményem szerint módosítószói szerepű az értSz. másodikként említett, választékosnak jelzett típusában is a *bár* használata, feltételes, ráhagyó-megengedő szubjektív-modális jelentéstartalommal. Itt — ugyanúgy, mint az imént illusztrált használatban — az igei állítmánynak meghatározott, e típusban: felszólító módú alakjával együtt jelzi a modális tartalmat, ehhez csatlakozik még a kötött szórend: "*Mondjanak bár...*" Ez a felszólító móddal való együttes jelentkezés igen réginek bizonyul.

4.12. Egyszerű mondatban kijelentő módú állítmánnyal az elgondolkodás + megengedés módosítószava, pl. : "Igen. *Bár* némely helyen le *van* már pattogozva." (Örkény I.: i.m. 234); "*Bár* a fák telepítésének a termelésre, a klímára is nagyon sok jó, de káros hatása is *van*." (Magyar Nemzet 1976. nov. 3, 5.1.) Ilyenkor érvényes az, amit a bevezetésben jeleztem, hogy a szövegkörnyezet, ill. előzmény nélkül nem teljes a közlés tartalma. Itt a legerősebb az érintkezés a ténylegesen anaforikus - kopulatív szereppel. Szünettel és hangjelzéssel is kiemelt, lazább szerkesztéssel van ilyenkor dolgunk, s ha kiiktatjuk e kísérőjelenségeket, eljutunk a fegyelmezetten felépített, formálisan is megengedőnek nevezett összetett mondatához, amelyben már kötőszó szerepű a vizsgált szó, szerepe már grammatikai rendeltetésű és kötöttségű.

Eze voltak a *bár* használatára jellemző típusok a mai köz- és irodalmi nyelvben. A magyar megengedő mondatok kialakulását tárgyaló tanulmányában BERRÁR JOLÁN (MNy. LII, 26-35) mutatott rá a leghihetőbb, leginkább igazolható és adatolható alapon a kötőszóvá válás fázisaira — több hason-

ló szerepű nyelvi elem vizsgálata közben. Ő sem lép ki azonban a mondat keretei közül, pedig az imént idézett példák is azt mutatják, hogy elsősorban a kontextusból fejthető meg a közlés igazi tartalma, a megengedő mozzanat tartalmi előzménye. Itt ugyanis csupán visszaütés van, ez modális szerepként evidenciát kifejező szubjektív modalitásként dominál; a beszédsszünet is lazít, ez is az elgondolkodásnak kétségtelen jele. A beszédsszünet jelentőségére azonban idézett cikkében (i.m. 30) — SLOTTYra hivatkozva (Zur theorie des nebensatzes. Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 1936. VI, 133-140) —, lapalji jegyzetben felhívja a figyelmet BERRÁR JOLÁN, hangsúlyozva, hogy "a mellékmondatok kifejező eszközei között ... jobban számba kell venni, mint általában teszik ... Én úgy érzem — írja továbbá —, hogy a megengedő mondatoknak ebben a csoportjában a beszédsszünet éppúgy nagyobb a két mondat között, mint a mellérendelőknél. Ezt azonban meg a hanglejtést is eszközfonetikusainknak kellene megvizsgálniuk."

4.13. A *bár* kötőszóvá válását több jeles nyelvészünk igyekezett tisztázni. Létrejöttének menetét már SIMONYI (Kötőszók I, 215-20) fejtegette, az ő magyarázatára épül KLEMM (TörtMondt. 12, 111. 605-7) és BERRÁR (MTörtMondt. 171-73) fejlődésvázlata is. A TESz. (I, 242) ezek alapján a következőket írja róla: "*bár*²... J:A/ hsz. 1. 1521: 'legalább; wenigstens' ... 2. 1537: 'ám; wohlan' ... 3. 1561—4; 'bár-csak; wenn nur' ... B/ ksz. 1565: 'noha; obwohl' ... Magyar fejlemény: a korábbi adathozható *bátor*² határozószó rövidülése. Szófaji és jelentésfejlődése párhuzamos a *bátor*²-ével. Eredetileg ráhagyó határozószó volt, majd ráhagyást és óhaj-tást egyaránt kifejező mondatokban óhajtó jelentést is felvett. Megengedő mellékmondatokban vált kötőszóvá. Megjelenése és elterjedése lassan visszaszorította az eredetibb *bátor* alakot." — Megegyeznek tehát a vélemények abban, hogy a mai *bár* kötőszó (s tegyük hozzá: módosítószó) a *bátor* melléknév-

ből származik, jó ideig azonos alakú is vele, majd megrövidül, formája így elkülönül, s szóhasadás következik be közöttük. (Vö. GRÉTSY: A szóhasadás 177). Arra a kérdésre azonban, hogy ez a változás hogyan megy végbe, már nehezebb a válasz, mert kevés az átalakulást mutató történeti adat. Kétféle utat tartanak lehetségesnek: egyrészt a ragtalan határozói szerepből rövidüléssel való keletkezést (vö. SIMONYI, KLEMM és részben BERRÁR), másrészt mondatszói, azaz közbevetett tagmondati (főmondati) szerepből való modális eszközzé, illetőleg kötőszóvá süllyedését — erre következtethetünk KELEMEN JÓZSEF megjegyzéseiből. Kérdés, hogy az újabban előkerülő adatok melyik magyarázatot igazolják; esetleg mindkettőt valószínűsítik.

4.14. A jelenleg ismert nyelvelmékes adatok az alaki összefüggést a *bátor* és *bár* között kétségtelenné teszik, de kevés olyan van közöttük, amely éppen az átmeneti állapotot mutatná, mert vagy a melléknévi szófajból következő önálló jelzői, névszói állítmányi és határozói — azonban mindig *ragos* határozói — szerepre mutatnak példát, vagy már a megengedő kötőszói szerepre. Azt tudjuk, hogy a *bátor* (>*bár*) első bibliafordításunkban kötőszóként nem jelentkezik, jóllehet *-n* ragos határozóként — *bátoron* alakban — megtalálható a BécsiK.-ben kétszer, a MünchK.-ben szintén kétszer. Ilyen szerepű a PeerK. következő szövegrészében is: "deh zegel meg engemeth menden swksegemen ! mykoron az en lelkem ky menendh az en testembol: hog en *batoron* yarolyak paradychomnak kapwara" (PeerK. 171-2.). A JordK. alábbi részlete látszólag már megengedő kötőszó, de a ráhagyó megengedést még az ige felszólító módjával együtt fejezi ki; Mózes III. könyvéből való az idézet: "Az barmok kőzzöl vala my hw kermeeth koth felee valaztya es ordoyth, azokat yllyk eennetek. Vala my kedegh *bator ordoyczon*, de az hw kormeet ket felee nem valaztya, azt nem kel eennotok, mint az lo, thewe es hozyaa hafonlatofok, mert az ondokok kőzzee zamlaltathnak".

(JordK. 94). Latin megfelelője: "Omne quod habet divisam ungulam, et ruminat in pecoribus, comedetis. Quidquid autem ruminat quidem, et habet ungulam, sed non dividit eam, sicut camelus et caetera, non comedetis illud, et inter immunda reputabitis." (Liber Levitici, cap. XI, 3—4). Mint láthatjuk, a latin *ruminat quidem* JordK.-beli megfelelője a magyarban sajátos forma, az igemód és a szórend tekintetében is eltér a latintól, és természetesen adódó, már kész, megszokott belső nyelvi megoldásnak látszik⁶, a ráhagyás-megengedés kifejezője nemcsak a *bátor* modális tartalmú, ragtalan szó, hanem az igének a latintól független felszólító módja is. Hasonlót mutat a WinklK. is: "Akoron ember tekelletes mykor zeretetwel telyes A bizony zeretethnekwl, *bator* wala-ky tekelletefen *hyggen*, megef ad (!) heerek bodogfagra nem iwthhat" (WinklK. 357).

4.15. Újabb, értékes adatok kerültek elő az EMSzT.-ből. E mű (I, 572) 1568-ból már *bár* alakban idézi a szót, de itt is felszólító módú az ige: "monda szabo peter perellywnke, vgyan, es monda, Az azzony perellywnk *bar*, s monda szabo peter perellywnk *bar* en eleg pert adok ... neked". Ebben az idézetben az első *bár* határozói értékű: 'Pereljünk bátran!', a második viszont olyan szórendi helyzetben van, amelyben mind a megelőző, mind a következő igéhez tartozhat, vagyis értelme kétféle lehet: 1. 'Pereljünk bátran!' — ez a jelentés azonos az idézett részlet első adatával; 2. 'bár (=jól-lehet') én elég pert adok neked'. Ilyen szórendben, éppen

⁶ Megjegyzendő, hogy a JordK. szövegének fordítója általában nem szolgál fordító, de az is előfordul vele, hogy téved, Itt is ezt tapasztaljuk, mert a *rumino* jelentése 'kérdezik', e helyett *ordojt* van a JordK.-ben. A *ruminat* korabeli, feltehetően elterjedt magyar fordítása: *kérőt rág*; ez Cal.-nal már szerepel, és a NySz. több vele alakult szót is adtol. Feltételezhetjük tehát, hogy a JordK.-ben szótévesztéssel van dolgunk. Vö. lat.: *rumino* v. *rumigo* = 'kérdezik' de: *rugio* = 'bőg, ordít'; *rumor* = 'moraj'.

ilyenféle ismétlésekben mehetett leginkább végbe a kötőszóvá való átértékelődés. Láthattuk azt is, hogy a második esetben és értelmezésben kijelentő módú igéhez kerül, értődik át a *bár*.

Elevenebb ezzel szemben a határozócinak értékelhető funkció, ha fordított a szórend, így pl. a XVII. századi Iskolai jegyzetkönyv (kiadta Mészáros István: NytudÉrt. 90. sz., III. fejr. "Az olvasmányok") következő adatában: "Verj *bator*: de soha ollian botot nem talál, melliel toled el uz, csak ta-nicz." ('Jóllehet' jelentésben is megvan: i.m. 66.)

4.16. A romániai magyar irodalom nyelvében sok értékes archaizmus őrződött meg az archaikus erdélyi nyelvjárások hatására. Így Sütő Andrásnál megtaláljuk a *bár* szócskának olyan használatát, amely a határozószókkal rokonítja. Előfordul felszólító módú igével, annak determinánsaként értékelhető szerepben 'egy kevésbé > legalább' értelemben, emellett azonban a kívánság, óhaj modális jelentésmozzanata is világosan felismerhető benne. Ez utóbbi bizonyára az ige felszólító vagy feltételes módjából sugárzott bele a szó jelentéstartalmába. Felszólító módú igével: "...Anyámat, atyámat lángpalloşoddal az Édenből kiűzted ...; ez új helyen *bár tekints le* ránk enyhült pillantással ..." (Sütő András: Káin és Ábel, Három dráma 240, Bukarest 1982.) Feltételes módú ige mellett, *ha* szóval bevezetett hiányos szerkesztésű — mondatban: "Ha Káin itt lenne *bár* ..." (i.m. 265)

Az alábbi részletek viszont azt mutatják, hogy nemcsak igei vonzaskörben jelenhet meg a vizsgált szó 'legalább' jelentésben: "Ábel: Káin hiányzik neked? Arabella: A fejtartása, Szikrája *bár* a bátorságának." (i.m. 272; ugyanígy még: 214; 265).

5. A idézett példák jól mutatják, hogy nem csupán egyetlen módon mehetett végbe a *bár* szónak kötőszóvá válása. Úgy látszik, hogy az ilyen mértékű, nagy területen észlelhető és az irodalmi nyelvbe is bekerülő, új nyelvi elemet létrehozó

grammatikalizálódás, lényegében rangvesztés, nyelvi degradálódás nem futhat egyetlen szálon: az ilyen változások több irányból kiindulva érnek azonos célba, jutnak ugyanarra az eredményre.

A változás módjai a következők lehetnek:

a/ A ragtalanul is határozóinak értékelhető mondatbeli szerep. Ilyenkor — igei alaptag esetén — az óhaj, ráhagyás, ill. feltételesség modalitástartalma az igéből sugárzott bele az erre alkalmas alapjelentésű *bátor* > *bár* szóba (vö. a 4.14. pont ide tartozó példáit).

b/ Névszó vonzáskörében az értelmező vagy ilyen szerepűnek is felfogható alkalmazás indukálhatta a változást, mégpedig olyan helyzetekben, amelyekben ragtalanul szerepelt a *bátor* melléknév (vö. pl. a XVII. századi Iskolai jegyzetkönyv idézett példáját). Főként határozatlan névmással együtt változott a ráhagyás, bizonytalanság modális kifejezőjévé (pl. a 4.14. pontban a JordK.-ből és a WinklK.-ből való részletek).

c/ A modális tartalom másodlagos szerepéből kiemelkedve állandó jellemzőjévé vált mind a *bátor*, mind a (gyakori előfordulás miatt is) megrövidült *bár* szócskának; összetett mondatban pedig grammatikai használatúvá merevedett: megengedő kötőszóvá vált, már kijelentő módú igealak társaságában is megengedő szerepű lett.

d/ Hozzásegítette ehhez a grammatikalizálódáshoz azoknak a szintén megengedő modális tartalmú kötőszóknak a szinonimarendszere, amelyek később összetételi elemként tartalmazzák a *bár* szőelemet (*ámbar, habár, bárha*), vagy ma ugyan hasonló szerepűek, de más-más előzményre mutatnak (*ugyan, holott, noha, jöllehet*; az idézett bibliarészletek későbbi megfelelőiben ezek találhatók a *bátor* > *bár* helyén). Feltűnő, hogy az utóbbiak mellett kijelentő vagy feltételes módú az ige, felszólító módú alak nem fordul elő.

e/ Nemcsak szinonimáik rendszerébe tartoznak azonban bele az ilyen fajta nyelvi elemek, hanem saját szócsaládjuk

egésze is erősen érezteti hatását. Általában azt tapasztaljuk, hogy azok a nyelvi elemek grammatikalizálódnak, amelyeket gyakran használunk, illetőleg amelyeknek nagy számú származéka él a kialakulást megelőzően, nagy nyelvterületen. (Vö. pl. a *ho-* vagy a *mi-* névmástőből alakult kötőszócsaládokat. Ezek eredeti szerepében is erős volt a modalitás, hiszen a tudásvágy, az érdeklődés — amelynek primér nyelvi megjelenítője a kérdőnévmás minden nyelvben — alapvető intellektuális érzelem.)

A *bátor* > *bár* szó is gazdag szócsalád tagja; a NySz. a következő származékokat tartja számon (zömük már a kódexekből adatható):

bátorít	megbátorkodik	megbátorodik	bátortalan
megbátorít	bátorkodás	bátorság	megbátortalanít
bátorítás	bátorkodtat	bátorságos	bátortalanság
bátorkodik	bátorodik	bátorságosul	bátorul
elbátorkodik	elbátorodik	bátorságtalan	megbátorul

Szólások és közmondások is bőven alakultak vele.

6. A bemutatott fejlődésvázlat után még nyilvánvalóbb, milyen nagy szükség van az adatok feltárására és a szövegösszefüggések figyelembe vételére, más szóval történeti szöveg-tani munkálatokra. Legyen szabad ezzel kapcsolatban HERMAN JÓZSEFnek (MNY. LXXVIII, 5) Szociolingvisztika és nyelvtörténet című tanulmánya alábbi sorait idéznem: "... feltehető a kérdés, hogy tulajdonképpen mi az, ami a nyelvi változásban magyarázni kell. Kézenfekvőnek látszik minden nyelvi változás esetén három magyarázatra szoruló mozzanatot megkülönböztetni: a/ magyarázni kell a változás pusztá tényét, azt, hogy a változás bekövetkezett; — b/ magyarázni kell a változás mibenlétét (melyik elem mivé változik, milyen egyéb változásokat von maga után stb.); — c/ magyarázni kell a változás nyelven belüli elterjedését, általánosulását vagy elakadását, a változás "útját" a közösség nyelvhasználatában. A kérdés ezek után az, hogy a magyarázat lehetősége hogyan oszlik meg e há-

rom részfeladat között, mi az, amit kielégítő kauzális megközelítéssel, legalább intuitíve meggyőzően tudunk magyarázni, s mi az, amihez a rendelkezésre álló magyarázati lehetőségek nem elégségesek."

Végző konkluzióját is érvényesnek tarthatjuk nemcsak a romanisztikában, hanem a hungarológiaiában is: "... legfontosabb feladat még mindig az adekvát, összefüggő feltárás önmagában is alkotó munkája." (i.m. 8).

SPRACHGESCHICHTLICHE ZUSAMMENHÄNGE ZWISCHEN
MODALITÄTSPARTIKELN UND KONJUNKTIONEN

Velcsov Mártonné

Die Verfasserin untersucht in ihrer Studie die genetischen Zusammenhänge, die zwischen Adverbien, Modalitätspartikeln und Konjunktionen bestehen, wobei auch die Fragen behandelt werden, die sich aus deskriptiver Sicht ergeben. Diese Fragen sind: Was für eine Verbindung kann zwischen Konjunktionen und Modalitätspartikeln bestehen? Gibt es Modalitätspartikel, die sich in den Satzbau einfügen? Wie können sie in solchen Fällen von den Adverbien unterschieden werden?

Aus sprachgeschichtlichem Aspekt ist die Hauptfrage die nach dem Werdegang der betr. Wörter.

Nach der Fragestellung gibt die Studie einen Überblick über die Fachliteratur zu diesem Thema und faßt dann die Entstehung der Konjunktion bzw. des Modalitätspartikels *bár* zusammen, indem die von der Fachliteratur bislang in Betracht gezogenen Fälle durch neue Angaben ergänzt werden, die aus dem Aspekt des sprachgeschichtlichen Zusammenhanges für das Wort *bár* < *bátor* als Konjunktion, Adverb und als Adjektiv von Belang sind.

N É P R A J Z

A REFORMÁTUS TEMETÉSI SZOKÁSOK EMLÉKEI KUNHEGYESEN

Dienes Erzsébet

Hagyományos református temetés Kunhegyesen 1975-ben című dolgozatomban (NéprNytud. XXIV-XXV, 293-312.) összegeztem azokat a hagyományos temetési szokásokat, amelyek a községben még 1975-ben is megvoltak. Utaltam arra is: 1977 elejétől megszűnt a háztól való temetés, s így szükségtelenekké váltak annak szokásai is. A két világháború közötti — még inkább az I. világháború előtti — évek temetési szokásaira az idő múlásával természetesen egyre kevesebben emlékeznek a községben. Ebben a dolgozatban — a fenti cikk folytatásaként — az I. világháború előtti, illetőleg a két világháború közötti években meglévő, lassan már teljesen feledésbe menő hagyományos szokások emlékeit összegezem. A halál előzményeként szólok röviden a leggyakoribb betegségekről, azok gyógyításáról; ismertetem a *fejfa* és a *lábfa* készítésének menetét; összegezem a hajdani temetések előzményének és lefolyásának azon tényezőit is, amelyek az előző dolgozatban még nem szerepeltek. Ismertetem a kunhegyesi temetőket is. Nem szólok e helyen a sírgondozás és a gyászolás hagyományairól, napjainkig alakuló szokásairól. — Az egyházi jellemző adatok FABÓ ZSIGMOND kunhegyesi református lelkész úr közlései.

I. Betegségek, gyógy módok, hiedelmek

Ezelőtt 70-80 évvel nem volt még olyan orvosi ellátás, mint most. Kunhegyesen volt ugyan orvos, de úgy mondták, hogy "a paraszt csak akkor hív orvost, ha döglődik". Orvost még hosszabb betegség esetén is inkább a jó módú gazdák hívtak. Foghúzásra azért már sokan elmentek akkor is az orvoshoz, bár volt olyan borbély és kovács is, aki jól húzott fogat. Sokan

kihúzták a fogukat otthon. A fájós fogra madzagot kötöttek, a madzag másik végét a nyitott ajtó kilincséhez kötötték, valaki bevágta az ajtót, és a madzag a fájós fogat kirántotta. — Régen a határban a kutakban rossz vizek voltak. Kapáláskor, szénakaszáláskor sokan ittak ezekből a kutakból, aztán kaptak is "kólikát" (szélgörccsöt) vagy hasmenést. Ezekre a forralt bort meg a pálinkát tartották a legjobb orvosságnak. Volt úgy is, hogy melegített sót (vagy korpát vagy homokot) zacskóba tettek, a zacskót a gyomrukra, hasukra kötötték, és úgy dolgoztak tovább a földeken. — Gyakori volt a szélütés; sok volt a tüdőbajos ("hektikás") ember is. Ezekkel nem tudtak mit csinálni; megvárták, míg meghalnak. A beteg feküdt, igyekeztek neki jobb ételeket főzni, főleg ha volt miből. Úgy mondták akkor, hogy ha a parasztember tyúkot eszik, "vagy a paraszt beteg, vagy a tyúk". — A megfázással nem sokat törődtek; a bodzafa virágából és a "szíkfű"-ből főzött teát azonban jónak tartották megfázáskor, de gyomorfájás ellen is. — Vágott sebet úgy gyógyítottak, hogy a falról rákaparták a meszet a sebre, vagy zsírban pirított hagymát kötöttek rá. — Bár oltás már volt az 1900-as években, sok gyermek meghalt akkoriban himlőben. Sok gyermek meghalt torokgyíkban is. Ezek ellen semmit nem lehetett tenni.

Kunhegyesen a reformátusok nem hittek pl. a szemmelvérésben, a rontásban. Ezeket a "babonaságokat" csak a szomszédos (abádszalóki, kenderési) uradalmakból "bevándoroltak", vagyis a kiöregedett, Kunhegyesen letelepedett, katolikus volt uradalmi cselédek meg azok leszármazottai hitték el. — Egyszer fiatal legények összehesztéltek, és virtusból minden este megfejték az egyik gazdának a tehenét, a tejet meg elvitték. A szomszédban kezdték mondani a gazdának, hogy ha a tehen elapasztott, boszorkányság van a dologban, vágjon fejszét az istálló küszöbébe. A gazda azt mondta, hogy jó szerszám a fejsze, de csak ha ő fogja a nyelét. Egy este

aztán a fejcsével az istálló mellé húzódott, a fiai meg belülről álltak az ajtóba egy-egy jó buzogányos bottal, hogy ha jön a boszorkány, jól végighajítanak rajta. El is kapták a virtuskodó legényeket, el is verték őket. — Volt olyan is, hogy ha véres volt a tej, azt tanácsolták a gazdának a katolikus ismerősök: kerülje körül kilencszer az ágast az istállóban, akkor nem lesz véres a tej. Református ember nem hitte el ezeket. — Azt az öregek régen is mondták, hogy vannak rossz előjelek; ezeket hitték is, nem is az emberek. Úgy mondták, haláleset lesz a családban, ha valaki foghúzással vagy meszeléssel álmodik, vagy ha a házban eltörik a tükör. Az ilyen előjelek vagy beváltak, vagy nem. — Azt is mondták, hogy ha este huhog a bagoly a ház körül, az "halálmadár", nemsokára meghal valaki a házban. Dehát ennek meg megvolt a magyarázata: régen a házban, főleg a tanyán, csak akkor égettek egész éjjel a lámpát vagy az olajmécsest, ha nagybeteg volt, vagy ha a szülés nehezen ment. A bagoly a világosságra odagyúlt éjszakai bogarakra vadászott a ház körül. Ahol aztán nagybeteg volt — ott többnyire bekövetkezett hamarosan a haláleset is. — Halottal álmodni pedig az öregek szerint még ma is: esőt jelent. — Régen azt is mondogatták, hogy ha üstökös jelenik meg, "háború lesz". Hát ez bevált, ha csak évek múlva is. Egyszer — 1910 előtt történt — egy temetés eltartott estig, sötét volt már, csak a hó világított. Akkor meglátták az üstököst. Fényes volt, kicsi farka volt. A temetésen éneklő gyerekek minden nagyobb házba beszóltak, hogy "üstökös van!" Jött is aztán az I. világháború! — Azt sem hitték el, hogy a halott lelke visszajár. "Kunhegyesi református halott nyugodott békében, és hagyta nyugodni a családot is." — Kísértetben is csak a katolikusok hittek. Még az I. világháború előtt történt a következő eset: Halottak napján a katolikusok mindig gyertyát gyújtottak a sírokon a katolikus temetőben. Egyszer egy csapat református legény

(14-15 évesek) virtusból összeszedte éjszaka az összes gyertyát a sírokról. Erre a katolikus legények a következő évben Halottak Napján jól rá akartak ijeszteni a református legényekre, mert gondolták, hogy azok megint kijönnek majd a temetőbe leszedni a gyertyákat. Úgy is lett. A katolikus legények lepedőkbe öltöztek, és mikor jöttek a reformátusok, a sötétben kezdtek előjönni a fák és a sírkövek mögül. A reformátusok nem ijedtek meg, egy darabig csak nézték a hajbókoló "kísérteteket", aztán egy idő múlva "elő a buzogányos botot!" — s jól összeverték őket. — Abban az időben minden legénynek jó vastag, mellmagasságig érő botja volt. Rézből volt a tetejére esztergályozva buzogány. Este a fiatalok is bottal jártak. Szükség volt erre: nem volt világítás, sár volt, nem volt járda — esetleg csak két szál deszka hosszában lerakva. Aztán persze verekedésre is használták a buzogányos botot a fiatalok. — A katolikusok és a reformátusok között meglévő gondolkodásbeli és magatartásbeli különbségekre egyébként gyakran utalnak az idős emberek. Az egyik adatközlő elmondta, hogy az I. világháborúban már katona volt; mint szíjgyártósegédet a hercegprímás birtokára osztották be munkára egy zsidó bérkocsissegéddel együtt. A kocsikat, lószerszámokat kellett nekik rendbe tenni, rendben tartani, ez volt a dolguk. Egy reggel jött ki a hercegprímás a birtokra, a munkákat megnézni. "A kommenciósok kezit-lábát csókolták a kegyelmes úrnak", ők ketten meg csak álltak a helyükön, de köszöntek rendesen. A hercegprímás odament hozzájuk, és megkérdezte tőlük: "Ugye, fiaim, ti nem vagytok római hitűek?" Mivel a munkásokkal meg volt elégedve a hercegprímás, azt mondta, hogy kérjenek valamit a jó munkáért. A cselédek napjában kétszer pálinkát kérték, ők ketten meg azt, hogy pár nap szabadságra hazamehessenek. Meg is kapták a szabadságot; de meg kellett ígérniük, hogy szerszámokat hoznak majd magukkal hazulról a lószerszámok javítására.

II. A temetés előzményei. Koporsó-, fejfa- és lábfakészítés

Ha a családban nagybeteg volt, akkor éjjel is mellette volt valaki. A rokon vagy a szomszéd öregasszonyok ott ültek, kengették a beteget, beszélgettek. Volt úgy, hogy a fekvő beteg — saját kívánságára — úrvacsorát vett a családtagjaival, esetleg a szomszédaival, a beteglátogatáson ott lévőkkel együtt akkor, amikor templomi úrvacsoraszertés is volt. — Ha haldoklott a beteg, a tanyáról éjjel is elindultak a felnőtt családtagok a faluba vagy a szomszéd tanyákra, hogy értesítsék a rokonokat, barátokat. (A tanyák 6-7 km távolságra is voltak egymástól.) Ha a családtag meghalt, arról azonnal hírt adtak a községi orvosnak és a rokonoknak. A tanyáról lóháton jött be valaki; a községben a gyerekekkel, szomszédokkal küldtek üzenetet a rokonoknak. A halálesetet azonnal be kellett jelenteni a községi orvosnak; ő aztán vagy kiment a házhoz, vagy kiküldte egy emberét. — A református templomban régen minden reggel volt istentisztelet, a pap ott bejelentette a halálesetet. 1914 előtt a piactéren volt Schwarz Izidor rőfös üzlete (később az üzlet S. I. vejéé, Fischer Sándoré lett). Itt halotti kellékeket (koporsót is) árusítottak; 1914 előtt az volt a szokás, hogy a kirakat ablakába tették ki a gyászjelentéseket. Temetkezési Vállalatot 1920 után nyitott Kunhegyesen Bojtor Lajos asztalosmester. A 30-as években az üzlet a Bohács Ignácé lett, az övé volt 1945 utánig. 1920 után a gyászjelentéseket a Temetkezési Vállalat kirakátaiba, az 1950-es évek óta pedig a református lelkeszi hivatal ablakába is tették, ill. teszik ki.

A halottmosást (a halott arcát vizes ruhával végigtörülgették), a halott öltöztetését általában a szomszéd öregasszonyok végezték szívességből, de azért valamilyen természetbeni járandóságot (pl. tojást, zsírt vagy lisztet) kaptak. A halottra ünneplő ruháját adták rá. Fiatal lány fejére koszorút tettek, az asszonyok fejét kendővel bekötötték. A halott lábára csak harisnyát húztak; az állát kendővel felkötötték,

úgy is temették el aztán, a kendőt nem vették le róla. Ezt a kendőt az öregek gyakran már előre elkészítették, félretették maguknak. A kendő többnyire sötét színű volt. A szemére krajcárt tettek, hogy "ne pattanjon fel a szeme." A pénzt is eltemették a halottal együtt. A feje alá kispárnát tettek; ebben vagy faforgács vagy törek volt. — A koporsó vagy asztalon volt, vagy két — kar nélküli — széken, vagy pedig két bakon. A szemfedél vissza volt szépen hajtva, hogy az arc látszódjék, és azért is, hogy hadd levegőzzék. Ekkor azt mondták, hogy "ki van terítve" a halott. (Mielőtt a koporsófedelet leszegezték, a szemfedelet felhajtották az arcra, és a fejrészénél hosszában és keresztben ollóval felhasították és legyűrték, hogy az arc szabadon maradjon.) — A halott mellett régen egy vagy két éjjel virrasztottak, "hogy ne legyen egyedül". A család tagjai és az ismerősök virrasztottak, de csak az öregasszonyok. Volt úgy is, hogy *siratóasszonyokat* fogadtak fel, hogy a család pihenni is tudjon. A virrasztók, ill. a siratóasszonyok nem ettek, nem ittak; egész éjjel imádkoztak, zsoltárokat énekeltek, csendesen beszélgettek a halottról. Lámpa, gyertya vagy mécses égett egész éjjel. A siratóasszonyok is természetbeni járandóságot (pl. tojást vagy lisztet) kaptak. — A tükröt fekete kendővel letakarták. A szobában nem takarítottak, és ablakot sem nyitottak, míg a ravatal bent volt. — "Halottnézőbe" a rokonok, ismerősök fekete, ünneplő ruhában mentek; akkor, amikor a halott már ki volt terítve. Egy hozzátartozó, általában a legközelebbi, mindig ott volt, a halott mellett állt vagy ült. De bent lehettek többen is. Aki a látogatók közül ráért, az ott maradt egy ideig, leült beszélgetni a haláleset körülményeiről. Ilyenféle vigasztaló szavakat mondtak: "Olyan, mintha élne". "Jobba lesz ki, mint mikor élt". "Nem változott semmit". "Nyugodjatok bele, ezen nem lehet változtatni!".

A koporsó színe: általában feketére vagy sötétbarnára pácolták, esetleg *szatinóberrel* festették sötétsárgára. Gyermekeket, fiatal leányt, fiatalembert vagy fiatalasszonyt fehér, világoskék, ezüst vagy szürke színű koporsóba tettek. Az egyik adatközlő leánya 16 éves korában halt meg, az 1930-as években; ezüst-fehér színű koporsója volt. — A koporsóra semmiféle díszet nem festettek. A nagyon gazdag családok fémmel kivert, vagy ún. "érckoporsó"-t vettek, ezért Debrecenbe kellett menni. Kunhegyesen is lehetett venni az üzletben már 1914 előtt is drágább, de olcsóbb koporsót is. A szegényebbek általában készen vásárolták a koporsót, a módosabbak asztalossal csináltatták elsősorban fenyőfából, ritkán akácfából, még ritkábban diófából. — Volt olyan gazdaember, aki saját kivágott diófáját hosszú évekig arra a célra tartogatta, hogy majd abból legyen a koporsója. — Az is megtörtént, hogy előre el is készíttette a koporsót, és a padláson tartotta. Gyakori volt, hogy a módosabbak nemcsak a koporsót, hanem a fejfát is előre elkészíttették, és a padláson tartották. Kunhegyesen a reformátusok régen csak a *csónak alakú* fejfákat készíttették, a református temetőben nem is volt más formájú fejfa. A községben valamikor majdnem minden családban akadt olyan férfi, aki értett a fejfafaragáshoz. A fejfáknak egy részét ezek az alkalmi faragók készíttették. Ritkábban az ácsok, legtöbbször azonban a kerékgyártó (bognár) mesterek csinálták a csónak alakú fejfákat. Minden kerékgyártó értett ehhez a mesterséghez. A szükséges akácfát (igen ritkán juhar-, tölgy- vagy kőrisfát) a család adta. Szegényebbek a fejfának való fát módosabb gazdától vették, fizetségül elmentek egy nap pl. tengerit kapálni vagy szénát kaszálni.

Kunhegyesen még ma is a hagyományos módon készíti a csónak alakú fejfákat Madarász András bognármester. 1910-ben született; a család kunhegyesi; az édesapja is bogjár volt.

Madarász András annakidején Lukácsi Dániel kocsi gyártómester-nél tanult, aki "az öreg Horthy"-nak (Horthy Miklós kormányzó édesapjának) volt a kocsi gyártója. Lukácsi Dániel mindenfajta famunkához értett, így a fejfafaragáshoz is. — Madarász András elmondotta, hogy a fejfához hajlott fát kell választani. Egyenes fának is lehet valami hajlott formát adni faragással, de az nem az igazi. A fejfának való fa kb. 2,5 m hosszú, és minél vastagabb, annál szebb lesz belőle a fejfa. A frissen vágott, nyers fában "benne van a béle is", abból nem jó fejfát faragni. Minél régibb, szárazabb a fa, annál jobb, mert később nem reped meg. Némelyik fejfának való fa megvan két mázsa is. A megmunkálást egy ember végzi, de 3-4 ember kell segítségnek. A fa kergét fejszével, kétnyelvű késsel lefaragták. A két *oldalát, hátát* — hogy egyenes és sima legyen — bognárbaltával megmunkálták. A *teteje* vagy csúcsba ment, vagy legömbölyítették, mind a kettő szokás volt. A fejfa *támlája* az a része, amelyikre rámegegy a felirat. Ezt először befűrészelték, aztán befaragták. A felső, *csapott részre* került a faragott szomorúfűz-díszítés. A feliratokat és a szomorúfűzet *V-alakú véssővel* (*betűvágó szerszámmal*) készítették, de csak akkor, amikor már a fejfa be volt festve. A fának a leggyökerét levágták, a földbe pedig kb. 80-100 cm hosszúságban a görcsös része került. A fejfát mindig *feketére* festették, a következő módon: A *bécsi korom* (másképpen: "venyege fekete") nevű festékből kb. 10 dekát összekeverték 3-4, előre összekavart tojással. A fejfára ezt ecsettel kenték rá. Volt úgy, hogy a festékpalba marhamájat mártogattak bele, és a májjal kenegettek végig egyenletesen a fejfát; a legalját, ami a földbe került, nem festették be. Májat azonban nem mindig lehetett a hente...l kapni, helyette ugyanolyan jó volt a tojás is. Ez a fekete szín nem kopott le, évtizedekig eltartott. Megvárták, amíg a festék megszáradt, utána kezdték vésni. Madarász András

szerint ők mindig csak szomorúfüzet véstek a csapott részre. Hogy ez milyen szépre sikerült, az a készítő ügyességétől, fantáziájától függött, meg attól, hogy milyen nagy volt a fa. (Más adatközlő szerint: általában szomorúfűz került régen a fejfára; ritkábban kör alakú véset, benne hat ágú, csillag alakú díszítés, a csillag minden egyes ágát két, egymással szembe fordított körív alkotta; később volt, "aki jobban kicifrázta, virágot vagy angyal alakot vésett rá"). — A fejfa *támlájára* a felirat került. Rávésték a rövidítést: ABFRA, azaz A Boldog Feltámadás Reménysége Alatt, s utána a halott adatait általában ezzel a szöveggel: "Itt nyugszik...; Született... (Vagy: Élt.....évet); Meghalt...; Béke poraira." A fekete fejfán a vésések aranyárgának látszottak. Megtörtént ritkábban az is, hogy a betűket, a bevéséseket aranyporral bekenték. — A fejfák alakja, nagysága, díszítése egyforma volt, csak kisgyermeknek esetleg kisebb fejfát készítettek. — A fejfát a sírba akkor állították be, mikor az már kb. félig be volt temetve, és azután hantolták be végig. Így a fejfa jó erősen állott. — Ha a sírba később még másik családtagot is temettek, a másik halott fejfáját szorosan az első mellé állították. (Sok ilyen *kettős fejfa* van még most is a régi temetőrészben.) — Régen is gyakori volt, hogy az özvegy férj vagy feleség a saját nevét is előre rávésette a fejfára. — Madarász András elmondotta, hogy ma is igen sok idős kunhegyesi embernek készíti el a fejfáját (sőt a koporsóját is) előre; csak a halálozás dátuma nincs rávésve. Ezek mind jó módú emberek; azért nem akarják, hogy a család "modern" síremléket készíttessen majd nekik, mert szerintük a fejfa az "igazi", a szebb. Az elkészített fejfát (és a koporsót) a kamrában vagy a padláson tartogatják, a fiatalabb családtagok legtöbbször nem is tudnak róla. Madarász András ma is ugyanolyan fejfákat készít, mint 50-55 évvel ezelőtt. A formálás egy részét ma már gépen végzi ("így fele erő"); a kézi gyalu és a véső azonban ugyanúgy szükséges, mint régen. Kb. egyezer forintért készít egy fejfát. A fát a

megrendelő adja, a 3-4 segítséget szintén. Manapság az a legnagyobb gond, hogy fát többnyire csak a Tüzép telepen lehet venni; ott pedig nem kapható sem eléggé vastag, sem eléggé száraz fa. Akkor sem lesz tökéletes a fejfa formája, ha a fejfának való fa nem megfelelően hajlott, hanem egyenes. — A fejfa feliratos része nem a sírra, hanem a sírról kifelé, az útra nézett. Lábtól, a sír végének közepére a két *lábfa*t állították (használatukról l. lentebb!) Ma már nem állítanak lábfaakat. Régen ezeket is a bognár készítette. Kb. 100-120 cm hosszú, karvastagságú rúd volt egy lábfa, akácfából készült; a fa héját lehántották, aztán a fát legömbölyítették. Amikor a sírt félig behantolták, a két lábfa-t is akkor tették a sír végébe, szorosan egymás mellé. Ugyanúgy festették feketére a lábfa-k föld feletti részét (kb. 30-40 cm), mint a fejfát. — A fejfát és a lábfaakat régen a koporsóval együtt vitték a sírhoz, szekéren.

A kunhegyesi református egyháznak két temetője van. Az egyik az ún. *Szigeti temető*. Ma a neve csak: *Temető*. Ez 17 kat. holdon terül el. A temetőt a Tiszagyenda-Tiszaroff felé menő kövesút kettészeli egy nagyobb, 11 kat. holdas északi, és egy kisebb, 6 kat. holdas déli részre. A déli temetőrész hivatalos telekkönyvi neve: *Szigeti Öreg Temető*. Ezt a temetőt, a 150-200 éves sírokat, 1962-ben számolták fel; jelenleg ez a rész az új temető, ide temetnek 1970 óta. Ma a neve csak: *Temető*. A felszámoláskor sok *csónak alakú fejfa* pusztult el; volt közöttük 150 éves is. Némelyik olyan kemény volt, hogy a fűrész sem fogta. — A másik temetőrészbe, amelyik 1970-re betelt, s ahol jelenleg a legrégebb fejfa-k találhatók, kb. 1890 körül kezdtek temetni. A természet itt már nagyrészt átvette az uralmat: az áthatolhatatlan bozót benőtte a legrégebbi sírokat, illetőleg egybefonódott az évszázados fákkal. A legöregebb fejfaakat csak akkor lehet majd megfelelő módon le-

fényképezni, ha ezt a temetőrészt is felszámolják.

Néhány *csónak alakú fejfát* sikerült megközelíteni. A rajtuk található díszítések, illetőleg feliratok a következők: 1900 körül készülhetett egy csúcsban végződő fejfa, rajta kör (csillag) alakú díszítés, az évszám és a felírás olvashatatlan. — Egy legömbölyített tetejű fejfán szomorúfűz látható. 1900 körül készülhetett, az évszámot nem lehet kiolvasni. Szöveg: "Itt Nyugszik Nagy Terézia élt 66 évet meghalt". — Egy *kettős fejfa* mindegyike csúcsban végződik. A jobb oldali fejfa 1901-ben, a bal oldali 1904-ben készült. Szöveg: "Itt nyugszik Endrédi István élt 90 évet meght 1904 — Szabó Julianna élt 84 évet 1901." — Egy hasonló kettős fejfára (a részben olvashatatlanná vált írás pótlására) falapra fémtáblát erősítettek. A sírban a férj, a feleség és kisgyermekük nyugszanak. Az első temetés 1913-ban volt (a jobb oldali fejfán található az évszám). Mindkét fejfán szomorúfűz a vésett díszítés. Szöveg: "Itt nyugszik Endrédi Mihály 1870-1935 — Neje V. Kovács Zsuzsanna 1876-1916 és gyermekük István 1910-1913 Béke poraikra." — Egy szomorúfűzzel díszített *kettős fejfa* közül a jobb oldali 1919-ben, a bal oldali 1929-ben készült. Szöveg: "INy Gönczi Sándorné Kerek Erzsébet élt 45 évt MH 1919 okt 18 BP — Itt Nyugszik Gönczi Sándor élt 72 évet MH 1929 nov 10 Béke poraira." — Az újabb temetőrészben régi mintára készült, de a szokásosnál magasabb és karcsúbb fejfák is találhatók. Az egyik, 1945-ben készült fejfa csapott részen a kör alakú díszítés alatt — szokatlán módon — szomorúfűz is látható; s a "Béke poraira" szöveg alá egy fekvő rózsaszál is (újabb díszítési mód!) be van vésve. — A síroknak *örökszöddel* való beültetése régen általános szokás volt. Az örökszöld — ha nem ritkították — nemcsak a sírt futotta be, hanem a fejfát is. A régi temetőrészben napjainkra már magasan benőtte a sírok közeit, az utakat, sőt az évszázados fák törzseit is. — A *sírdomb* formája régen is téglalap ala-

kú volt; a hátsó lapja és a két hosszanti oldala kissé befelé dőlt; a teteje lapos volt. Legújabban az elhantolás után néhány hónappal általában betonkeretet csináltatnak a sír köré a hozzátartozók. Ezért ma a behantolt sírnak mind a négy oldala egyenes állású.

A református egyház másik temetője az ún. *Keleti temető*. Ma ez is csak: *Temető*. Nevezik még *Kolera temető*-nek és *Cigány temető*-nek is. Ez a község kelet-délkeleti részén, a kunmaderasi kövesút melletti vásárterülettől kezdődően volt, ill. ennek egy része ott van ma is. A temetőnek egy nagyobb részét ugyanis 1945 előtt az egyház az államnak eladta, és ott az állam a sokgyermekes szegény családok részére ún. QNCSA-házakat épített. — A nagy kolerajárvány idején, 1831-ben, ide temették a halottakat. (1830 decemberében még csak egy koleras halottról van bejegyzés az anyakönyvben, 1831 januárjában, ill. attól kezdve naponta 15-20 halottat is bejegyeztek.) — A *Keleti temető* mellett, illetve közelében van a cigánytelepülés; az ott lakók a *Keleti temető*-be temették és temetik olykor még ma is halottaikat főként azért, mert a temető a házakhoz közel van, s így a sírokat könnyebben tudják gondozni a családtagok. Jelenleg ez a temető nagyrészt betelt; ma már igen ritkán, 6-8-10 évenként egyszer kívánja egy-egy család, hogy elhunyt hozzátartozójukat ide temessék.

Kunhegyesen a római katolikus egyháznak is van külön temetője. — Ma a *Szigeti temető*-be nemcsak reformátusokat temetnek; vallásra és világnézetre való tekintet nélkül temetnek ide a családok elhunyt hozzátartozóikat.

III. A temetés menete

A temetés menete a vagyoni helyzettől nagy mértékben függött. A módosabb házhoz kiment az egyik pap, vagy mind a kettő, és a kántor is: ilyenkor szertartás volt a háznál. Szegényebb családban a háznál nem volt szertartás; csak a

kántor volt jelen a gyerekekkel, temetési énekeket énekeltek. Az ún. "kistemetés"-en hat, az ún. "rendes temetés"-en kilenc jó hangú, 11-12 éves — vagyis 5. és 6. osztályos — iskolás fiúgyerek volt. Ezek a temetési énekeket énekeltek a kántor vezetésével a háznál a szertartás alatt, végig az úton (megszakításokkal), a templomban és a temetőben a szertartások alatt. Az éneklést mindig a kántor kezdte el; a mondat utolsó szótagját az egyik erős hangú gyerek, a "nyújtó" tartotta ki. A következő mondatot (sort) újra a kántor kezdte. — A *funerátor* a távolabbi rokonsághoz vagy a baráti körhöz tartozó, rendszerint idősebb férfi volt. Feladata az volt, hogy a háztól előbb a kántorért és a gyerekekért, utána pedig a papért (papokért) elmenjen. Azért volt erre szükség, hogy a szolgálatot végzőknek ne kelljen a halottas házat keresniük, hanem a legrövidebb úton jussanak oda. A *funerátor* a menetben a lelkész mellett haladt. 1977 óta (mióta megnyílt a ravatalozó) nincs *funerátor*. — Megtörtént, hogy a gyerekek előbb a házhoz értek, mint a kántor: ilyenkor énekeltek addig, míg a kántor meg nem érkezett. — A háznál a szertartás nyáron mindig az udvaron volt; télen, vagy ha esett az eső, a szobában. — Az udvarra a koporsót — lábbal kifelé — ketten hozták: jó barátok, ismerősök vagy távoli rokonok. Az egyik ember háttal jött kifelé az ajtón. Az udvaron ugyanúgy helyezték el a már lezárt koporsót, ahogyan a szobában volt: asztalra, székekre vagy a bakokra. — A szertartás után a koporsót az udvarról kifelé a szekérhez már a két lábfán vitték: a koporsó két végén alulról keresztben átrakták a két lábfát, két-két ember megfogta, és úgy vitték a koporsót a szekérhez; a szekér végére helyezték, és feltolták a szekérre. — A halottat általában parasztszekéren vitték, elébe mindig két lovat fogtak be. Ha valakinek nem volt szekere vagy lova, kíségtették az ismerősök, vagy adott a község. Az 1920-as évektől már volt

gyászkocsi is a községben, de azt csak a módosabbak vették igénybe. Ha nagy volt a sár, akkor a gyászkocsi nem tudott a földúton lévő halottas házhoz menni, hanem az ahhoz legközelebbi kövesútrészen megállt. A háztól parasztszekéren kihozták a koporsót, és a kövesúton várakozó gyászkocsiba áttetették. A gyászkocsi vitte aztán a koporsót a templomig, illetve innen tovább a temető kapujáig, vagy ha be tudott menni, be a temetőbe is. Ha a sár miatt a temetőbe nem tudott bemenni, akkor a temető kapujában levették a koporsót a gyászkocsiról, és innen a feketére festett koporsóvivő rúdon (vagyis a láb-fákon) két-két ember vitte kézben a sírig. — Fiatal leány koporsóját nem kocsira tették, hanem négy legény vitte a háztól a templomig, illetve a sírig kézben, a két koporsóvivő rúdon. A halott leány barátnői a koporsó mellett két oldalon mentek tiszteletből. Az egyik adatközlő leányának koporsóját (1. fentebbi!) még az 1930-as években is hat fiatalember vitte (egymást váltogatva) a háztól a templomig, illetőleg a temetőbe. — Régen az is előfordult, hogy a legény koporsóját barátai vitték vállon. Két-két legény vitte a háztól a temetőbe, ill. a templomtól a sírig, levéve a templomi szertartás után a koporsót a gyászkocsiról, és a halott legény barátai a koporsó mellett két oldalon, mintegy utolsó díszkíséretként mentek.

Ha módosabb családban volt a temetés, akkor a "templomból temettek". Ilyenkor a kocsi megállt a templom előtt, és a résztvevők bementek a templomba, ahol búcsúztatással egybekötött istentisztelet volt. A *sírhúzó*k a náluk lévő lapátot vagy kapát a templom falához támasztották. A halottat mindenki gyalog kísérte a háztól a templomig, illetőleg a sírig. Az istentisztelet alatt a gyerekek a karzaton énekelték a résztvevőkkel együtt; a kántor játszott az orgonán és vezette az éneket. Az öregek még ma is emlegetik az egyik hajdani, igen népszerű

kántort, aki állítólag kilencezer halottat búcsúztatott, temetett el. — A módosabb temetésen a sírnál ott volt mind a két pap, a káplán, a kántor és a gyerekek. Kevésbé módos temetésen az istentisztelet után már pap nem ment a temetőbe. A legszegényebb temetésen a kántor és a hat gyerek — s természetesen a funerátor — voltak jelen. — A temetés végén az utolsó ének régen mindig a "Jer, hagyjuk itt őt aludni..." kezdetű volt; a kántor a hangot adta meg, a gyerekek pedig énekelték. — A temetőben a koporsó sírba helyezése is a lábfák segítségével történt. Keresztbe tették a lábfákat a nyitott síron; reájuk helyezték a koporsót; lábtól és fejtől egy-egy kötelet húztak keresztül a koporsó alatt; ezután két-két ember megfogta a köteleket, a lábfákat kihúzták a koporsó alól, s a kötélén a koporsót leengedték a sírba. — A koszorúkat, virágokat is a kocsira, ill. a koporsóra helyezve vitték a sírig. Régen általában a saját kertből való virágból készítették csokrot; művirág koszorút az üzletben vettek. Ha valaki az utcán csatlakozott a menethez, kézben vitte a virágcsokrot. — A koporsó leeresztése után egy marék hantot dobott minden hozzátartozó a koporsóra — de jó barát, ismerős is dobhatott hantot. A koporsóra egy koszorút is tehettek le a sírba, de ez nem volt általános. — A temetés után a gyerekeknek a funerátor adott pénzt egy összegben akkor, amikor a sír már be volt hantolva. Nem volt megszabva, hogy mennyit, általában 4-6 krajcárt fejenként. A nyújtó osztotta el hazafelé menet az úton, vagy másnap az iskolában. A nyújtónak duplája járt, mint a többinek. A pénzt a temetés után nem volt szabad kérni. Ha szegény volt, akit temettek, akkor az egyház fizetett utólag a gyerekeknek. Az egyházi szertartásért járó összeget a funerátor fizette ki, az egyházi hivatalban.

Régen nem volt sírásó, csak *temetőcsősz*. Általában két ember: rokon vagy ismerős ásta meg a sírt; míg dolgoztak, a

családtól pálinkát kaptak. Ezek aztán a koporsó leeresztésénél is "rendelkeztek". — Férfit a sír mellett bal oldalon lévő, nőt pedig a jobb oldalon lévő padmalyba temettek. Harmadik halott temetésekor került a koporsó a középső, tulajdonképpeni sírba. (A bal oldal: a fejfa feliratos oldalával szemben állva a bal kéz felől eső padmaly). A padmalyban középen és fejnél ásáskor meghagytak egy szilárd földrészt, az ún. lábat, hogy a padmaly le ne rogyjon. Amikor a koporsót leengedték, az egyik ember (aki előzőleg a sírt ásta) lement létrán, ásóval kiütötte a lábakat, betolta a koporsót a padmaly alá, utána a létrán feljött. Amikor azután húzni kezdték a földet, akkor egy ember lement a sírba, és lapáttal a padmalyba is beigazított annyi földet, amennyit csak tudott. Míg a padmalyt tömte, addig a sírhúzóknak megálltak a további munkával. Azért tömték be a padmalyt, mert máskülönben néhány hét vagy hónap múlva leszakadt volna a koporsó fölötti föld. — A sír behantolását a sírhúzók végezték. Az ismerősök, szomszédok vállalták ezt önként. "Megyek sírhúzni" — így mondták. Ők a menet, ill. a kocsi előtt haladtak végig a sírig, lapáttal vagy kapával a vállukon. Rendesen, de nem ünneplőbe öltöztek. Tízen-tizenöten általában voltak egy temetésen, de lehettek kevesebben vagy többen is. Segítségüket később a család megköszönte. — Temetés után csak egy év múlva lehetett kibontani a sírt, s a másik padmalyba, illetőleg középre temetni. A padmalyt oldalt nem deszkázták be. Ha a középső sírba temettek, akkor a szegényebbek a sír alját gyakran lerakták tengeriszárral. A módosabbak a középső sír két végére és két oldalára téglát rakattak egymásra, valamivel magasabbra, mint amilyen magas a koporsó volt, s a két téglason a síron keresztben a koporsó felett deszkákat fektettek le szorosan egymás mellé. Így behantoláskor a föld nem a koporsóra hullott. A szegényebbek a koporsóra csak tengeriszárat raktak, s így hantolták be a sírt. — Egy sírba leg-

feljebb három halott került. (Csak a leggazdagabb családok által építtetett kriptákba került több koporsó.) Megtörtént régen, hogy egymás mellett egyszerre több sírhelyet is megvásárolt előre a család.

Ugyanabba a sírba csak családtagok, rokonok temetkeztek. Ritka kivételként tartják számon az öregek a következő esetet: A jómódú (60 holdas, cséplőgéppel rendelkező) Sánta család két fia, Imre és László jó barátságban volt Szentpéteri Mihállyal, akit mint árva gyermeket a szintén jómódú Bicskás család nevelt fel. (Szentpéteri Mihály két testvérét másik két család nevelte.) A két család háza szemben volt egymással. Sánta Imre és Szentpéteri Mihály együtt tanultak a debreceni Református Kollégiumban is (Szentpéteri Mihályt az egyház taníttatta), majd együtt voltak katonák az I. világháborúban. Amikor a frontról hazajöttek, mindketten tüdőbajt kaptak, s nemsokára meg is haltak; először Szentpéteri Mihály, azután Sánta Imre. Egy sírba temették őket; majd amikor később Sánta László meghalt, őt is ugyanabba a sírba temették.

A temetőbe csak kunhegyesi embert temettek régen. Kivételként emlegetik azt az esetet, amikor az 1920-as években a villám agyoncsapott egy vándort, akiről soha nem tudták meg, kicsoda. Többen összeadták a szükséges pénzt, és az embert eltemették Kunhegyesen. Az istentiszteleten aztán a lelkipásztor megemlékezett az adakozókról.

Öngyilkos embert is rendesen, pappal temettek el. — A gyereket igyekeztek megkeresztelni, ha beteges volt, "hogy ne haljon meg pogányul"; de ha kereszteleetlenül halt meg, akkor is a szokásos módon temették el.

A temetés után este vacsorára — *torra* — is összegyűltek régen. A *halotti toron* legtöbbször a családtagok, hozzátartozók, szomszédok, esetleg a más községből érkezett rokonok, ismerősök vettek részt. Nem volt hívogatás, természetesen alakult ki, hogy mindjárt a temetés befejezése után

késő délután vagy este halotti torra mentek. — Amikor a temetési menet elindult a háztól, az alkalmazottak, vagy az idősebb nő rokonok-szomszédok otthon maradtak, kitakarították a szobát, ahol a halott felravatalozva feküdt, majd hozzákezdték a főzéshez, hogy mire a többiek hazajönnek, minden készen legyen. Az is megtörtént, hogy rokonnál főztek meg, és készen vitték az ételt a torra a halottas házhoz. Rendszerint húslevest, tyúk- vagy birkahúst, töltött káposztát főztek. Pálinkát és bort ittak. A halotti toron ettek, ittak, beszélgettek. Felidézték a halott szokásait, tetteit. Tartották magukat a régi mondáshoz: "Halottról jót vagy semmit". Amikor az ital már éreztette hatását, csendesen még dalolgattak is. Egyházi éneket nem énekeltek. Két-három órahosszat tartott az együttlét, aztán hazamentek a nem házbeliek.

RESTE DER REFORMATISCHEN BEGRÄBNISBRÄUCHE IN KUNHEGYES

von

Erzsébet Dienes

Der Autor knüpft mit seiner Studie an seinen Artikel "Traditionelle Calvinistische Beerdigung in Kunhegyes" (NéprNyelvtud. XXIV-XXV, 293-312) an.

In seiner ersten Mitteilung, die von den Kunhegyeser Beerdigung handelte, beschrieb der Verfasser jene Gewohnheiten, die 1975 noch existierten. In der vorliegenden Arbeit gibt der Verfasser eine Zusammenfassung der bestehenden traditionellen Beerdigungsgewohnheiten aus der Zeit vor dem 1. Weltkrieg bis 1975. Die jüngste Behandlung dieser Themas ist deshalb besonders wichtig, weil die hier beschriebenen Gewohnheiten fast vollständig in Vergessenheit geraten sind.

Der Verfasser gibt eine getreue Beschreibung der am häufigsten auftretenden Krankheiten und deren naiver Heilmethoden.

Er beschreibt die Fertigung von Särgen und des bootsförmigen "Kopfholzes" und "Fussholzes". In's einzelne gehend wird die Vorbereitung der einstigen Beerdigungen und deren Verlauf beschrieben und es werden somit Themen aufgenommen die im ersten Artikel noch nicht behandelt wurden.

Die Beschreibung der Friedhöfe von Kunhegyes ist historisch erforderlich, weil sie am Aussterben sind.

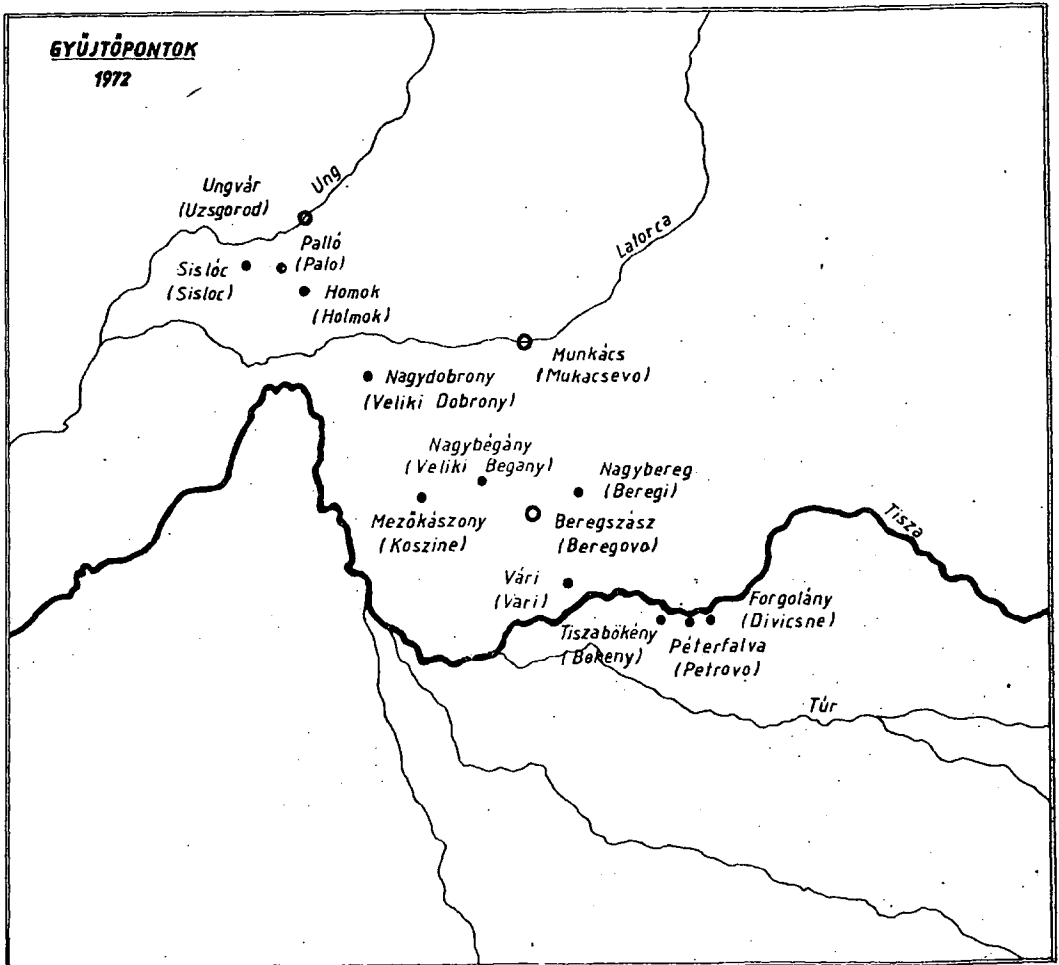
TISZAHÁTI ÉS FELSŐTISZAI NÉPHIT ÉS NÉPSZOKÁSOK

Ferenczi Imre

1972-ben végeztem folklórgyűjtést a Tiszahát és a Felső-Tisza vidékén, a Szovjetunió Kárpátontúli területén magyar nyelvű közösségekben. A gyűjtőpontokat a mellékelt térkép mutatja. Ez a közlemény a néphit és népszokások témaköréből származó följegyzéseket tartalmazza. A népi hiedelmek és hiedelemmondák száma a nagyobb, s mintegy folytatása egy korábbi publikációnak (NéprNytud. XXIV-XXV. 313-338). Terjedelmi korlátok miatt itt csupán a hiedelmek, mondák és népszokások vezérmotívumát vagy tartalmi kivonatát közlöm. Elhagyom a hagyományok területi összevetését, táji jellemzését és az irodalmi hivatkozásokat. Jelzem az adatok származási helyét és utalok az egyes fejezetekre. A közlemény teljes terjedelemben helyet kap a NÉPRAJZI DOLGOZATOK 41. számában. Az adatközlő fejezetek 101 hiedelmet, ill. hiedelemmondát és 33 népszokásközlést tartalmaznak. Ezek sorszámaára hivatkozom e rövidebb közleményben.

A/ *ÜRDÜNGÖS*. E fejezetben a patkányűző molnárról (no. 1. *Palló - Palo*), a szemfényvesztő Dési nevű fiskálisról (no. 2-4. *Péterfalva - Petrovo*) följegyzett történeteket mutatom be. Mindkét hiedelmi alaknak megvannak a párhuzamai a magyar néphitben. A Désiről hallott történetek beleillenek a Hatvani István mondakörbe.

B/ *BOSZORKÁNYOS TÖRTÉNETEK*. Az istállóban alvót megnyomta a boszorkány (no. 5. *Palló - Palo*). Lucaszéket faragtak, hogy karácsony estéjén (szenteste) a templomban felismerjék a boszorkányt. Ráültek, s látták, hogy a boszorkánynak sarva van. "Megdűti a fejét", csak úgy tud beférni a templomajtón (no. 6. *Palló - Palo*, no. 7. *Homok - Holmok*). A hagyomány szerint akadtak vállalkozók, akik éjszaka a keresztúton a maguk köré húzott körbe álltak, s vállalták a próbát, hogy megszerezzék a bűvös tudományt (no. 8. *Sislóc - Sisloc*, no. 9. *Nagybereg - Beregi*).

Az egyik pásztor (csikós) szent Györgyre virradó éjszaka tett kísérletet hasonló módon. Memoratnak minősíthető történet számol be róla (no. 10. *Nagybereg - Beregi*). Szent György éjszakája volt a próbálkozások időpontja (no. 11. *Nagybégény - Veliki Begany*, no. 12. *Péterfalva - Petrovo*), más történet csak az éjszakát és a szituáció félelmetességét hangsúlyozza (no. 13. *Tiszaabökény - Bekeny*).

C/ EMBEREK RONTASA, BETEGSÉGE ÉS ORVOSLASA. Elbeszélést tartalmaz a váltott-gyerekről (no. 14. *Mezőkászony - Koszine*), a gyermek megigézéséről (no. 15-16. *Homok - Holmok*), a szemverés elhárításáról szenesvízzel (no. 17. *Nagybégány - Veliki Begany*), ráimádkozással (no. 18. *Péterfalva - Petrovo*).

A szemölcsre újholdkor ráolvastak: *Új hold, új világ, Engem vacsordra vár, De én bizony nem megyek, Elküldöm a tyúksegget.* Mondóka közben a szemölcsöt homokba *csuholták* (dörzsölték). Vagy kenyérsütéskor az eldobott seprűhöz *csuholták*, s a söprűt az égő kemencébe dobták (no. 19-20. *Homok - Holmok*). Szintén újholdkor a szemölcsöt 20 kopejkással "megkerekítették", s a holdra tekintve ezt mondták: *Amit látok, nőjjen, amit kerekíttek, elmúljon* (no. 30. *Nagybégány - Veliki Begany*), vagy ekképpen szóltak: *A hód újuljon, az én szemölcsöm pusztuljon* (no. 36. *Tiszaabökény - Bekeny*). Máshol kettévágott alma egyik felével történt a "megkerekítés". Művelet közben az almát megköpdösték, s így szóltak: *Úgy múljon el a szemölcs, ahogy a nap lemegy.* Utána az almát napnyugat felé eldobták (no. 35. *Péterfalva - Petrovo*).

Memoratnak tekinthető elbeszélés tudósít arról, hogy a pásztor rendreutasítja az idegent, aki a gulyásszálláson a tűzbe piszkál. A kezére üt, s szidja: "Az idesanyád valagába babrálj, ne az én tüzembe!" Ennek utána *tövisszemölcs* sokasága keletkezett a kárvallott kezén, amit *tudósasszony* gyógyított meg (no. 37. *Tiszaabökény - Bekeny*). Megint más megoldás az, hogy fekete cérnára annyi gőböt kötnek, ahány szemölcs keletkezett a testen. Csillagos este a ház előtt késsel levagdossák a gőböket a cérnáról, hogy az ereszc súrgásba hulljanak. Mire ott el-

rothadnak, addigra a szemölcsök is elmúlnak (no. 28. *Nagybereg Beregi*).

A kézfejen keletkezett kiütést (pattanást) ötkoronással "megkerekítették". A pénzt eldobták, háromszor rátapostak (no. 23. *Homok - Holmok*). Tudósasszony ráköpdösött a pattanás(ok)ra, mondván: "pfű, pfű, vesszen el!" Majd megmondta, hogy m ilyen fürdővízben és hányszor fürdessék meg a beteget (no. 24. *Homok - Holmok*). *Epeömlés* esetén gyógynövényekből készült italt javasoltak, "ez az ital lehúzza az epét" (*Homok - Holmok*). Ha *kelts* nőtt, akkor vöröshagyma megfonnyasztott "rétegjét" kötötték rá (no. 21. *Homok - Holmok*). "Ha *zsébre* van a gyerekeknek", kilenc bábót kell csinálni. A kis bábokat megforgatják a beteg szájában, utána a bábokat elássák a trágyadomb sarkába (no. 22. *Homok - Holmok*). Az *ótvaros* gyermeket a Tiszáról napfeljöttkor hozott vízben fürösztötték meg. A mosdóvizet azután naplementkor e szavak kíséretében öntötték ki nyugat felé: *úgy múltjon el ez a betegség, ahogy a nap lemegy*. Három reggel és este ismételték meg a fürdetést (no. 34. *Péterfalva - Petrovo*). Köhögés ellen *babér leve*, bodza- és akácvirág főzete hasznos, fogfájáskor bagót dugtak a lyukas fogba vagy tömjént tettek rá (no. 26-27. *Homok - Holmok*). A számarköhögős gyermekkel kancatejet itattak (no. 29. *Nagybereg - Beregi*); fájós fülébe pedig szentelt vizet csepegtettek (no. 31. *Nagybégány - Veliki Begany*).

Ha nem tudott idejére elindulni a kisgyermek, akkor az istentiszteletre harangozáskor a kereszt alakját utánózva vezették a házban; ha pedig nem beszélt idejére, koldustól kért kenyeret etettek vele (no. 32, 33. *Nagybégány - Veliki Begany*).

D/ ALLATOK RONTÁSA, BETEGSÉGE ÉS ORVOSLÁSA. Az adatok a következő esetekre utalnak. A fejős tehén megrontása és a baj elhárítása, az állatból a pondró eltávolítása varázscselekménnyel, a *hén passkuddja* (belső *nyavalydja*), továbbá az állat szájában nőtt *zabja* félig praktikus, félig *tudományos* gyógyítása és a boszorkányokat az istállótól távol tartó mágikus jel (kereszt) alkalmazása *Homok (Holtmok)* és *Palló (Palo)* községből (no. 38-42.).

A veszett kutya viselkedéséről, harapásának gyógyításáról, a boszorkányokat az istállótól távol tartó mágikus jel (ajtóra meszelt kereszt) erejéről, s a megrontott teheneket gyógyító tudós asszonyról szólnak a *Sislóc (Sisloc)* idős embereitől hallott adatok, elbeszélések (no. 43-47.). A gulya (üszöcsorda) megvadításáról és a rontás elhárításáról, két tudományos pásztor (egy-egy gulyás) erejének összeméréséről, más szóval a rontó és ellenfele cselekedetéről, továbbá a tehén védelmét szolgáló mágikus eljárásról, a disznó étvágyát fokozó fogásról, a jószág szemmel verését kivédő praktikáról, valamint a tehenet a borjuzás után rontástól megóvó eljárásról tájékoztatnak *Nagybereg (Beregí)* idős földműves emberei (no. 48-54.). A tehénrontó boszorkány megleckéztetéséről (no. 55. *Mezőkászony - Kószine*), a jószághoz különlegesen értő *ördöngős emberről* és tudományos asszonyról, az istállót védelmező szent György esti cselekményéről (szenteltvízzel meghintés, szentelt szénnel megfüstölés) hallott és informált *Nagybégány (Veliki Begany)* egyik idős és készséges adatközlője (no. 56-58.). A rúgós tehén sikeres vásári eladásáról szóló elbeszélésben az a mágikus eljárás szerepel, hogy az istállóban a hídlás deszkájába belevágták a baltát, s "úgy állt a tehén, mint a cövek". Megvették jó fejőstehén árában (*Nagydobrony - Veliki Dobrony*). A fejős tehén megrontása és a bajokozó megleckéztetése, sőt megsebzése mágikus úton (no. 60. *Vári - Vari*), valamint a veszett kutya harapásáról és gyógyításáról (no. 61. *Tiszabökény - Bekeny*) szóló formás történet egy-egy jó elbeszélőnek köszönhető.

E/ KEZDÉS-RÍTUSOK. A kisgyermek fejlődésében fontos állomás a felállás és jární tudás, a beszélni tudás és az erős fogor képződése. A C/ fejezetben már említett adatok (no. 32-33.) mellé kívánczik, de bizonyos fokig ésszerűbb eljárás az, hogy *innyújtó fűvel* készített fürdővízben fürösztötték meg a nehezen meginduló gyermeket (no. 66. *Péterfalva - Petrovo*). Az első tejfog kiesésekor (kihúzásakor) vasfogat kértek az egértől, pl. így: *Cin, cin, cinege: Adok neked csontfogat, Adjál nekem vasfogat*. A tejfogat az egérlyukba dobták (no. 62. *Homok - Holmok*). Az egérhez fordulás (mondóka) ismert *Nagybégány (Veliki Begany)* és *Péterfalva (Petrovo)* községekben (no. 64-65.) is. A versiké-

ben szerepelhet tücsök vagy egér bácsi (no. 63. *Nagybereg - Beregi*).

Varázserőt tulajdonítottak egyik-másik tavaszi (első) virágnak. Ilyen a *gólyavirág* (*gólyahugy*). Virágtölcséreiből összegyűjtött vízben "mosdottak" meg a lányok, hogy arcuk szép legyen (no. 67. *Péterfalva - Petrovo*). A tavasz kezdete, fokozva hónapkezdettel (március 1.) szintén varázserejű lehet. E napon a lányok háttal mentek ki a házból az udvarra, hogy szeplősek ne legyenek (no. 67. *Péterfalva - Petrovo*).

A tehén tavaszi kihajtásakor, mikor először ment a legelőre, rontástól védő cselekmény volt szokásban a királyházi ruszinoknál (no. 68. *Péterfalva - Petrovo*). A tehén borjúzása után az első felfőzhető tej neve *fecetej*, *főcstej*. A belőle főzött túrós étel (*kurászka*, *kurásza*, *gulásza*, *gurásza*) *újéadgnak*, örvendetes eseménynek számított. Összehívták a szomszédok gyermekeit, s megvendégelték őket. Küldtek ajándékba a szomszédoknak, rokonoknak is. Viszonzásul csupán vizet öntöttek az edénybe, hogy ne üresen vigyék vissza. De jelentette azt a kívánságot is, hogy a tehén bő tejelő legyen. "Úgy folyjon a tej, mint ahogy a vizet öntik." A megvendégelt gyermekeket hirtelen és váratlanul lelocsolták vízzel. A kiváltott reakció (felugrálás, ugrándozás) úgy is értelmezhető, hogy legyen a kisborjú friss, virgonc, egészséges. A följegyzések (no. 69/a - 69/m.) e szokások egykori elterjedtségéről tanúskodnak. Egyúttal a rokonság és a szomszédság-ápolás szemléletes példáinak tekinthetők.

F/ A TERMÉSZET ERŐI. Ha a tűzre tett fából szikra pattant ki, jóslásra adott alkalmat: haragos ember jön a házhoz. Tűzvészkor tükrözéssel próbálták más irányba téríteni a veszedelmet (no. 70-71. *Homok - Holmok*). Zivatarkor (égzengés, villámlás) a háztól északra állítva kitették az ereszcsőrgásba vagy a ház elé (no. 72. *Homok - Holmok*, no. 74. *Mezőkászony - Koszine*); szentelt barkát vetettek a tűzre és szentelt gyertyát gyűjtöttek, s vihar elleni (egyházi eredetű) imádságot mondtak (no. 75-76. *Nagybégány - Veliki Begany*).

A birtokosok versengését, vallási ellentétét tükröző elbeszélésben égi beavatkozás vet véget a vitának. A nagyobb (református) uraság parancsára ökrökkel elvontatják a keresztet a község temetőjéből. Hirtelen zivatar keletkezik, a villám agyonüti az egyik ökröt. A nép ezt intőjelnek tekinti, "a kereszt miatt ütötte meg a nyila". Az uraság enged az égi jelnek, visszaállíttatja a keresztet (no. 73. *Palló - Palo*).

G/ *MITIKUS LÉNYEK*. A gallyat szedő ember az erdőben, a városba hajtó szekeres az útszélen fölszedi a *pőcsikelő* (szunyókáló, gunnyasztó) vagy csipogó árva kiscsirkét. Hazaviszi. Otthon az idétlen csirke megszólal. Az elszólásból kiderül, hogy *lidérc*. Ez a lény fekete tyúk századik tojásából kél ki úgy, hogy valaki állandóan a hóna alatt hordja. A lidérc örökös zaklatással keseríti meg gazdája életét: folyton munkát kér, mindig azt hajtogatja, "mit, mit, mit?" Sok pénzt hord, minden munkát elvégez. Követelőző, gazdájának vele kell aludni. Hogy megszabaduljanak tőle, a fa törzsébe lyukat fúrnak, beleteszik, s a lyukat beékelik. Másképpen úgy, hogy mákot szórnak széjjel, s a lidérc nem győzi összeszedni (no. 77-81. *Homok - Holmok, Sislóc - Sisloc, Nagyberég - Beregi, Mezőkőszony - Koszine, Forgolány - Divicsane*).

Nagy zivatarkor a mozgó-kavarodó felhőben *sárkányt* lehetett látni (no. 82. *Homok - Holmok*, no. 85. *Péterfalva - Petrovo*). A pástor malacait a hatalmas tölgyfa odvában fészkelő *óriáskígyó* hordta el. Az uraság megbízottja Pestről utazott le megvizsgálni. Igazolódott, hogy *óriáskígyó*, de nem tudta megállapítani, hogy honnan került oda (no. 83. *Sislóc - Sisloc*). Szólasmondás: 'egy követ fúj, mint a csúszók'. Ez a kő tarka üveggolyóhoz hasonló (no. 84. *Vári - Vari*).

H/ *HALOTTAK, BOLYGÓ LELKEK*. Ez a fejezet a halál előjeleire, a halál alakjára és a halottak túlvilági életére vonatkozó elképzeléseket, hiedelmeket tartalmaz (no. 86-91. *Homok - Holmok*, no. 95. *Mezőkőszony - Koszine*). A halottaknak az élőkkel való kapcsolatát tükröző elbeszélés szerint a hívek, mikor mentek haza

karácsonykor az éjféli miséről, rengeteg embert láttak a temetőnél. A halottak álltak ott (no. 92. *Homok - Holmok*).

Elbeszélések szólnak a földi életében elkövetett bűne miatt halála után visszajáró földmérőről (*inzevellérről*). Bűnét akarja jóvátenni, éjszaka újraméri a határt (no. 93. *Paš - Palo*, no. 96. *Nagybégány - Veliki Begany*, no. 97. *Nagydobrony - Veliki Dobrony*).

Éjszaka a mezőn legeltető embert maga után csalta a *bolygódláng* (*bolygódlampa*). A temető felől macskanyávogáshoz hasonló hangokat hallottak. A koraszülött, kereszteleetlenül meghalt gyermek, *idétlen puja* sírása az (no. 98-99. *Péterfalva - Petrovo*).

Kenyérsütéskor a teknő oldalához tapadt tésztából (morzsalékból) kis *vakarót* sütöttek. Ezt a koldusnak adták, hogy ne féljenek a halottól (no. 100. *Péterfalva - Petrovo*). A zsidóknál volt szokás, hogy a folyóba fulladt ember keresésére fagygyújával deszkára erősített égő gyertyát eresztettek le a folyón. Ahol a gyertya elaludt, ott keresték a halottat (no. 101. *Péterfalva - Petrovo*).

ÖSSZEGZÉS.

Saját kutatásaink, továbbá a vizsgálatba bevont szakirodalom (kiemelkedően LUBY MARGIT és LEHOCZKY TIVADAR alapvető munkái) alapján megállapítható, hogy adataink egyezők vagy hasonlóak a szabolcs-szatmári, s elég sok esetben a zempléni tájakról ismert magyar hiedelmekkel, hiedelmi mondákkal. Általában beleilLENEN a Nagy Magyar Alföld néphagyományába. További gyűjtések, kellő mennyiségű adatföltárás után fontos feladat lesz a magyar és kárpátukrán folklórkapcsolat vizsgálata.

A "PSZOKASOK" körébe sorolható szerényebb számú följegyzéseink a következők. Nevezetes volt *Luca nap* (dec. 13.), főképpen a fonástilalom miatt (no. 2. *Paš - Palo*, no. 20. *Nagydobrony - Veliki Dobrony*). "Rossz lélek a Luca". E napon felöltöztek a légenyek *maskurdnak*. Lepedőt terítettek magukra, úgy ijesztgettek (no. 20-21. *Nagydobrony - Veliki Dobrony*).

Karácsony este (*vilijakor*) szalmával hintették be a lakószobát. Egy-egy marék terményt (búza, zab, bab stb.) tettek az

asztal alatti kosárba, s e terményeket ünnep után megetették az aprójószággal. *Vilijakor* az udvar közepén abroncsba szórtak eleséget a tyúkoknak, hogy majd összetartsanak, az udvaron maradjanak és sokat tojjanak. Karácsony este lángost sütöttek. Az első lángost az eladó lány a kezébe kapta, s kiszaladt vele a kapuba, hogy az utcán megláthassa jövődöbelijét (no. 4-6. *Sislóc - Sisloc*). Máshol "karót kötött" a nagylány. Kiszámolt kilenc karót a kerítésen, s az utolsóra rongyot kötött. Másnap reggel megláthatta, hogy milyen alakú (magas, alacsony, sovány, megtermett) lesz a jövődö kérője. Karácsony este megpiszkálták a tyúkokat a "kotlók botjával" (no. 23-24. *Péterfalva - Petrovo*). Újév reggelén abroncsba szórtak eleséget (búzát) az aprójószágnak, hogy összetartsanak (no. 25. *Péterfalva - Petrovo*).

Farsang idején (jan. 6. utáni hetekben) esténként a leányok összejártak fonnin. A legények játékból, szórakozásból mulattatás és olykor ijesztgetés céljával felöltöztek *maskurd*nak. Az álarcost *farsangos*nak is nevezték. Bekérekedtek, vagy hivatlanul és váratlanul lepték meg a fonóbelieket. Állatutánzó maskura volt a *kecske* (no. 8. *Sislóc - Sisloc*). Kedvelt és szívesen fogadott volt a *menyasszony* és *vőlegény* (*páros-farsangos*). Őket kisebb-nagyobb legények kísérték, s a csoportot *vőfély* kérte, köszöntötte be (no. 22. *Vári - Vari*). *Péterfalva* (*Petrovo*) visszaemlékezői szerint (no. 26.) jellemző *farsangos* volt a *réműves*, *drótos*, *cigány*, de előfordult *fényképész* (vándorfényképész) figura is. Jártak a *medvések*: a *medvének* öltözött legényt az őt vezégető *medvetáncoltató* kérte, vezette be a fonóba. *Forgolány* (*Divicsne*) idősebbjei fölelegezték (no. 33.) a *szép-farsangosokat* (pl. a *betyár* alakját), az állatalakoskodókat (*medve*, *kecske*) és a *csúnya-farsangosokat*: a belisztezett arcú, csúnya fogsorú *haldált*, a korommal és disznóvérrel kezét és arcát elcsúfító *alakoskodót*, továbbá a szalmával kitömött zsákból formált *haldált* (bábut). Ezt *halottnak* nevezték. Váratlanul és megrettentésül dobták be a szoba közepére a legények.

Disznótorok idején szintén jártak maskarások (farsangosok). Emlékeznek pl. a *szerelmes* párra és kísérőire. Enni-inni kaptak, majd táncra kerekedtek. Emelték a disznótori jó hangulatot (no. 13. *Nagybereg - Beregi*). Általában legények (férfiak) öltöztek fel maskurának (farsangosnak); néha azonban akadt kivétel.

Ősszel, főképpen kukoricafosztás idején egy nagy tökből készült csúf figurával ijesztgették a legények az esti utcai járókelőket. Kivájták a tök belsejét, szemnek, szájnak nyílást vágtak a héján. Belsejében gyertya égett, világított. Ez a maszkforma, mint emberfej, a sötétben rémíztető hatást keltett (no. 1. *Palló - Palo*).

Farsang végén (húshagyókedden) a legények, serdülő fiúk csapatba verődtek, álarcosan vagy pásztornak öltözve és felszerelkezve mentek végig az utcán. Cséngőkkel, kolompokkal nagy zajt csaptak, ostorokkal cserdítették, mintha nyáját (gulyát) hajtanának ki a legelőre. Közben a kérő, udvarló nélkül maradt eladólányokra célozva ezt kiabálták: *Húshagyó, húshagyó, A lányokat itthagyd!* (no. 7-8. *Sislóc - Sisloc*, no. 14. *Nagybereg - Beregi*, no. 17. *Nagybégány - Veliki Begany*, no. 34. *Forgólány - Divicene*).

Május 1-re virradóan a legény feldíszített májfát állított fel kedvese kapujába. Néha kópéságból vagy kicsúfolásul száraz gallyat tűztek a kapura, rossz edényeket aggatva rá. Tehették ezt a család vagy a leány iránti neheztelésből, de történhetett tréfából is (no. 9. *Sislóc - Sisloc*). A jelesnap szokások körébe tartozó hagyományként emlékeznek a *zsidók* Hámán napi *farsangjára*. Hasonlított a húshagyókeddi magyar farsangoláshoz (no. 27. *Péterfalva - Petrovo*).

A *családi szokások* közül egy lakodalmi (esküvői) rítus érdemel figyelmet. Az újpárt búzával, utóbb cukorral vegyes búzával hintették meg. Éljenek bőségben, szaporodjanak, legyen édes az életük (no. 3. *Sislóc - Sisloc*). A halott- és temetőkultuszhoz sorolható följegyzéseink között szerepel a haláleset híradási módjára vonatkozó adat. A *csendítés* haranggal történt. A felnőttnek nagyharanggal, a gyermeknek kisharanggal csendítettek: fér-

finak, kisfiúnak háromszor, asszonynak, kislánynak kétszer (no. 11. *Nagybereg - Beregi*). Dívott a fejfára rótt rigmusos sírfelirat (példákra utalás: no. 12. *Nagybereg - Beregi*, no. 28-32. *Péterfalva - Petrovo*).

ÖSSZEGZÉS.

A népszokások párhuzamai szintén nyomon követhetők a nyugatra és északnyugatra eső szabolcs-szatmári és zempléni falvakban, s még tovább, az Alföld északi területén. Az egyezések nyilvánvalók. A farsangvégi *szűzgulyahajtás* szokása a Tiszaháton és a Felső-Tisza vidékén népszerű és még századunk elején is élő hagyomány volt. Mint KESSLER-BALOGH EDGAR (Ethn. 1927. 251-256.) rámutatott, történetileg is figyelemre méltó és specifikus szokásképződmény.

ABERGLAUBEN UND VOLKSBRÄUCHE IN DER OBERTHEIßGEGEND

Imre Ferenczi

Der Verfasser führte in den ungarischsprachigen Gemeinden der Obertheißgend im sowjetischen Gebiet jenseits der Karpaten 1972 eine Folkloresammlung durch. Die hier vorgelegte Mitteilung schließt sich den Angaben an, die im XXIV-XXV. Band der Zeitschrift "Volkskunde und Sprachwissenschaft" (S. 313-338) veröffentlicht wurden. Die Orte der Sammlung lassen sich auf der Landkarte erkennen. Die nun publizierten Folkloredaten können dem Themenbereich Aberglauben und Volksbräuche zugeordnet werden. Die Zahl der Aberglauben ist dabei die größere. Sie sind in folgenden Kapiteln beschrieben:

A/ Taten, der über übernatürliche Kräfte verfügenden Persönlichkeiten (Männer) (Nr. 1-4). Das ungarische Attribut für diese Männer ist *ördögös*.

B/ Die hier angefügten Erzählungen (am besten *Memorate*) (Nr. 5-13), handeln von den Taten der Hexen und vom Erkennen von Hexen. Einige Geschichten berichten darüber, wie man die geheime Hexenkunst erlernen kann. Man muß sich in der Nacht einer Mutprobe stellen.

C/ Angaben über Zaubertaten, die Krankheiten verursachen und von der Hexe (Nr. 14) oder einem bösen Blick einer Frau oder eines Mannes verursacht werden. Die Erzählungen erwähnen auch deren Abwehr oder die Art des Gegenzaubers (Nr. 14-18). Die übrigen Angaben (Nr. 19-37) machen mit den alten Heilmethoden für die auf dem menschlichen Körper vorkommenden Warzen, Wunden, Hautausschläge, sowie für Gallenleiden, Husten und Zahnschmerzen bekannt.

D/ Erzählungen (Nr. 38, 42, 46-49) von Personen mit Hexenwissen (Männer und Frauen), die die Ruhe der Tiere stören und deren Gesundheit verderben können. Das heilende Besprechen kranker Tiere (durch Aufsagen von Zauberworten: Nr. 39), mit

Hilfe rationaler Erfahrungen (Nr. 41). Der böse Blick kann auch dem kleinen Fohlen schaden, doch ist das abwendbar (Nr. 52, 54). Mit Zaubertaten wurde die Kuh nach dem Kalben geschützt, um ihre Gesundheit und Milchleistung zu erhalten (Nr. 50, 53). Die Hexe kann die Kühe verhexen, aber ein Mann, bzw. eine Frau, die mehr weiß als sie (ungarisches Attribut *tudós*), kann mit einem magischen Gegenzauber das Schlimme verhindern. Der Gegenzauber trifft die Hexe oder die hexende Person (Nr. 37, 47, 57, 60).

E/ Die Angaben dieses Kapitels (Nr. 62-69/m.) berichten von den ersten wichtigen Taten im Leben der Kinder. Beim Verlust des ersten Milchzahns (beim Herausziehen dessen) erbittet man unter der Begleitung eines Zauberversleins die Stahlzähne einer Maus (Nr. 62-65). Der Versuch der Mädchen, mit Hilfe zeitiger Frühlingsblumen, ihre Schönheit zu vermehren. Sie waschen sich mit Wasser, das aus Blumenkelchen stammt (Nr. 67). Von der Zaubertat, mit der das Laufenlernen des Kindes gefördert werden soll (Nr. 66). Nach dem Kalben der Kuh wird aus der ersten Milch, die aufgekocht werden kann (Regionalname *főcstej*) eine Quarkspeise gekocht (Regionalname *kurdszka, kurdszta, gurdzsta*) mit der die Kinder aus der Nachbarschaft bewirtet werden. Auch den Nachbarn und den Verwandten schickte man davon. Mit diesem Brauch verbindet sich das Wassergießen. Der analoge Sinn ist der, daß die Kuh ebenso reichlich, wie beim Gießen, Milch geben soll. Einzelne Momente dieses Brauchs sollen als analoge Zaubereien die Gesundheit des Kalbs fördern. Die diesbezüglichen Angaben unter: Nr. 69/a - 69/m.

Das Kapitel F/ enthält Angaben über den Feuergeist, Nr. 70, über das Abwenden von Feuersnot, über sturmbannende Zauberehandlungen (Nr. 72, 74, 75), über Warnungen vor übernatürlichen Kräften (Blitzschlag Nr. 73) und das Gebet bei Gewitter (Nr. 67).

G/ Erzählungen über das mythische Wesen, daß aus dem Ei der schwarzen Henne schlüpft und unter der Achsel eines Menschen ausgebrütet werden muß. Der Gestalt nach ist es ein Huhn (ungarisch *lidérc*), das seinem Besitzer Reichtum verschafft und

alle seine Wünsche erfüllt (Nr. 77-81). Der Aberglauben vom Drachen, der bei großem Gewitter in den Wolken zu sehen sei (Nr. 82, 85) und von der Riesenschlange, die die Schweine der Hirten vernichte (Nr. 83), sowie von heilkräftigen Schlangensteinen.

Das Kapitel H/ enthält Angaben, die als Vorzeichen des Todes gelten müssen (Nr. 83-91). Auch einige Erzählung über den Landvermesser, der wegen seinen Sünden, die er auf Erden begangen hat, nach seinem Tode auf der Erde umhergeht (Nr. 93, 96-97) (der Regionalname des Landvermessers ist *inzsellér*), und Erzählungen, die von den nachts sichtbaren Irrlichtern handeln (Nr. 98).

Der Verfasser vergleicht die Angaben über den Aberglauben mit der, aus dem ungarischen Sprachgebiet im Westen und Nordwesten (Komitat Szabolcs-Szatmár, Zemplén, Große Ungarische Tiefebene) stammenden Folklore. Er stellt fest, daß diese Angaben Übereinstimmung zeigen. Er weist darauf hin, daß es eine besondere Aufgabe sei, diese Angaben mit der Folklore des ukrainischen Karpatengebiets zu vergleichen.

Im kleineren (II.) Teil stellt der Verfasser Volksbräuche mit Hilfe seiner eigenen Aufzeichnungen, dar. Vor allem liefert er Angaben über die Sitten zu Feiertagen des Kalenderjahres. Namhaft war der Luca-Tag (13. Dezember) wegen seines Spinnverbots (Nr. 2, 20-21). Ein herausragender Zeitpunkt war der Weihnachtsabend (24. Dezember). Die diesbezüglichen Angaben: Nr. 4-6, 23-24. In der Fastnachtszeit (in den Wochen nach dem 6. Januar) war es Brauch, daß die Mädchen am Abend zusammenkamen, um zu spinnen. Die Burschen verkleideten sich in Menschen und Tiere nachahmende Gestalten (der Regionalname *maskura*) und bettelten sich so in die Spinnstube hinein oder erschienen einfach ungerufen (Nr. 1, 8, 13, 22, 26). Sie unterhielten die Mädchen und die Hausleute. Oft erschrecken sie diese mit ihren häßlichen Masken. Zu Ende der Fastnacht (am Vorabend des

Aschermittwoch) versammelten sich die Gesellen und die Burschen zu einer Gruppe und zogen, manchmal unter Masken, manchmal als Hirten verkleidet, die Straße entlang. Mit Glocken, Schellen und alten Gefäßen schlugen sie großen Lärm und schrien. Sie knallten mit Peitschen und taten so, als ob sie eine Herde auf die Weide trieben. In ihren Rufen waren spotthafte Anspielungen auf die ohne Hofierer gebliebenen heiratsfähigen Mädchen enthalten (Nr. 7-8, 12, 14, 17). Einige Angaben weisen auf Hochzeits (Nr. 3), und Begräbnisgewohnheiten (Nr. 11, 28-32) hin. Im Morgengrauen des 1. Mai war es Brauch, den Mädchen Maigrün (Regionalname *májfa*) oder gerade aufgründende Bäume in das Tor zu stellen (Nr. 9). Diese Verehrung zeigte die Zuneigung zu dem Mädchen an.

Der Verfasser verglich auch die Volksbräuche mit der ungarischen Volkstradition, mit den Volksbräuchen in den westlich und nordwestlich liegenden Dörfern (Komitat Szabolcs-Szatmár, Zemplén). Die Übereinstimmung ist offensichtlich. Der Brauch des Herdentreibens am Ende der Fastnacht, der unter den verkleideten Burschen lebte, bestärkt die These, daß diese Tradition auch in der Obertheißgegend sehr verbreitet war und auch noch in unserem Jahrhundert lebendig gewesen ist.

CSÍKMENASÁGI NÉPSZOKÁSOK

Czinegéné Károly Anna

I. Csíkmenaság földrajzi fekvése, rövid története

Csíkmenaság (Armășeni) a Román Szocialista Köztársaságban, Harghita megyében fekszik, a régi Csík megye egyik legkeletibb községe. A megyeszékhelytől (Miercurea-Ciuc) délre haladva, az alcsíki medencében, a Fisák patak völgyében 49 község terül el, közöttük Csíkszentgyörgy. Közigazgatásilag ehhez a mintegy 6 ezer lakost számláló községhez tartozik Bánkfalva és Menaság is. Az előbbi község több *tízes*ből áll: Ittkétfalva, Simonszeg, Altízes, Patakfalva, Martonos. Csíkmenaság is több *tízes*ből áll: Újfalu, Alszeg, Középszeg, Felszeg,¹ Pottyand.

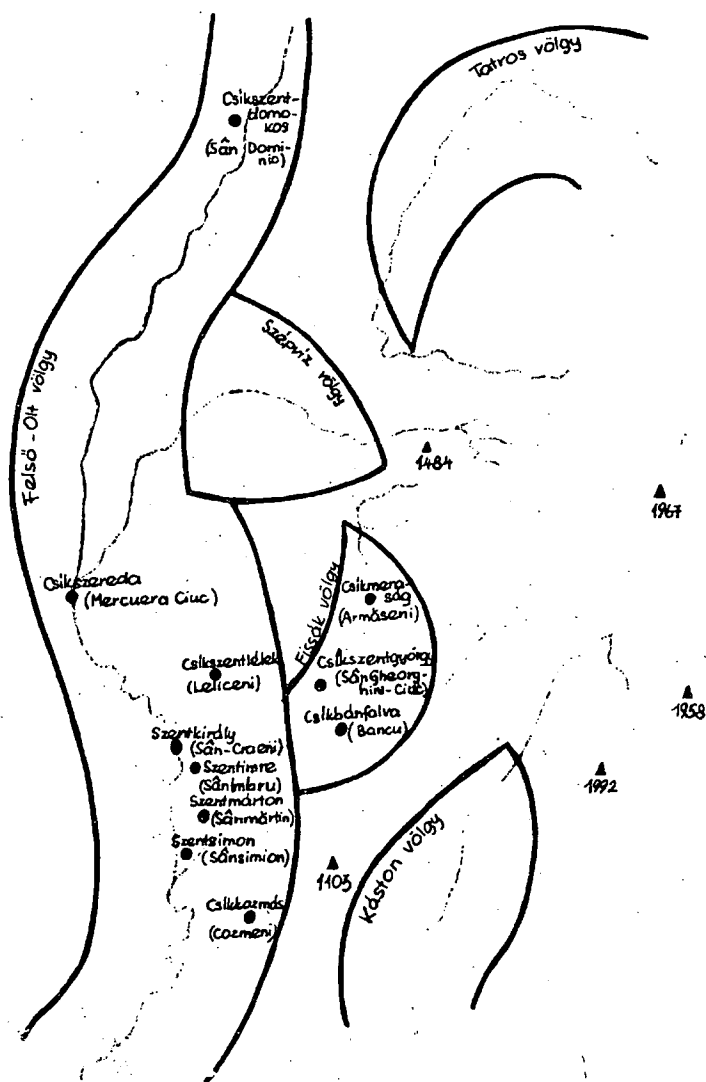
VENCZEL JÓZSEF így ír az alcsíki medencéről: "Menaság Pottyand nevű tízeséből a hegyre kaptatunk fel, s elhagyva a tulajdonképpeni alcsíki részt, a kopár agyag hátton nyugatnak vesszük utunkat. Hajdan itt községek álltak: Rakottyás, Tompád, Monyasd; ezeknek nyomuk sincs ma."²

E hajdani községek valóban nem léteznek már, de Tompádra ma is eljárnak kaszálni a menaságiak. Itt található egy borvizes-forrás is, a *tompádi borvíz*.

A falu nevének etimológiája máig ismeretlen, bár tudunk néhány feltételezésről. Elsőként azt említem, amit maguktól a menaságiaktól hallottam. Régen lovat tartottak, lótenyésztéssel foglalkoztak. A ménesről kapta nevét a falu: *ménes ág* > *ménéság* > *Ménáság* > *Menaság*. Ezzel párhuzamosan magyarázzák a szentgyörgyi patak nevének keletkezését. Ott (ti. a patak

¹ A Középszeg elnevezést már nemigen használják. Inkább Felszegnek mondják a középszegi részt is. E megkülönböztetésnek a farsangi mulatságnál jutott fontos szerep, mert ott funkciója van a tízesek szerinti felosztásnak.

² VENCZEL JÓZSEF, 1980. 31-32.

mentén) a *fias ág* volt, és ebből lett a *Fisák*.³ Egyik adatközlőnk így mondotta el:

"Hát tulajdonképpen nem Mėnaság, hanem mėnes ág. Hogy itt mėnes lovakat tartottak. Az előgygeink a hegytetőkről bėjöttek, s itt laktak a fėlszántott területeken, met előb viz ált álitólag, s hogy lovakval, lótenyésztéssel foglalkosztak. A mėn lovak vótak itt, a fiasok pedig a Fisák mentén, Fisák vőgyibe."

ORBÁN BALÁZS, a Székelyföld kitűnő ismerője utal arra a föltevésre, amely *Menaság* nevét a "*mėlnđsság*"-tól származtatja.⁴ Valóban terem erdei málna a levágott fák helyén (a csutakok között). A *-ság* képző viszont a magyar nyelvben földrajzi névként egy-egy nagyobb tájegységet, területet jelöl (ld. Nyírség, Ormánság, Hajdúság, Jászság, Kunság). KISS LAJOS ezt írja: "A *Mėnaság* hn. olyan összetétel, amelynek előtagja a víz- és helységnevekben gyakori m. *mėnes* (<: *mėn fn.*)... A *Csik*- névelem a vidékre utal."⁵ A *-ság* utótag értelmezéséhez szóba hozható még a *Ság* helynév magyarázatára született vitatott etimológia: "*ság* köznév 'domb, erdős magaslat, erdő' megjelölésére."⁶

Írásos adatok hiányában nem bizonyíthatjuk, de ötletként fölvetődhet az, hogy egy IX. századi görög szent, *Menas* ~ *Mėnsz* nevéből alakult ki a falu neve. A közeli Csíksomás védőszentje volt *Menas*. E föltevéshez szükséges, hogy

³ ORBÁN BALÁZS leírásában *Fissák* patak, *Fissák* völgye olvasható.

ORBÁN BALÁZS, 1869. II. k. 38, 40.

Pottyand népetimológias elnevezéséről szóló hagyomány. "Az őr ember, aki le akart települni a faluba, ára a részre jött, ahol a kicsi csegettyű van, a pottyandi csegettyű, amiről a népdal is van. Állítólag egy Bakó nevű ember költözött ide előre. Mėktelepedett, útána jőttek, benésztek a heggyről s meglátták, hogy egy ember oda van telepedve s mondták egymásnak: no, ezek és jól odapottyának." (10)

⁴ ORBÁN BALÁZS, 1869. II. k. 40. Lapalji jegyzetben.

⁵ KISS LAJOS, 1980. 164.

⁶ KISS LAJOS, 1980. 552. Összevethetők a *Bakonyság*, *Győrság*, *Ipolyság*, *Karancsság*, *Rėtság*, *Simaság*, *Tápióság* táji jelölésekkel.

történetileg igazolódjon a két község között a szoros gazdasági és társadalmi kapcsolat. Mindenesetre megfontolandó, hogy a környékbeli községek (Csíkszentdomonkos, Csíkszentgyörgy, Csíkszenttamás, Csíkszentimre) nevében szintén egy-egy szent neve található.

A falu nevének kiejtésével kapcsolatban megemlítenéd, hogy Csikménaság ~ Csikmenaság változatokkal találunk. Az előbbi formát rendszerint írásban használják, vagy a lakosok, akik nemigen jártak a faluban, s csak írott forrásokból ismerik. Ebben rejlik a különböző kiejtés magyarázata. A menaságiak ugyanis manapság *ē* hangot ejtenek. Az eredeti kiejtés *ē* hanggal történt. Ezt régebben *e* betűvel írták át, ma inkább *e*-vel, ha ti. a fonetikus különbségtől eltekintenek.

A kutatóra sok munka vár itt. Föltáratlan a falu története, a műemlék-templom múltja. Annyit tudunk, hogy a templom szentélye gótikus, rozettás freskóit pedig a menyezetet díszítő pajzsocskák alapján Anjou-korabelinek ítélik. Románkori maradványok még korábbi építményről tanúskodnak. Oltára 1543-ból való. A templomon kívül megemlítenéd műemlék még az Adorján-ház. Két szobájában feliratos gerenda látható. Az egyikén latin nyelven ez olvasható: "Hand domum tecit emericus Adorian cum suo uxore ane Miklós anno 1791 4.-ta Iuly." Magyar nyelvű felirata: "Ez házat építette újra Adorján Emre : feleségével Fazekas Therizsiavöl : 1835-dik esztendo : julius 16-dikára." A házhoz tartozó székelykapu 1828-ban épült.

A lakosság történetéről följegyezték, hogy 1603-ban 307 ember halt meg pestis és éhínség miatt, s csak 378-an maradtak éleben. A falu és népe hányatott történelméről még néhány adalék. "E falu őse Monyasd, mely a mostani menasági oldal felett volt Tompád, Rakottyás és Csécsénd falvakkal egyetemben, de a falvakat a török, tatár és labanc hordák fölégették. Legkésőbb Monyasd pusztult el. Ezt 1705. okt. 30-án Akton és Draven osztrák ezredesek égették fel. Helyei-

ken ma kaszáló és szántóföldek vannak."⁷

Másfél évszázad múlva, 1870-ben Alszeg leégett, csak a malom épülete maradt épen, ahol meghúzódhattak a házukat, otthonukat elvesztő emberek.⁸

Menaság régi családai (ősfamiliái): Okos, Dánel, Csedő, Tompos, Göte, Bende, Köne, Márton, Ferencz, András, István, János, Incze.

Pottyand törzsekös családai: Erdély, Szennyes, Adorján, Dánel.

Végül egy tréfás népi vers Menaságról és a környező falvakról:

Kicsi Pottyand mennyország,
Bikafejű Menaság.
Szépharmatú Szentgyörgy,
Nagypohárú Szentmárton.
Jó sert főznek Zsögödben,
Nincsen isten Fitódban.
Mindszentet futva szarták,
Hosszaszót meg szerteszotyogtatták.⁹

⁷ FERENCZ BÉLA, 1935. (INCZE-FERENCZ KÁROLY kéziratos dolgozatából.)

⁸ A fenti adatokat INCZE-FERENCZ KÁROLY bocsátotta rendelkezésemre a bátyjával (INCZE-FERENCZ ÁRPÁD) és annak feleségével (AMBRUS ETEKA) írott dolgozatuk (kéziratban) alapján. Ebben szó van a Fisák völgyének falvairól. A jelzett forrásokhoz a csíkszentgyörgyi plébánián jutottak hozzá. Segítségüket ezúton is megköszönöm.

⁹ Elmondotta Csedő Anna (sz. 1914). A továbbiakban az adatközlőimtől idézett elbeszélés végén zárójelben adom meg a hivatkozást a dolgozat végén olvasható adatközlői jegyzék szerint.

Egyébként a vers a környező falvakról szól. Sorra véve így magyarázható:

1. Itt a legvallásosabbak az emberek.
2. Konok, nyakas székelyek lakják.
3. A Szent György napi harmatszedésre utalhat.
4. Sokat isznak.
5. Finom a sörük.
6. Nincsen a falunak temploma.
7. Szétszórt település.

Megjegyzendő, hogy ORBÁN BALÁZS leírásában szintén föllelhető e jelzők legtöbbje, ill. maga a rámondás. Pl. "Nincsen Isten Fitódban.." stb. Ld. ORBÁN BALÁZS, 1869. II. k. VI. fejezet (31-34.) és a továbbiak.

II. Népszokások

A. Rokonság, műrokonság, szomszédság

A rokonságot a mai napig tartják Menaságon apai és anyai ágon egyaránt. A név utáni leszármazás patrilineáris: a fiúk örököltik a családi (vezeték) nevet. A nők névviselése változást mutat azóta, amióta a falu Romániához tartozik. Napjainkban egyre ritkább a Magyarországon eddig szinte egyedüli névviselési forma: a férj teljes neve + *-né* asszonynevképző. Fokozatosan átveszik a Romániában elfogadott normát: a férj vezetéknévéhez kapcsolódik a feleség keresztnéve. Adatközlőim névsorában is megmutatkozik ez a tendencia. Egyik példa: Károly Irén szül. Bándi Irén 1938. Saját keresztnévéhez férje vezetéknévét vette fel. Másik példa: Ferencz Sándorné szül. Dánel Erzsébet 1924. Az idősebbek a régi formát őrzik.

A rokonság összetartó ereje ma már nem olyan erős, mint régen, jóllehet így is messze túlhaladja a magyarországi falvak ilyen jellegű kapcsolatrendszerét. A lazulás okának azt a változást tekinthetjük, amit az egyéni gazdálkodás kiszorulása, a tsz-alapítás, az ingázó életmód, vagyis a modern életforma hozott magával. Ma már nehéz akár a családi ünnepet (keresztelő, lakodalom), akár a közös munkát (*kalácska*) úgy megszervezni, hogy mindenki ott lehessen. A három műszakba járás megosztja a dolgozók idejét, hogy csak egyet említsünk az okok közül. A szemléletmód és az életmód változásának a következménye az is, hogy csökken a gyermekek száma, kevés a nagycsalád. A fiatalokat a városba csalogatja a munkalehetőség. Kevés fiatal házas marad Menaságon. Rendszerint Csíkszeredán vesznek nekik a szülők lakást. A térbeli távolság is nehezíti az ünnepi együttlétek megszervezését. Mindezek folytán megfigyelhető a rokoni kapcsolatok lazulása.

Ugyanez nem érvényes a műrokonságra, a *komaságra*. Ami a rokoni kapcsolat gyengülését eredményezi, az a másik oldalon erősíti a keresztszülők kapcsolatrendszerét. Menaságon

sok esetben erősebb a komasági kapcsolat, mint a vérségi. Ez a forma is változáson ment keresztül az utóbbi 40-50 évben. Régen általában egy keresztszülője volt a gyermeknek, de a testvéréét is "keresztapám"-nak, "keresztanyám"-nak szólította, sőt azokat is, akik gyermekét az ő szülei tartották keresztvíz alá. Így vált lehetségessé, hogy egy gyermeknek 15-20 keresztszülője is lett. Ma más a helyzet. Egy keresztszülő pár (rendszerint házaspár) tartja az újszülöttet keresztvíz alá, de 4-5, sokszor még ennél is több házaspár vállalja a komaság megtisztelő szerepét. Egy fontos vonásában különbözik a magyar nyelvterületen elterjedt szokástól: itt nem meghívják a keresztszülőket, hanem a baráti családok, házaspárok felajánlják, hogy keresztszülők lesznek.

"Ha valaméjk családnál fétünik, hogy góhajjárás van, kisbabára számítnak, akkor eménnek azok a fiatal párok, kik gondóják, hogy közel álnak ahoz a családhoz, s a férfi szokta emondani: Tuggyuk, hogy pogány gyermékét keresztény hitre kél hozni, s ère kérészszülőre van szükség. Ha efogaggyátok, akkor szívesen kérészviz alá tårcsuk." (10)

A komaság fontos kapcsolatrendszer a családok között, mert a keresztszülőknek figyelemmel kell kísérniük keresztgyermekük életét. Jelesebb ünnepeken a legközelebbi rokonokkal együtt a keresztszülők is ott vannak. Ha a fiú katonasorba jut, a *reguta vacsordn* is a keresztszülők ülnek mellette. Később, a lakodalomban is az első helyre kerülnek: ők lesznek a násznagyok.

A komaság alapja régi, gyermekkori barátság, esetleg már a szülőktől örökölt tisztség lehet. A komák egymás iránt érzett tisztelete régen a megszólításban is tükröződött. Még századunk közepe táján is jellemző volt az a tendencia, miszerint ha a fiatalok tegeződtek és idővel összekomásoztak (egymásnak kereszteltek), akkor elkezdtek magázódni.

A rokoni kapcsolatokkal szoros összefüggésben kell beszélnünk a szomszédi kapcsolatokról. Nem kisebb a jelentőségük, mint az előzőeknek. Ez a kapcsolat több családra is kiterjed, nemcsak a közvetlen szomszédokra. Az apró segítségnyújtástól a komoly bajban való segítségig fontos szerep jut a szomszédnak. Nagyobb családi eseményre hivatalosak, résztvesznek a lakodalomban, osztoznak a gyászban. Ha hasonló korúak, akkor gyakran komasági kapcsolat is létrejön. Jelentősége ma is olyan fontos, mint régen, mert a televízió, rádió nem vonta el annyira a figyelmüket egymásról. Igaz, ma már több olyan munka megszűnt, vagy megszűnőben van, amit a szomszédok együtt végeztek. Pl. kalákkák, szapulás (nagymosás).

B. Családi szokások

1. Szülés

A szüléssel kapcsolatban még kevés adat áll rendelkezésemre, ezért további kutatási célnak tekintem. Ettől eltekintve e néhány adat felhasználását fontosnak tartom több szempontból is. Közelebb segítheti az olvasót a székely emberek gondolkodásmódjához, életviteléhez. Hasznos lehet majdan az ünnepek bemutatásánál, hiszen mindegyik ünnepet kisebb-nagyobb mértékben körülleglik a hiedelmek, leltőlégyn az családi vagy nagyobb közösségi megmozdulás.

Lényeges mozzanatra mutat rá a Menaságon ismert hasonlat: "Úgy vártak, mint az árvizet." Bizony még ma is elhangzik olyanok ajkáról, akik a család sokadik gyermekeként látták meg a napvilágot. Nem volt könnyű 8-10 gyermeket etetni, ruházni, iskolába járatni. Ez a hasonlat ugyanis arra utal, amikor már sehogyan sem akarták a gyermek születését.

Természetesen a csíkmenaságiak is próbálták kitalálni a születendő gyermek nemét. Ez a találgatás, jóslás már az esküvőn elkezdődött.

Azt tartották, hogy amilyen nemű lép először abba a szobába, ahol a menyasszonyt öltöztették, olyan nemű lesz az első gyermek. (10)

Azt is kipróbálták, hogy a menyasszony gyűrűjébe állapotos asszony hajszálát fűzték, megforgatták a gyűrűt, majd elengedték, s ha a gyűrű körben forgott, akkor fiút jósoltak, ha pedig előre-hátra lengett a gyűrű, akkor lány születését várták. (10)

A terhesség ideje alatt ha ég a kismama gyomra, akkor hajás babája lesz. (10)

A szülés napja sem volt közömbös, mert ha ún. "szerencsétlen napon" született a gyermek, akkor rossz életet, betegséget, válást jósoltak neki. (15) Az utolsót, a válást természetesen csak az utóbbi években, mert ezelőtt ismeretlen volt, hogy a házások elváljanak.

2. Szabadulás (avatás)

Az avatás szokása egész nyelvterületünkön elterjedt.¹⁰ Csíkmenaságon *szabadulás*nak mondják, ami egyben nyelvi utalás a tilalmak alóli felszabadulásra.

Az avatásra az édesanya a csecsemőjét is vitte szépen felöltöztetve, bepólyázva. A mise végén a pap megáldotta és kivezette őket a templomból. Míg ez meg nem történt, az anya a kapun kívül nem mehetett. Arra vonatkozóan, hogy a szülést követően hány hétre volt meg az avatás, ellentmondó választ kaptam. Az avatás szokása felbomlóban van.

3. Keresztelő előtti hiedelmek

Arról nem tudtak adatközlőim, hogy a keresztelő előtt más néven nevezték volna a gyermeket. Erre vonatkozó kérdésemre természetesen felelték:

"A nevit már tutták." (6, 13)

¹⁰ Természetesen a katolikus vallásokra értendő. Délalföldi szokáshoz ld. FERENCZI IMRE, 1977. 272. - Bácskai hagyományról: JUNG KÁROLY, 1978. 52. - Palócföldi leírása: MANGA JÁNOS, 1979. 150-151.

Ha a szomszédasszonyok, a komaasszonyok keresztelő előtt látogatták meg az újszülöttet, akkor elmenőben "*fosztot vettek*", vagyis ruhájukból egy kicsi cernát leszakítottak, ledobták a földre, miközben mondták: "Tejēt, ^Aálmot it-hagyok." (13, 15) Tették ezt azért, nehogy az édesanya teje elapadjon és ne tudjon szoptatni.

A következő szokás arra utal, hogy féltették még megkereszteletlen gyermeket, és félték az istent a pogány csecsemő miatt: "Amíg a baba nem vót mékkérsztève, az édesannya egygy imakönyvet vagy rózsafüzért, olvasót odatett a párnája alá." (13)

4. Szükségkeresztelés

"A keresztény vallási felfogás szerint a csecsemő a keresztelés után szabadul meg a pogányságból. A keresztséggel nyeri el az üdvözülés reményét, ill. a megváltás kegyelmét."¹¹ Éppen ezért félték, nehogy a gyermek kereszteletlenül haljon meg. Ennek elkerülése érdekében mindent megtettek, hogy - ha névleg is - a csecsemő meg legyen keresztelve.

"Szorút esetben, mikor nincs lehetőség, imát monnak, s leöntik vízzel, s a pap hêjet mékkérsztéték. Mongyuk legnagyobb szükségbe. Aki vele van szomszédasszon vagy édesanya vagy a nagymama kérsztéli meg." (6)

5. Radina

A *kicsi radina* a gyermekágyas anya látogatását jelenti. Ez egyszerű látogatás, amikor ételt visznek a beteg asszonynak. A kereszteléskor a keresztszülőké a legnagyobb szerep. Ők viszik a nagy *radinát*.

¹¹ FERENCZI IMRE, 1977. 273.

"A nagy radína négy kalács, akkor vagy hat darab kürt, kürtöskalács, akkor tészták, s akkor savanyúleves. Régebben a savanyúleves ment erőssen. Esz mind vitte, aki keresztét. S italat es. Akinek kereszteték, nem sokat álott az ételekből." (6)

"A radína az abból álott, hogy vittek nagy kalácsot. A nagy kalács ojan vôt, hogy szinte egy hetven centis békénybe sütték. S akkor vittek egy liter pálinkát. S vittek egy tyukból főzött huslevest, amit bordáslaskával készítettek. Ez vôt a nagy radína." (10)

6. Keresztelés

A nagy radíndt egy-két órával a templomba menetel előtt vitték el a keresztszülők, általában délelőtt, és délben mentek keresztelni. Az étel mellett a keresztszülők két szál gyertyát is vittek fehér gyolcsba csavarva, szalaggal átkötve. Ezt magukkal vitték a templomba és az egyik gyertyát a papnak ajándékozták:

"Két szál gyertyát vit mindénki fejér gyócsba a szalaggal földiszítve, s akkor az egyik szál gyertyát othagyták a papnak s a másik mēnt annak, akinek kereszteték." (6)

"A gyertyát két méter gyócsba csavarták s két méter szalaggal átkötték s virágot a gyertyához, s ezzel mēntek a keresztšülők." (10).

Óvatosan bánnak a gyertyával, mert ha a keresztelőn eltörik, az nagy bajt jelent az újszülöttnak: szerencsétlenséget, korai halált. A mise végén tartották meg a keresztelőt, és onnan hazatérve ültek le ebédelni.

Nagyszabású volt és ma is az a menasági keresztelő. Egy kisebb lakodalommal is felért, ahogy azt elmesélték. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az ilyenkor használt "második leülés" kifejezés. Ez a vacsorát jelenti, amit szintén ott fogyasztottak el együtt a szülők, keresztszülők, rokonok, szomszédok:

"A délutáni ebéd után mindenki hazanézett, évégeszte a hástájait, s akkor visszamentek a keresztellős háshoz s ott a vacsoránál asztán a savanyu levessel kezdődött az étel, a második leülés." (13)

A változások természetesen nem hagyják eredeti formájában a keresztelőt sem. A radnába vitt ételek ma már nem ugyanazok, mint az itt felsoroltak. Napjainkban gyakran tartat vizsnek a száraz sütemény helyett, vagy ha megzézélik a szülőkkel, akkor azt sem, hanem pénzt adnak.

A keresztelés szokása tehát elevenen él a csíkmenasági ünnepek között, jóllehet, megváltozott formában. Eltolódott a látványos mulatsággal egybekötött evés-ivásra, sokszor elhalványítva a kevésbé mutatós, de ősi szokáselemeket. Természetes kötelességüknek tartják, hogy a nagy radnát mindenképpen vissza kell adni, még akkor is, ha nincs gyermekük, tehát nem komásodhatnak össze. Ilyenkor más alkalmat használnak föl a meghívásra, a vendéglátásra:

"Ez osztán kőcsönössé vát, kellett visszavinni. Mongyuk, ha nem vót gyérék, még akkor es visszavitték. Csinátak egyg ésszejövetét, mongyuk egyg névnapot. Aszongya: tartozunk egyg nagy radnával s visszavigyük. Vagy hásszentelésakor." (13)

Valószínűnek tartom, hogy további kutatómunkával még értékes adatokat hozhatunk felszínre. A családba való befogadás ritusa, az avatás, a keresztelés - hogy csak néhányat említsek - bizonyára tartogat még feltárni való anyagot a gyűjtőnek, a kutatónak.

7. Gyermekkor

A dolgozatnak ez a fejezete kizárólag bemutató, tájékoztató jellegű: az eddigi anyag bemutatása. Célja pedig az, hogy közelebb férközhessünk adatközlőink gondolkodásmódjának a megértéséhez.

Az ünnepek, a kiemelkedő családi események sok sztereotípiát, ismételhető és megismételt motívumot tartalmaznak. A hétköznapi munkájába regulázott, a hétköznapi életet élő

ember tudat- és érzelmvilágának a megismerése, jellemzése talán még nehezebb. Ezt az életet is átszövik a szokások.

Mindkettőhöz családi "iskolát" járnak ki a fiú- és leánygyermek. Beletanulnak a munkába, megismerik a szokásokat, a hagyományokat. Lassan belenőnek a felnőttek rendjébe: a család, a közösség gondolkodását követik, érzelmvilága szerint viselkednek. Életre szóló nagy iskola volt ez a régi paraszti világban.

A gyermekkor (nép)költészetének, hagyományának példamutató leírását adta GAZDA KLÁRA a *Gyermekvilág Esztelneken* c. könyvében.¹² A gyermekkel kapcsolatos hiedelemvilág táji összefoglalására pedig GÖNCZI FERENC monográfiája¹³ a mintaszerű.

a. *G y e r m e k é l e t h a t é v e s k o r i g*

Amelyik családban gyermek született, ott természetes volt, hogy az édesapa készíti el az újszülöttnak a bölcsőt. A székely fűrő-faragó ember, így természetes, hogy maguk állították össze ízlésüknek megfelelően. Három típusú bölcsőt készítettek régen a menaságiak:

1. földön ringatható
2. állványos ringatható
3. állványos nem ringatható.

Az első típus azért praktikus, mert nem lehet kiejteni belőle a kisbabát. Egy fából kivájt s földre tehető, teknő formájú és talp nélküli bölcső. Újabban deszkából állítják össze.

¹² GAZDA KLÁRA, 1980. Egy háromszéki falu gyermekmonográfiáját írta meg. A fő hangsúly a játékok leírásán van (803 játék!), de részletesen bemutatja nemcsak a kisgyermekkor, hanem a születést megelőző időszakra vonatkoztatott hagyományokat is. Gazdag rajz- és képanyag növeli a könyv értékét. Módszertani szempontból is példamutató.

¹³ GÖNCZI FERENC, 1914. Aránylag kis fejezetben foglalkozik a gyermekkel, mégis fontos információkat kaphatunk arról, hogy a félelem, a tudás hiánya mennyi hiedelem kialakulásának, továbbélésének lehet oka. Ld. 312-325.

Az állványos ringatható bölcsőt azért szerették, mert mutatós. Míg az előbbi lábbal ringatták, ezt kézzel, ülő testhelyzetben.

A harmadik típusba tartozó bölcső, mint azt a neve is mutatja, nem ríghatható, hanem rögzített lábakon álló. Ez a legbiztonságosabb bölcsőfajta. Ezt fontos hangsúlyozni, mert gyakran előfordult, hogy a nagyobb testvér ringatja a kisebbet, és néha úgy "meglódította", hogy a pici baba öldre pottyant. Arról is tudunk, hogy az édesanya gyakran az ágya széléhez kötötte a bölcsőt, és ha a gyermek elkezdett sírni, nem kellett felkelni, csak a madzagot meghúzni. Így máris ringott a bölcső, megnyugodott a síró apróság. Ebből a szempontból az állványos ringó-bölcső volt a legpraktikusabb.

A bölcsőt hamar kinövi a gyermek. Ilyenkor az édesapa kicsiágyat készített neki. De ez sem akármilyen volt ám! Kerekeken gurult, így napközben az ágy alá lehetett tolni, s nem foglalta az amúgy is szűkös helyet. Éjjelre csak ki kellett húzni az ágy alól és belefektetni a kisbabát.

Ebben a korban kevés darabból állt a gyermek öltözete. A két nembeli viselet nem különbözött. Úgynevezett "hátulgom-bolós"-ban jártak öt-hat éves korig. A kezeslábashoz hasonló ruhadarab ez. A fiúk lábukra bocskort kaptak, a kislányoknak boltban vettek cipőt, vagy a vásárban. Téltre bakancsot, egész szárú cipőt kaptak a fiúk. A hajviselet korán eltért. A kislányok haját copfba fonták, a fiúkat serdülő korig *tarra nyírták*, tehát kopaszok voltak.

Ha a legnagyobb dologidő van, akkor természetesen az egész család kint van a határban. Ilyen a *szénacsindlás* és az aratás. A kisbabát csak akkor viszik magukkal, ha nem tudják senkire sem hagyni, mert ha idős szülő vagy nagyobb testvér van a háznál, akkor arra hagyják. Ha mégis magukkal kell vinniük, akkor a kaszálón egy fa árnyékába fektetik le a földre, aratáskor pedig a kévék árnyékába. Ha már tud járni, akkor az édesanyja körül jön-megy és "sír, hogy szúrja a talló" (12).

A munkához hamar hozzászoknak a székely gyerekek. Öt éves korukban már feladatot kapnak. Aratáskor a kalászgűjtésben kell segíteni, szénakaszáláskor pedig a kicsi gyermek tapossa a boglyát. Az ilyen jellegű munkákban nincs különbség fiúk és lányok között.

Mindig ügyeltek arra a szülők, hogy lefoglalják a gyermeket, nehogy elköszáljon és elveszen az erdőben. A kaszálón sűrűn elhangzott az ilyen és ehhez hasonló utasítás: "Szedd össze a szemetet, gyűjtsél köménymagot!" Az erdőn, tehénőrzés közben: "Szedjél epret, *kukujzát!*" (ti. áfonyát). Az epret, kukujzát bele is kellett tenni valamibe, ezért a nagyobbak készítették *készut*. Lehántották a fenyőfa kérgét, edény formájúra hajtották, majd a szemben lévő oldalakat ékelve egymásba tolták.

A székely ember nem mutatja ki érzelmeit, nem (vagy csak igen keveset) beszél érzelmekről, szeretetről, még gyermekével szemben is tartózkodó, visszafogott. Ajándékozni viszont szeretnek, és soha nem térnek haza egy-egy búcsúból búcsúfia nélkül. A menaságiak Csíksomlyóra járnak búcsúba, a pünkösdi körmenetre. Ilyenkor Somlyón a vásárosok is megjelennek, hiszen enélkül nem is búcsú a búcsú. Almát, diót, mogyorót árulnak, tükröt, bicskát, furulyát, szalagot és fel sem lehet sorolni, hogy még mi mindent. A szülők pedig visznek otthon maradt gyermekeiknek búcsúfiát.

A nagyobb gyerekek pedig elmennek maguk is a "somlyai bucsu"-ba, hiszen ez az egyik legnagyobb élményük gyermekéletükben. Nem a falvakon átvivő úton mennek, hanem az erdők, hegyek között. Így az út is rövidebb, hamarabb odaérnek, arról nem is beszélve, hogy mennyi érdekeset mutathatnak a felnőttek a velük tartó gyermekeknek. Az erdőt, annak állat- és növényvilágát különös tisztelet övezi. Ez a tisztelet a kisgyermekben félelemmel párosul, hiszen gyakran két-három társukkal magukra maradva kell őrizniük az állatokat. Erről bővebben a következő fejezetben lesz szó.

Csíkmenaságon is van búcsú, december 8-án, a szeplőtelen fogantatás ünnepén.

"Ha vendég van meghíva, s fëjjárt a misére, hazajövet a búcsún pogácsát vesz s asz viszi haza a háziasszonnak vagy a gyèrmekèknek is." (10)

Pogácsának ~ tüköröspogácsának a mézeskalácsot hívják. Ez tehát a gyermekek ajándéka. Ők maguk is már hosszú hetekkel előtte gyűjtik a pénzt, hogy megvehessék, ami a legjobban tetszik a kirakott portéka közül.

A gyermekkori kapcsolatteremtésben a szomszédságnak van döntő szerepe. Az egy utcában, egy *tízesben* /falurész/ lakók nőnek össze kiskoruktól kezdve, hiszen együtt játszanak az utca porában, közösen követik el első csínytevéseiket. Ez később az iskolában is érezteti hatását, még ma is. Elkülönülnek az "alszegiek", "Tajak utcabeliek", "pottyandiak".

Csíkmenaság vallás szempontjából is egységes község, katolikusok. A mai napig templomjáró emberek lakják a falut. A vallás és ezen keresztül a templom nagy összetartó erő az emberek között. A templomnak tekintélye, tisztelete van. A gyermekeket is úgy nevelik kicsi kortól, hogy istenhívő, istent félő emberekké legyenek. Ezt érzi is a kisgyermek már iskolás kora előtt, amikor vasárnaponként felöltöztetik ünnepelő ruhájába és elviszik a templomba. Apránként megtanulja a szertartás menetét, az imádságokat, elsajátítja a templomi viselkedés normáit.

a. I s k o l á s k o r

"Az iskola küszöbének átlépése határák a gyermekek életében: ettől fogva fokozatosan fogyatoznak önfeledt, gondtalan napjaik, s szaporodnak kötelességeik. A kisebb, hat-nyolc évesek még aránylag szabadabbak, ahogy azonban szellemileg gyarapodnak, többet és többet kell tanulniok, ahogy testiekben nőnek, nagyobb és nagyobb részt kell vállalniok a gazdasági és

házi munkákból."¹⁴

Így igaz ez Menaságon is. Az iskolába kerülés nemcsak azt jelenti, hogy tanulni kell, iskolába járni, hanem emellett az otthoni munkákban is sok részt kell vállalni a gyermekeknek. A kislányokat a házimunkákba az édesanya vezeti be, a fiúknak pedig kint a mezőn, kaszálón kell többet segíteni. Nyolc-tíz éves gyermekekre már egészen komoly feladat hárul. Kaszálás idején két-három család összefog, és amíg a felnőttek dolgoznak, az igásállatokat (tehén, ló) a gyermekeknek kell őrizni. Ez azt jelenti, hogy kint is alszanak az erdőn. A legnagyobb 10-12 éves, a többi kisebb.

Érthető, hogy ezek a gyerekek gyakran féltek magukra hagyva, messze a falutól. Ilyenkor a menasági gyermek énekel, így próbálja félelmét leküzdeni. Különösen a nagyobbaknak nehez, mert a rájuk bízott kisebbekre is vigyázniuk kell. De lassanként hozzászoknak ehhez az életmódhoz ugyanúgy, mint a villámcsapáshoz. Gyakran történt villám-sérülés a faluban, amire a gyermekeknek mindig lehetett számítaniok. Tragédia is történt már abból, hogy gyermekek őrizték az állatokat az erdőn. Igaz, egyszeri eset volt, de ahhoz elég, hogy félelmüket növelje. Az történt ugyanis, hogy nem kideríthető okok miatt két gyermek megégett az alváshoz épített *kajibá*ban.

Azért a fent eltöltött idő nemcsak félelmet, szorongást keltett a gyermekben, hanem sok-sok érdekeset, számára újat rejtegetett, amit ki is használt, hogy a maga javára fordítsa az erdő adta lehetőségeket. Ilyen volt például a halászat, amit nagyon szerettek a régi menasági gyerekek. A hegyipatokban pisztráng és törpeharcsa élt. Még kézzel is meg tudták fogni a halakat. De ha így nem sikerült, akkor *eldugták* a paták folyását és az ott összegyűlt halakat könnyűszerrel kifogdosták. Nyáron, parázson megsütötték, és változatossá tették étkezésüket. Otthonról tésztát, kukoricalisztet vittek maguk-

¹⁴ GAZDA KLÁRA, 1980. 59.

kal és abból *puliszkát*, főtt tésztát készítettek. Így az önállóságra nevelés már egészen korán és mai fogalmaink szerint különös módon kezdődött. Ez nem azt jelenti természetesen, hogy a gyermek magára maradt és mindent egyedül kellett megoldania, mert a fizikai munkához szoktatás sokkal korábban elkezdődött, amint azt meg is kíséreltük felvázolni.

Különösen a pásztorkodó gyermekek kezében forgott sűrűn a bicska. Az állatokat őrizve volt idejük a faragásra is. 10-12 éves fiú már faragott magának *botospálcát* (mog, -ófából készült, a felső 20-25 cm-en nyolcszögletűre vágott és ékrovással díszített pásztorbot, aminek a tetején bunkó van). Fűzfa kérgéből szívesen készítettek maguknak fűzfafurulyát. Tavasszal puha a fűzfa kérge, könnyen lecsúszik és gyorsan el lehet készíteni a hangszert.

A nagyobb gyermekek életében egyre inkább fontos lesz az őket körülvevő közösség, a pajtások, a játszótársak, mert akár-mennyire sokat is kellett dolgozniuk, a játékra mindig maradt idő.

Mielőtt bemutatnánk a menasági fiúkat, lányok legkedvesebb játékait, szólnunk kell egy fontos tényezőről: a családban, rokonságban és az egymást között elfoglalt helyükről.

Az elsőszülött gyermek van a legjobban igénybevéve már helyzeténél fogva is. Ha szülei a mezőn dolgoznak, neki kell a kisebb testvérére (testvéreire) vigyázni, főzni rá, és megétetni. Ez nem kis felelősséggel jár. Gyakran kell ételt vinnie a határban dolgozóknak, és így ő önállósodik először a testvérek közül. Ez tekintélyt is jelent a kisebbek részéről, mert ha 4 évnél nagyobb a korkülönbség, akkor a legnagyobb fiút magázzák öccsei, húgai.

A tegezés csak szűk körben használatos még a családban is. A nő tegezi a gyermekét és a gyermekek egymást (kivételesen a legidősebb fiú). Ezt Menaságon így mondják: "magázás visszafele nincs" (12), tehát a fiatalabbakat mindig tegezik. A magázás tekintélyt, tiszteletet jelent, amire jó példa az,

hogy a fiatalok is elkezdenek magázódni, ha összekomásodnak. (Ld. II/1. fejezet) Családunkban is találtam példát arra, hogy a magázással a korkülönbséget is tisztelik. Édesapámat például öccsének a felesége, aki 14 évvel fiatalabb nála, évekig *sógorbácsi*-nak szólította és magázta.

A szülőket a gyerekek *édesanyám*-nak, *édesapám*-nak szólították és szólítják ma is. A nagyszülőket *tátá*-nak, *mámá*-nak. A dédszülő is *tátá*, *mámá*, nincs megkülönböztető nevük. Igaz, kevesen is jutnak el idáig, mert a lányok nem mennek korán férjhez, így a dédunoka megszületését kevés dédszülő éri meg. *Sógor*-nak szólítják a házastárs fivérét és a testvér férjét. A sógor felesége *ányi*. A többi rokont (nagynéni, nagybácsi ...) nevén szólítják *bácsi*, *néni*, ha magázzák. A keresztszülőket *keresztapám*-nak, *keresztanyám*-nak szólítják. (Bővebben ld. II/1. fejezet)

c. Gyermekjátékok

Mozgásos, ügyességi játék fiúknak:

1. *konberbécsezés*: Minden játékosnak van egy pálcája, amit úgy kell eldobni, hogy minél többször átforduljon. A játékosok fogadnak, hogy ki hányat tud fordítani a pálcáján, és akié kevesebbet fordul, a többiek annyiszor vernek a fenekére.

"Pálcákat hanyigátunk, hogy mejjik hányat buklen. S eszerint meg vótunk büntetve. Ha nem fordút hetet vagy kilencet, akkor a seggünkbe bévagtak egy párat. Így fogatkosztunk. Aszonta kilencet fordul az enyim, amennyivel kevesebbet fordút, a páca végit a fenekünkbe ütték be." (17)

2. *tekezés*: Felállítanak a játékosok egy *tekepallót* (fügőleges fán keresztben egy vízszintes) és rátesznek egy *csülköt* (5-6 cm hosszúságú fadarab). *Tekecsappal* (kb. 1 méter hosszú bot) rá kell ütni a tekepalló üres végére, ekkor a másik végén levő csülök felröpül és a körülötte álló játékosoknak el kell

kapni a csülköt. A csapat minden tagja üt egyet a tekepallóra, de ha egyikőjüknek sem sikerül eltalálni (tehát nem röptül fel a csülök), akkor azt mondják: "esapon sűtünk".

"Egy vastag horgas fát kerestünk az erdőbe, mekpucótuk, s felálítottuk. S akkor készítettünk hozzá ejen tekecsapokat. Jó fogása vót, jó hanyító. S akkor ára a tekepallóra rátettünk egy csülköt. A játéknak két pàrtija vót. Az egyik mindig benn jáccott a tekepadlónál s a másik kint ki kűt fogja, hogy repült a csülök. Ha nem tutták elütni a csülköt, a csapatjuk mind efogyott, asz nevezték, hogy esapon sűtünk. Akkor szégyenszemre ki kellett mennyén az a pàrti a másik hejibe. A csapatot ésszeszette a kin való pàrti, az bėjött, s akkor osztán így váltva mēnt. Osztán ebből kifojólag addig tekész-tünk, hogy a marhák ebogároztak. Mivel nagy meleg vót, hol jöttek haza, hol nem, osztán este ithon minköt biza a tekézés-sétt meg-megverégettek. Sokszor úgy es vót." (6)

3. barackozás: Ebben a játékban egy kivételével minden résztvevő felmászik egy fára. Alól marad a gazda, és amikor fentről kiabálják, hogy "szedjük a barackot!", akkor meg kell fognia a gazdának a "tolvajokat". Vagy felmászik utánuk, vagy megvárja, amíg lemásznak, és a földön próbálja elkapni a baracklopókat.

"A barackozás úgy mēnt, hogy a gazda alól maratt, s a gyerekek fémásztunk a fára. S akkor egy kiájtott a fán, hogy szégyük a barackot. S akkor a gazda mēk kellett fogja a gyereket. Mikor vart a földön, hogy lejőjenek, máskor nem jöttek le, akkor fémászott ő is a fára, s a gyerekek körbe az ágakon lecsüsztek körbe az ágakon a földig s észalattak s így a gazda nem tutta mēkfogni. Amejiket mēkfokta, vagy a fenekibe csapott, vagy valamjen más büntetést adott." (14)

4. labdajáték: Ezt a labdajátékot nemcsak kisgyermekek játszották, hanem még "katonakiszógát" legények is. Két csapatra

oszlanak, az ütőkre és a fogókra. A játékhoz kell egy szőrlabda (ezt maguk készítik a gyerekek: bőrbe marhaszőrt nyomkodnak, annyit, hogy labdaformájú legyen), és egy bot, amivel elütik a labdát. Az ütők közül az egyik feldobja a labdát, a másik beleüt a fával és arra törkszik, hogy minél messzebbre üsse. A fogóknak el kell kapniok. Ezalatt az ütőnek el kell szaladni egy bizonyos távolságra (ezt hívják *bűznek*), s közben a fogó, ha elkapta a labdát, megdobhatja vele futó ellenfelét. Akit eltalálnak, annak ki kell állnia.

"A másik játék az nagyba ment az én gyermekkoromban, a *lobdázás*, vagy *bűzözés*. Itt jáccókertnek hívtunk egy közeli kertet, ahol vasárnap délután ésszegyűttek még a nagy legények is, a *katonakiszógát* legények is, kússebbek mind. Bőrbe varottunk *lobdát*, a bőrbe vót marhának a szőre. Tehénszőrrel tötöttük meg, met könnyebben repűt. Fával üttük a *lobdát*. Pè kellett vetni bal kézzel, s akkor a fával el kellett találni. Sokszor ugye nem taláták el. S másszor ha étaláta, mondom, hosszant ment *erőst* a *lobda*. Ahonnan üttük a *lobdát*, mongyuk tíz méterre el kellett futni, onnan visszajöni megin. S ezalatt a másik a *lobdát* kifogta s hanyította, s ha érte úgy montuk a *futandót*, megin cseréték a *játékot*." (6)

5. *ócsózsídszós*: Egy bot végére rákötnék egy tarisznyát, ezt az egyik játékos a kezébe veszi, a többiek körbeállják, és el kell találnia őket. Akit eltalál, az zálogot ad.

"Hát, ojat is jácottunk, hogy ócsózsídszóztunk. Egy páca végire egy tarisznyát fèköttünk, egy gyermek a kezibe vette, körüláltuk őtön-haton, s amejikre rá tudott ütni, az kellett zálogot aggyon. Ojan is vót, hogy addig kellett a zálogot aggya, hogy csórén maratt. *Qsztán* utojjára büntetést róttunk rája." (17)

6. *betykövezés*: Ugyességi játék. Apró kavicsokat szednek össze a gyerekek, leteszik a földre, és úgy kezdik egyenként

felvenni, hogy közben egyet feldobnak a levegőbe. Az a legügyesebb, aki több követ tud összegyűjteni. Ezt régebben lányok is játszották.

Pásztorkodás közbeni játék fiúknak

Fontosnak tartom külön csoportban bemutatni azokat a játékokat, amelyeket kint a havason, pásztorkodás közben játszottak régen a gyerekek. Adatközlőim is külön hangsúlyozták, hogy ezeket csak kint a hegyekben játszották.

1. *cserkabara*: Egy kereket vittek ki a hegyre, a rúd helyére egy botot tettek, kötelet kötöttek rá, és miután valaki felült erre a játékra, lehúzták a dombon. Ha nagyon elszédült a gyermek, bizony le is esett a kerékről.

"Egy használható kereket kivittek, egy fát levágtak, s abba a kereket beleillesztették. Egy hosszú kötelet ráköttek. Akkor osztán egy felült, s a másik a kötelet húszta. Tekeredett az osztán, a kötel. A kerék olyan gyorsasággal ment, hogy legalább tíz méterre elvette a gyermekét. Nagyokat kacagtunk osztán. Akkor, hogy nagyobbát nevéssünk, a kutyát is rákötöttük. Az osztán úgy eszedűt, hogy mikor a kerékről lejtött, nem tudott menni. Ez volt a havasi játék." (6)

2. *csitkózás*: Ezt a játékot csak eső után lehetett játszani. Az egyszerűbb játék az volt, hogy eső után lehántották egy fenyőfa kérgét, és a domb tetejéről lecsúsztak rajta. Vizes volt a fű is, a fakéreg is, így csúszott. Ha több idejük volt csitkót csinálni, akkor olyan fát kerestek, amiből kormányozható csitkót készítettek. Kettéágazó fát hántottak meg, így a két ágba lehetett kapaszkodni és valamelyest kormányozni.

"Ez osztán fent a havason történt. Ugyhogy egész sima terület kellett, kellett vagy három-néccáz méter, s akkor kergét hántottunk. Mikor essős idő volt, csak akkor lehetett használni. Esső után mikor vizes volt a fű, s akkor vizes volt a kéreg is, s akkor kiméntünk a legmagasabb csúcsra, s akkor

oda felűtünk, úgy béhozott. Hol ide hánýóttunk, hol ide vetett, hogy oda botlottunk. Veszedelmes sebességgel jött le, hogy majnem nyakát törte az ember." (6)

3. *túrós-bámos*: Szívesen meséltek a menaságiak arról, hogy hogyan tudtak még az étellel is játszani gyermekkorukban, hogy az ne legyen unalmas. Ilyen étel a *túrós-bámos*. A túrót rátették egy lapos kőre, körberakták kenyérhéjával, és így betették a tűzbe. A kő átmelegedett, és azon keresztül a túró is.

"Mindig unalmas vót a száraz étel, met száraz ételt neveztek mi annak, túró s kenyér s szalonna. Egy nagy lapos követ kerestünk, s aszt körülraktuk kenyérhéjával, s akkor a közepibe beletettük a túrót. S aszt a túrót beletettük a tűzbe, s a kő megmelegédett, s azon keresztül megmelegédett a túró is. Ez vót az erdőn. Hejánzott a lábós, amibe süssük, vagy tepsi, osztán követ kerestünk, s azon a szép lapos kőn süttük meg a túrót." (5)

4. *konstók*: Szintén a gyermeki lelemény szülte étel. A túrót összegyúrták kenyérbéllel, a törőruha sarkában még egy kicsit gyúrták és úgy ették a *konstó*köt.

"Amikor gyerekek vótunk, marhákkal jártunk. Meguntuk a kényeret, szalonnát, osztán vátozzék, akkor túrót ettünk. De a túrót összekevertük kenyérbéllel, s akkor a *takarató* (törőruha) sarkába összegöngyöltük, összeszorongattuk jól, s ez vót az a bizonyos *konstók*. Valahogy jobb izlése vót, mintha külön a túrót s külön a kényerbelet ettük vóna meg. Valahogy éjenforma vót akkor gyerekkorunkba." (5)

Páros játékok fiataloknak

1. *cekuláré jó macska*: A "hátulsó pár, előre fuss!" játékhoz hasonlító leginkább. Kettesével felsorakoznak a fiatalok (egy fiú egy lány), előttük áll a macska. Mikor elkiáltja magát: *Cekuláré jó macska!* a hátsó párnak úgy kell előre futni,

hogy a macska el ne kapja őket. Ha ez sikerül, a sor elejére beállnak, és újra megfogják egymás kezét.

"Ez tavaszi játék. Nálunk itt a Balog sás vót a jáccókért, hát oda gyűtek éssze a fiatalok. Lektöbször fiúk, lőjányok közösen jácották. Párosan, egyy fiú, egyy lejánny. Mindenki avval ált párba, akivel éppen akart. Esz má előre a fiúk választották. Félának párosával s akkor egyy lész páratlan. Az a csoport elé áll, s akkor ekiáccsa magát: Cekula jó macska! S akkor a lekhátusó pár elengedik a kezűköt, s kétfele csak futnak, amère látnak, hogy kerűjék meg a macskát. S ha mekkerülik, akkor kezét fognak. A macska hátánál kél calálkozozanak. A macska célja, hogy elfogja valamejket. Egyyiket ha éfokta, neki van párja, s maratt a másik macskának. A többi sorbaál. S ezalatt a hosszú sorban mindénki szórakozik. Ezalatt megbeszélük, amit éppen meg akarnak. Azét es vót ez a fiatalok játéka. Jó hosszú sor vót. Ára törekettek a legények, hogy szervezzünk be jó sokat. Még az udvarlást is sokan ot végeszték el. Azét vót ojan kedves játéka ez a fiataloknak." (10)

2. *tecczés*: Fiúk-lányok által játszott körjáték. Körbeállnak úgy, hogy egy fiú - egy lány, és a körben belül a lányok állnak. Egy páratlanul marad, és van egy fogó. A fogó odamegy az egyedülállóhoz, és megkérdezi: ki tetszik? A fülébe súgja, és az győz kettejük közül, aki hamarabb odaér. Aki később ér oda, annak vissza kell mennie szégyenkezve oda, ahonnan elindult. Szintén a fiatalok kedves játéka volt, mert az elején meg lehetett választani a párt.

•

Szándékosan tettem, hogy a játékok leírásánál hosszan idéztem adatközlőimet. A terminusok, tájszavak kiemelésével megpróbáltam érzékeltetni azt a nyelvi gazdagságot, ami napjainkban is jellemzi a csíkménasági élőbeszédet. Bármilyen pontosan, árnyaltan próbálunk fogalmazni, nem tudjuk a nyelvnek azt a zenéjét visszatáncolni, amit adatközlőim szavai sugallnak.

A nyelvi gazdagság bemutatása mellett igyekeztünk ízelítőt adni a gyermekélet rendjéről, szigorú, tiszteletet parancsoló törvényeiről.

A közösség ereje a legerősebb. Fegyelmező szerepe igen fontos nemcsak az egyes ember életében, hanem a faluközösségében is. A regulákat, törvényeket a közösség alkotja életével, viselkedésével, gondolkodásmódjával. Éppen ezért a közösségbe való belenevelődés meghatározza az ember egész életét, helyét a közösségben. A szokások, az életrend megtanulása pedig egészen korán, szinte a bölcsőben elkezdődik, ezért bír meghatározó erővel a gyermekkor élményvilága, gazdagsága.

Irodalom

CSETRI ELEK - IMREH ISTVÁN, 1980	Erdély változó társadalma 1767-1821. Bukarest
DÖMÖTÖR TEKLA, 1974	A népszokások költészete. Budapest
FERENCZ BÉLA, 1935	Csík vármegye monográfiája a legrégibb idők óta napjainkig. Miercurea-Ciuc
FERENCZI IMRE, 1977	Népi szokásrend Szőregen. In: Szőreg és népe. Tanulmányok Szeged, 251-324.
GAZDA KLÁRA, 1980	Gyermekvilág Esztelneken.
GÖNCZI FERENC, 1914	Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár
HORVÁTH ISTVÁN, 1980	Magyarózdai toronyalja. Budapest
KÓSA LÁSZLÓ - FILEP ANTAL, 1978	A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest
LÉVAI LAJOS, 1942	Székelyföldi kistükör. Budapest

ORBÁN BALÁZS, 1869

Székelyföld leírása. II. k.

Csík-szék. Pest

RÉSŐ ENSEL SÁNDOR, 1867

Magyarországi népszokások.

Pest

VÁMSZER GÉZA, 1945

Erdélyi néprajz. Cluj

VENCZEL JÓZSEF, 1980

Az önismeret útján.

Bukarest

WEICHART GABRIELLA, 1911

Keresztelő, házasság és

temetés Magyarországon

1600-1630. Budapest

AZ ADATKÖZLŐK NÉVSORA 1978-1981.

1. Adorján Ágoston sz. 1900.
2. Adorján Péterné sz. Jakab Karolina 1926.
3. Bálint Imre sz. 1897.
4. Csedő Anna sz. 1914.
5. Csedő Ágoston sz. 1906.
6. Ferencz Gábor sz. 1916.
7. Ferencz Gáborné sz. Csedő Róza 1921.
8. Ferencz Pál
9. Ferencz Sándor sz. 1925.
10. Ferencz Sándorné sz. Dániel Erzsébet 1924.
11. János Berta sz. Erdély Berta 1946.
12. Dr. Károly Árpád sz. 1924.
13. Károly Irén sz. Bándi Irén 1938.
14. Károly János sz. 1928.
15. Nagy Erzsébet sz. Gál Erzsébet 1912.
16. Szennyes István sz. 1903.
17. Szennyes István sz. 1923.
18. Szennyes Teréz sz. Erdély Teréz 1929.
19. Tompos László sz. 1929.
20. Varga Károly 1892-1981.

CSÍKMENASÁGER VOLKSBRÄUCHE

Czinegéné Károly Anna

Csíkmenaság (rum. Armășeni) ist eine ungarischsprachige Gemeinde im Komitat Harghita, das in der Sozialistischen Republik Rumänien liegt. Seit 1977 wurden von der Verfasserin in diesem Ort volkskundliche Sammel- und Forschungsarbeiten durchgeführt.

Der erste Teil der Studie enthält sprachwissenschaftliche Erläuterungen zum Ursprung des Ortsnamens, sowie einige diesbezügliche Volksetymologien. Es folgen wichtige Angaben zur Siedlungsgeschichte des Ortes.

Der Beitrag zeigt die für das Familienleben in der Zeit von 1900 bis 1930 typischen Bräuche auf. Dabei befasst er sich näher mit den Weissagungen bei der Geburt eines Kindes, mit der Pflege von Neugeborenen und mit den Taufsitten (Namensgebung). Die Tauffeier wurde *radina* genannt. Der Beitrag macht auch mit den Merkmalen, Gewohnheiten und Spielen der Kinder unter 6 Jahren bekannt. Die Verfasserin weist darauf hin, daß in der untersuchten Zeit kinderreiche Familien häufig waren. In den landwirtschaftlichen Familienwirtschaften mußten die Erwachsenen viel arbeiten. Die Kinder wurden auch so erzogen, daß sie entsprechend ihres körperlichen und geistigen Entwicklungsstandes, bei der Arbeit helfen konnten. Im schulfähigen Alter mußten sie regelmäßig, besonders in den Sommerferien, arbeiten, um ihren Eltern, den Erwachsenen zu helfen. Sie waren an den Arbeiten zu Hause und im Dorf beteiligt und mußten oft selbstständig, auf sich selbst gestellt, das Vieh auf den Bergweiden hüten und versorgen. Erfolge und Niederlagen begleiteten die Erfüllung ihrer Aufgaben. Sie wurden körperlich durch die physische Arbeit, seelisch durch die Angst, die das auf sich allein gelassen sein in ihnen erzeugte und auch durch die vielfältigen Erfahrungen, die sie sammeln konnten, gestärkt. In beiden Lebensbereichen (Dorf und Bergweide) fanden sie reichlich Zeit und

Gelegenheit zum Spiel. Die Studie behandelt diese Spiele ausführlich.

Die Informationen stammen von Leuten, die der älteren Generation angehören und in deren Erinnerung die farbige, reiche Welt der Kindheit Raum hat. Zu den Erinnerungen gesellen sich jedoch auch oft Vergleiche. Aus ihnen wurde deutlich, welcher großer Unterschied zwischen dem Leben der Kinder heute und damals besteht. Heutzutage werden weniger Kinder geboren, der Anspruch auf Urbanisation wächst und Jungvermählte ziehen gern in die Stadt. Man bemüht sich mehr um die Kinder und diese wachsen in besseren Verhältnissen auf. Neue Gewohnheiten entstehen - das zeigt sich in der wachsenden Zahl der Paten, im Aufgeben bzw. Austausch von alten Gewohnheiten.

Die Veränderungen der Arbeits- und Lebensverhältnisse der erwachsenen Werktätigen bedingen auch die Veränderung des Kinderlebens. Ein Hineinwachsen in die Arbeit und die Tradition, die überkommene Art des sich Einfügens, hören auf und man kann das nur aus der Erinnerung der älteren Generation rekonstruieren.

Die Verfasserin wandte ihre Aufmerksamkeit der Vergangenheit zu, untersucht aber auch das Verhalten der in der Gegenwart lebenden Dorfgesellschaft. So konnte die vorliegende Studie im Rahmen einer umfangreichen monographischen Forschungsarbeit mit Hilfe der gesammelten Daten erstellt werden - als Kapitel einer zusammenfassenden Arbeit.

M U T A T Ó

SZÓ-, TÁRGY- ÉS NÉVMUTATÓ

MÉSZÖLY GEDEON ÓMAGYAR SZÖVEGEK NYELVTÖRTÉNETI MAGYARÁZATOKKAL
C. MŰVÉHEZ

Bratinka József

Mészöly Gedeon nem írt összefoglaló nyelvtörténeti munkát, nyelvemlékeink világában kalandozó egyetemi segédkönyve, az *Ómagyar szövegek*¹ mégis hasonló ihletésű: lapjain a szerző munkásságának elvi és módszertani összegzése kerekedik ki. Szellemi önéletrajz, melyben a tudós—nyelvemester valamennyi lényeges témája, nézete előkerül, gondolkodásának és stílusának minden savával-borsával. (Itt válaszolt vitázó ellenfeleinek viszonylag új ellenvetéseire is, összefoglalva pl. az ómagyar kettőshangzókra, az ősi igenevekre vagy a Mária-siralom versformájára vonatkozó fontos megállapításait.) — Mindez amennyire javára válik a szerzőnek és hasznára az olvasónak, annyira meg is nehezíti a praktikus használó: az adalékokat gyűjtő kutató vagy a vizsgára készülő hallgató dolgát. Ebből az — egyre sürgetőbb — szükségből született az alábbi *Mutató*, melyet az *Ómagyar szövegek* (nagy részének) újbóli kiadása² is időszerűvé tesz, és amely — a maga szerény módján — a Mészöly-életmű jobb megismerését kívánja szolgálni.

A *Mutató* szerkesztésében a kialakult hagyományokat követtem. A nyelvtörténeti-etimológiai kutatás szempontjából számbajöhető minden lényeges kifejtést vagy észrevételt feldolgoz-

¹ Mészöly Gedeon: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Egyetemi segédkönyv. Tankönyvkiadó, Bp. 1956.

² Mészöly Gedeon: *Népünk és nyelvünk*. Válogatott tanulmányok. Szerk. Szathmári István. Gondolat, Bp. 1982. (Az *Ómagyar szövegek* a 256-495. lapon található.)

tam; ezek tárgyak, illetőleg kulcsszavuk (-szavaik) szerint kereshetők vissza. Az összetartozó részadatokat nyelvtani kategóriájuk szerint közös címszó (pl. hangváltozás, ige- és névszóragozás, képzők) alá vontam. — Megtalálható minden olyan tudós, kutató neve is, akire a szerző (hivatkozásként vagy polémia során, esetleg idézettel is) szövegében utal. — Az egyes kérdések, szófejtések lapszámainál figyelembe vettem a (nem ritka) kitérőket, illetőleg a tényeges, tartalmi lezárást. — A zárójelbe tett lapszámok a Szathmári István szerkesztette kiadás megfelelő helyeit jelölik; ahol ez hiányzik, egyszersmind jelzi az új kiadásbeli hiányt.

A-BÁRC

- a* hangértéke 15, 237 (461), 242 (468).
- d* (mutató ind. szó) 127 (377).
- Abád, Obád* 55 (277).
- adattam 'datus sum'* 226 (443).
- adott vala, adta vala* (múlt i.) 180.
- agyd ~ dnyú < dlyú ~ dldé* 70-82 (299-316).
- ajtó* 170-1.
- *al- ~ *dl-, *alt- ~ *olt-* 69-70 (297-8), 81 (315).
- alany 1. mondatrészek.
- ald, dldomás, dldoz* 48 (266), 65-82 (291-316).
- alkalom, alkalmas* 65-82 (291-316).
- alkonyodik, alkonyodat — napdldozat* 79-81 (312-315).
- alkot, alkotmány* 67-82 (294-316).
- alku, alkó, alkuszik* 66-82 (293-316).
- állatnevek: török eredetű ~ 88-9 (326-7); gyermeknévként 86 (322).
- állítmány 1. mondatrészek.
- Almus (An.), Almos* 48 (266), 53-4 (273-4), 64 (289).
- Anonymus (P. mester) krónikájából: latin eredeti je 42-6 (258-64); m. fordítása 43-7 (259-65); jegyzetek 48 (266); ny.tört. tanulságok 48-102 (267-347).
- Arany János 17, 28, 51 (271), 95 (336), 99 (341).
- archaikus vonások nyelvünkben 159-61 (423-5), 190-96.
- Arpd, árpa* 55-6 (277-8), 93 (333).
- aruk, aruk fee, aruk tue* (TA.) 10, 12-3.
- asauagi* (TA.) 12.
- asz(ik)* 234-5 (456-8).
- aszó < aszay, aszay-a* 11-2, 137 (392), 167-8, 174.
- avar, avas — ov > ó* 181.
- azah, azaa* (TA.) 11-2, 137 (392), 167-8.
- babu humca* (TA.) 13.
- bagat mezei* (TA.) 12.
- balatin, bolatin* (TA.) 10.
- Bálint Sándor 130 (382), 140 (396).
- baluuan, baluana* (TA.) 12-3.
- Bárczi Géza 10-3, 15, 19, 21, 40, 52 (272), 65 (291), 93 (332-3), 169-70, 172-3, 186, 193, 199, 201, 207, 215, 218-9, 231 (451), 234 (456), 239 (464), 242 (468).

BART-CSI

Barta János 125 (375), 251-2 (482), 254 (485).

Bátky Zsigmond. 90-1 (328-9).

Beke Ödön 159 (423), 219, 243 (469).

birtokos személyragozás: tör-ténete 152 (412), 155-6 (416-8), 164 (430); test-rész- és rokonságnevek ~a 157-60 (420-4); [birt. sze-mélyrag: határozórag és ~sorrendje 160-1 (424-6); ~os fn. igenév 182-3; ~os állapothat. igenév 161-4 (426-30), 191-2; elhomályo-sult ~ 157-60 (420-4), 235 (458); ~ illeszkedése 236-7 (460); -a, -e, -ja, -je 137 (391-2), 179, 182-3; kényszer, nemzeti-félek 216-7, 220-1 (435-6); faluja — falva stb. 139-40 (394-6); -muk, -mük, -omk, -unk 129-30 (381), 158 (421-2); -tok, -tek, -tök 129 (380-1); -uk, -ük 183.

bocsát: szádjára ~, folyini ~ 214-5.

Bodoctu (An.), Bodajk 50-1 (269-70), 241 (466).

Bodoklár > Bodoglár 51 (270).

Bojt < Boktu 50 (269), 241 (466).

Borsu, Borsod (An.) 48 (266), 56 (277-8), 93 (333).

boudug (Hl.); Bódog, boldog 172.

bő 205.

brokinarea (TA.) 11.

bú < *buyu 232-3 (454).

Budenz József 140 (397), 219.

buk(ik) — búj(ik), buktatás — bujtás 49-50 (267-9).

bulscassa (HB.) 214-5.

buol (ÖMS.) 232-3 (454-5); 235 (458), 237 (460), 242 (468), 254 (485).

búvár — bujár 49 (267).

bűdös — bűzös 238-9 (463-4), 241 (466).

bűnhössz(ik) — bűnhöt 257 (489-90).

bűz, íze-bíze 238-9 (463-4), 241-2 (466-8).

castelic, kastelic (TA.) 12.

ch hangértéke (HB.) 190.

choltat (HB.) 190-1, 196.

chomuv (HB.) 130 (381), 136 (390), 139 (395).

cues humuc (TA.) 13.

questi (TA.) 13.

culun (TA.) 13.

Czuczor Gergely 201, 218.

Csefkó Gyula 234 (457).

Csernyecov, V. Ny. 92 (331-2), 96-7 (338).

csikó, csitkó 85-6 (321-2).

csirke — tikfi, tyúkfi 85-6 (322).

CSU-FAJ

osupa, csupán 183-4.

Csúry Bálint 17, 130 (382),
140 (396), 172, 196.

daru: daruk — darvak 130-1
(382-3), 135-6 (389-90).

Dentumoger (An.), Dentü —
Don ~ Den 51-3 (271-3).

diftongus 1. kettőshangzó.

Döbrentei Gábor 230 (449).

Eckhardt Sándor 90 (328).

eeli (TA.) 12.

Ecsedi István 60 (284).

édés — észs ~ tész 238-9
(462-4).

éfiatta 161 (426).

égy-fizdsú(ak) 201-2.

el (igek.), elé (hat.szó) 198.

él — eleven, elevente 209-10.

eleui humuk (TA.) 12.

eleve (HB.) — elő ~ elé
(sorsz.) 125 (375),
127-8 (378-9), 212.

elleni: lóra ~ 88 (325).

elnie (HB.) 181-3.

előhangzó 104; vs toldalékok
104-5, 177-8; 1. még:
tővéghangzó

ém ~ őm ~ évém 155 (417), 180.

emdul (HB.) 187-90.

eme, emse 56-7 (278-9).

Emesü, Emes — Almos-monda 48
(266), 54-5, 56-8 (274-80).

emészt < em- 190.

eneyo (HB.) 221 (436), 228 (446).

enyém (gen.) 167 (434).

ennyi — mennyi 140 (396-7).

Eötvös Károly 84 (319).

epe, eped, epeég 234-5 (456-8).

epedek (OMS.) 234-5 (456-8),
242 (468).

építkezés: népi ~ 58-60 (281-4).

Érdy-kódex 242 (468), 252-3
(482-4).

és ~ is 127 (377).

esküszik, esd 76 (307), 80 (314).

est, este 196.

eu, ev, ew hangértéke 180.

év 205.

avec (HB.) 221 (436).

ezer (OMS.) 238-9 (462-3), 242
(468).

fd-v > fd — fd-d > fd-j-d fd-v-d
(lat.) 178-9.

faj — fi, fajozik — fiazik
200-3.

FAL-GRA

- fal* 63 (288).
- falu*: *faluk* — *falvak*,
faluja — *falva* 130-9
(381-95).
- feheruaru rea meneh hodu utu*
rea (TA.) 12.
- fék* 88 (326), 91-2 (331-2).
- fekete humuc* (TA.) 13.
- feleym* (HB.), *fél* 129 (380).
- férj* — *fi* + *ér* 52 (272).
- feze* (HB.) 210-4, 220.
- fi* < **fiyu* 232-3 (454), 242
(468).
- fias* — *fajos*, *fajtalan* 200-2.
- finnugor*: népköltészet, verse-
lés 243-6 (470-4), 248-50
(476-80), 254-5 (485-7);
~ nyelvek elkülönülése
101-2 (346).
- fizás* — *fizás* 201-2.
- fizeg*, *fizeg azaa* (TA.) 11-2.
- fizet* — *fiz-* ~ *fész-* 213-4,
220.
- Fludorovits Jolán 210.
- foianeo* (HB.) 200-3.
- fok* < *fuk* — *fő* 10, 15-9, 203.
- fokváltakozás: finnugor és m.
~ kére 239-42 (464-8).
- folu*, *folv*, -*foluuan* olvasata
131 (383-4), 138-9 (393-4).
- folyónevek: ősi 51 (270).
- fotudi* (TA.) 12.
- fő*: *feje*: > *fej* 11-2, 17-8.
- fő lő* 88 (326).
- főnév*: időfogalom tartalmú ~ek
195-6; 1. még: állat-,
folyó-, nép-, ragadvány-,
rokonság-, személynév-, szín-,
testrész-, totemiztikus
nevek.
- fuegnes humuc* (TA.) 13.
- fugwa* (ÖMS.) 256 (488), 259-61
(492-5).
- fuk* (TA.) 10, 15-6.
- fyodum* (ÖMS.) 242-3 (468-9).
- γ*: kiesése 204, 233 (454);
~ palatalizáló hatása 174;
~ *h* jelölése, jelöletlensége
11-2, 15, 48 (267), 103.
- g* — *gg* hangértéke (HB.) 170-1.
- gamas* (TA.) 10.
- gisnav* (TA.) 11.
- gnir uuege holmodia rea* (TA.)
12.
- Gombocz Zoltán 53-5 (273-7),
126 (375), 132 (384), 134
(388), 210, 241 (466); | Gom-
bocz — Melich: EtSz. 37,
55 (277), 65 (291), 182, 234
(456).
- gondolatrítmus, -párhuzam 233
(454), 243-6 (470-4),
249-51 (478-81).
- Gragger Róbert 256 (488),
258-9 (490, 492).

gy: hosszúságának jelölése
(HB.) 170-1.

gyermék, gyermek-ló 86-9
(322-5, 327-8), 93 (332-3).

Györffy István 16, 27, 59
(282-3), 98-9 (340-2).

h: *ch* jelölése 190; *h* ~ *χ* —
k megkülönböztető jelölése
(An.) 50 (269).

hagyján < *hadd járjon* 214.

halászat: ősm.-ok téli *va* 26-7.

Halotti Beszéd és Könyörgés:
betűhív szövege 112 (357);
fonetikus átírása 111 (353-5);
értelmezése 110 (352-4);
latin forrása és fordítása
106-9 (348-51); jegyzetek
129-232 (380-452); ~ követke-
zetes helyesírása 169-70.

halvány < *halván* (igen.) 207-8.

hamu: *hamuja* — *hamva* > *hamma*
139-40 (395-6).

hanghelyettesítési elmélet
(Bárczi) 168-9, 173.

hangmegfelelés: vog. -*hš* ~ *m*.
-*gy* 52 (272).

hangréstöltő: *j* (*i*) 137-8
(392-3), 216, 220 (435);
j ~ *v* 179; *v* 140 (396),
210, 233 (454).

hangtörténet és helyesírástör-
ténét 139 (395), 169.

hangváltakozás: *k* ~ *χ* ~ *j* (*i*)
49 (267-8), 240-1 (465-6);
ny ~ *gy* 72-3 (301-3);
s ~ *sz* 232 (453).

hangváltozás: nyíltabbá válás
15; kétnyíltszótagos ten-
dencia 48 (267); zöngésü-
lés 256-7 (488-90);
*-*γ* > -*δ*, -*d* (> *a*) ~ -*δ*,
-*é* (> *e*), -*vδ*, -*vd* (> *va*)
~ -*vδ*, -*vé* (> *ve*) 178;
*-*k*- > -*Ø*- 205;
*-*kt* > *-*χt* > -*jt* 50 (269);
-*n* > -*ny* 209; *-*η* > *-*γ* > -*v*
-*v* > *v̄* 17-8; *-*m*- > -*v*-[-*w*-]
169; *-*nk*, *-*nt*, *-*mp* > -*g*,
-*d*, -*b* 18; *ny*-
(*m*-) > *gy*-(*m*-) 87 (324);
102 (346-7); *-*sz*- > *Ø* 234-5
(456-8); *-*t* > *-*sz* > -*z*,
*-*t* > -*gy* 257 (490); -*z* +
V + *s* > -*d* + *V* + *s* 238-9
(463-4), 241 (466).

haragutta 162-3 (427-8).

harmadfi *ló* 83 (318), 88-9
(325, 327-8).

harmad-ik 222 (438).

harmu ferteu, harmu hig (TA.)
13.

határozó 1. mondatrészek.

határozórag 1. névszóragozás.

haza < *hász-d* 166 (433).

hazoa (HB.) 124 (372), 165-7
(431-4).

hé ~ *hl*, *hiu*, *hijju*, *héju* 183-4.

helyesírástörténet 138-9
(394-5), 169-70.

Heon (HB.) *hévan* ~ *hívan* —
héjan ~ *híjan* 183-4.

Herman Ottó 28, 82 (317), 98
(341).

hiátus(töltő) 1. hangrés(töltő).

hím, *hímes*, *hím(ik)*, *hím-fa*
58 (281), 60-4 (284-9).

HOL-IKT

holmodi rea (TA.) 11-2.

holt, holt-a, holtá-n, -ban
191-2, 196.

holut > holt > halt —
holut > halot > halott ~
halatt 196.

holz (HB.) 189-90.

Hóman Bálint 83 (318-9),
85 (320-1), 88 (326),
92 (331-2), 248 (477).

Horger Antal 25, 81 (316),
86 (323).

horhó, horhagy 99 (342).

hullothya, hioill (OMS.)
216, 251 (481).

hurhu (TA.) 11.

huztuzwa (OMS.), *húz, húzlat*
256-61 (488-95).

Hymusuduor (An.) 58-64 (281-90).

iarov (HB.) 172.

id ~ úd, igy ~ ügy 74-5 (305-6).

időhatározói mellékmondat 143-4 (400-2).

igeidők, -jelek 1. igeragozás.

igekötők: története 198; hiánya
(HB., OMS.) 199, 235-6
(458-9).

igenevek: mondatbeli szerepe
175-7; a 6fajl értéke 192-3,
195; -ó, -ó közös ~ jelentése
66 (293), 181, 189; összefüg-
gése az elb. múlttal 150-1
(410), 174, 177-9; -t, -tt
közös ~ 196-8; összefüggése a
bef. múlttal 205-7; -t(t)a,

-t(t)e közös hat. ~ 162-4
(426-30), 191-2; szem.ragos
főnévi ~ 182-3; terülmtevé
szem.ragtalansága 176-7;
~ v-s változatai 177-9;
1. még: képzők.

igenévszó 160 (424).

igeragozás: történe e 151-6
(411-8); tárgyaz ~ 152-6
(412-9), 164 (430); ik-es
~ 221-8 (436-47); szenvedő
~ 225-6 (442-3), 228-9
(446-7); I személyragok:
története 151-6 (1-8);
3. szem.ragtalansá 151-4
(411-6), eltérő fejlődése
224-5 (441-2), illeszkedése
223-4 (439-40); Tb. 1. szem.
-muk, -mük 129-30 (381);
Igeidők: ősi jeltelensége
179-80; elb. múlt igenévi
eredete 150-1 (410), 174,
177-9, 205-7, 3. szem. rag-
talansága (*hallá-ja-probl.)
144-52 (402-13), 226-8
(444-6); tárgyaz elb. múlt
144-6 (402-5), 156 (418-9),
-v-s változatai 177-9;
szánték-félék 174; -t, -tt
jelű bef. múlt 163-4
(428-30), 222 (438), jelen-
tése 225 (442); adta vala-
féle összetett múlt 163
(428); (meg)szakasztja vala-
félek 199-200; jeltelen jö-
vő 187; -and, -end < -md
jelű jövő 187-90; összetett
jövő 188; Igemódok: felté-
teles, halland-ja, -jék,
törné-jék-félék 145-50
(403-9), 154 (415), 226-7
(444-6), keresnéik-félék 228
(446); felszólító, -j haso-
nulása 171.

ikerszók 241-2 (467).

ikes ragozás 1. igeragozás.

iktat — *joxtot* 49 (267),
240 (465-6).

ILD-KÉP

ildetuitvl (HB.) 219-20.

illeszt, illő, illendő — *alkalmas* 6-7 (292-4).

intetvínec (HB.), *int* < *im-t* 218-20 (435).

innya, innyok (fn. igen.) 182-3.

iorgossun (HB.) 214-5.

iouben, iou felevl (HB.) 172.

íráshibák: kódexekben, oklevelekben 132-6 (384-90); *tylloth* 197; ÖMS.-ben 232 (453), 250 (480).

irgalom, irg- ~ *jorg-* 215.

irodalmi nyelv 254-5 (485-7).

is ~ *és* 127 (377).

isemucut (HB.) 157-9 (419-22).

istenáldozat: *pogány* ~ 75-9 (305-12).

itu: eri itu rea (TA.) 11.

iv hangértéke (HB.) 157 (419).

íz ~ *ész, észs, íze-bíze* 238-9 (462-4), 241-2 (467-8).

Jakubovich Emil 248-50 (476-9).

jár — *jargal* 214-5.

jelentésváltozás: *jels.megosz-lás, -elkülönlés* 18-20, 156 (418), 203; *ráértés szerepe* 156 (418-9); ~ *alaki következménye* 139-40 (395-6); ~ *tapadással* 29; *antropomorf szeml.* 81 (315), 96 (337); *konkrét + absztrakt ir.* ~ 144 (401), 160-1 (423-6), 182, 189-91, 207; *testi + lelki ir.* ~ 219.

jelző 1. mondatrészek.

-jó 'folyó' < *jov* ~ *jöv* 16, 48 (266), 74 (305), 169.

jobbágy < *jóbagy* 64-5 (290-1).

Juhász Jenő 214.

k — *h* ~ *x* megkülönböztető je-lölése (An.) 50 (269).

Kannisto, Artturi 257 (490).

kapcsoló hang 220 (435); 1. még: *hangréstöltő*.

kapu 135-6 (389-90).

kegiggen (HB.) 214.

kegilmehel 129 (380).

kel, keletkezik 35.

kengyel 88 (326).

képzők 1. *igeképzők*: *vog*.

-β--γ- (passz./praes.) 221 (436); *-d* (gyak.) 74 (304), 189; *-doz* < *-tuz* (gyak.) 256-7 (488-90); *-döz* < *d+z* 220; **-kt-* > *-xt* > *-jt* (műv.) 241 (466); *-m*, *-m+d* (inch.) 75 (306), 189, 193; *-ódik*, *-ödik* (passz.) 221 (436); *-sz* (praes.) 180; *-sz* > *-z* 256-7 (488-90); *-t* > *-d* (praes.) 256-7 (488, 490); *-t* > *-tat*, *-tet* (műv.) 49-50 (267-9), 67 (294), 257 (489-90); *-z*, *-d+z* (gyak.) 74-5 (304, 306); 1. *névszókép-zők*: *-dn* ~ *-dgy*, *-én* ~ *-ény* 99-100 (343); *-dr*, *-ér* 181; *-ds*, *-és* 178; *at*, *-et* < *-otu*, *-etü* 193, 195-6, 215-8, 220 (435-6), 237 (461); *-d* (dim.) 55-6 (276-8), 242-3 (468-9); *-d* ~ *-di* < *-t* ~ *-ti* (dim.)

KER-LUK

- 256 (488); -k > -g (dim.) 50 (270), 164-5 (430-1); -m (dim.) 86 (322-3), 93-4 (333-4); -nyi < -ni ~ -né 140-3 (396-400), 193; -r (dim.) 181; -s (dim.) 57-8 (279-81); -vány, -vény < -ván, -vén 208-10; I igenévképzők: -andó, -endő 189-90; -γ 204; -ni 182-3; -ó, -ő 167-8, 172-81; -t, -tt 162-4 (426-30), 196-8, 205-7.
- Kertész Manó 57 (279).
- kethwe (ÓMS.) 256 (488), 259-61 (492-5).
- kettőshangzók: eü 205; uy 130 (381), 135-6 (389-91); üü 157 (419); u, ü utótagú ~ 168-9, 171-3, 180.
- kert hel (TA.) 10.
- keuris tue (TA.) 10.
- kiált < kaját < *kaj- 76 (307-8).
- kikelet 81 (315), 194-6.
- kinzotviatul (HB.) 215-8, 220 (435).
- Kiss Géza 130 (382), 140 (396), 205.
- Klaniczay Tibor 125 (375), 251-2 (482), 254 (485).
- Klemm Antal 154-5 (416-7), 164 (430).
- Kniezsa László 50 (270), 135-6 (388-90), 136-9 (394), 156-7 (419), 173, 186.
- koku zarma (TA.) 10.
- Komáromi Csipkés György 149-50 (408).
- kőrös > kőrrös, Kőrös 48 (266), 51 (270-1).
- kötőszó: időhat.-i mellékmondat ~ va 143-4 (400-2).
- Kövesdi Pál 188.
- kues kut (TA.) 10.
- kules — kilines 110.
- kurtuel fa (TA.) 11.
- Kuthy Lajos 21-3, 28.
- kynzassal (ÓMS.) 125-6 (375-6).
- Latiatuc (HB.) 129 (380).
- latinizmus 183.
- Laziczsi Gyula 242 (468).
- lé: leve-s 169.
- lean syher (TA.) 12.
- Lehr Albert 230-1 (450).
- Lelu (An.), lélü 48 (266), 131 (383), 185.
- lön ~ lén < léün 204.
- levn (HB.) 203-10.
- licou íráshiba 135 (388).
- Liimola, Matti 241 (466).
- ló, ló-fi(ú) (lovaskultúra) 82-93 (316-33).
- luazu holma (TA.) 12.
- Lukács Károly 20.

LYU-NEK

lyuk < *liku* 134-6 (388-90).

maga < *mag* 231 (451).

magánhangzók: rendszere 236 (459); illeszkedése (ÖMS.) 236-8 (459-61), 242 (468); zártabb ~ 48 (266), 103; 1. még: előhangzó, fokváltakozás, hangrész(töltő), hangváltozás, kettőshangzók, tövőhangzó.

Magyar, magyar(i) 52 (271-2).

másodfű ló 83 (318), 88-9 (325, 327-8).

mássalhangzók: hosszú és rövid ~ (HB. *ovga*) 170-2; 1. még: fokváltakozás, hanghelyettesítés, hangmegfelelés, hangrész(töltő), hangváltakozás, hangváltozás.

másuvá — *máséd* 165-6 (432-3).

még < *migé* ~ *möge* 198-9.

mëgyër ~ *mogyër* ~ *magyar* 52 (271-2).

mëgye ~ *mëgyá-ja* 11, 137 (392-3), 179.

Melich János 135 (388), 164 (430), 168, 186, 217, 235 (458), 239-40 (264-5), 242 (467).

mell — *mál* 19-20, 203.

mellékmondát 1. időhatározói ~

mënd-k, -*l*, *mëne* 174, 177-9.

meneh (TA.) 12, 167-8, 174.

Menyi (HB.) < *mi-né* 140-4 (396-402).

mer, *merő*, *merevény* 209.

mező, *Mezőföld* 12, 24-5.

mige zokoztia vola (HB.) 198-200.

milostben (HB.) 144 (402).

miv (HB.) 156-7 (419).

monarau bukurea (TA.) 11.

mondatrészek: története 221-2 (436-8); 1 állítmány 175-6, 207, 225-6 (442-3); 1 alany: ált. ~ 221-6 (436-43), 228 (447); 1 tárgy: ragtalan, részleges, teljes ~ 221-3 (436-9); 1 határozók 144 (401-2), 161-2 (425-7), 177, 195; 1 jelző 177, 142-3 (399-400).

mortis, *mortis uuasara kuta rea* (TA.) 11-2.

mulchotia (HB.) 129 (380).

Munkácsi Bernát 37, 76-83 (308-19), 89 (327), 90-2 (328-32), 96 (338), 131 (382-3), 198, 243-6 (470-3), 249 (478), 254-5 (485-7).

munorau / *monarau kereku* (TA.) 11.

Négyesy László 126 (375), 247 (475).

neki (HB.) 164-5 (430-1).

NÉM-ÓMA

Németh Gyula 51 (271), 54-5
(275-6), 64 (290), 82 (316),
91 (330-1), 93 (332-3).

népnevek: "belső" ~ 52 (272).

név: neve 169.

névszóragozás: I tárgyrag: -m
221 (437); -t 103-5, 221-2
(437-8); I határozóragok:
-d, -é ~ -vd, -vé < *-y < *-k
(lat.) 128 (379), 164-7
(430-4), 178-9; -ben 144
(402), 236 (460); -hel (instr.
HB.) 129 (380); -ig ~ -ég
(term.) 164 (430-1); -l
(abl./instr.) 233 (454-5),
254 (485); -n 160-1 (424-5),
204-10, 229-32 (448-9, 451-2);
-nak, -nek (dat./gen.)
102-3 (347), 164-7 (430-1,
433-4); -né > -ni > -nyi
(lat.) 141-4 (397-402),
164-5 (431), 182-3, 193; -nul
(abl.) 165 (431); -ol
(instr. ÓMS.) 233 (454-5),
237 (460-1), 254 (485);
-ra, -re < rēd 12, 40, 103,
182; -t, -tt (loc.) 160-3
(424-9), 183, 192-6, 207-8;
-n + t(t) 229-30 (448-9);
-tól, -től 233 (454-5);
-val, -vel 129 (380), 233
(454-5), 237 (460-1), 254
(485-6); I ~ és szem. rag
sorrendje 160-1 (424-5);
~ szem. ragos igeneveken
191-2; I. még: birtokos
szem. ragozás.

nódit, nógat < nó 219.

nogu aza¹ fele rea (TA.) 12.

Numuolohod (VárReg.) 168, 204.

nyelvemlékek: szórvány ~ 105,
123 (372); görög ny. okle-
velek 167-8; szöveg magy.
módszere 123-8 (372-9).

nyelvhelyességi szempont (szenv.
szerk.) 228-9 (447).

nyelvjárás: ugor vok 20,
203, 257 (490).

nyelvtan: régi m. vok forrás-
értéke 146-50 (405-9).

nyelvtudomány: ~ és űstörténet
84-5 (319-21).

nyelvújítás: új nyelvtani alakok
216-7.

nyereg 83 (318), 87-8
(323, 326).

Nyíri Antal 16, 242 (408).

nyolo — vog. *ñol-lâu* 96 (337-8).

o hangértéke 242 (468).

ó 'alt' I. óv; avar, avas.

oa hangértéke (HB.) 167 (434).

odut (HB.) 221 (436), 225
(442).

odutta vola (HB.) 160-4
(424-9).

ohut cutarea (TA.) 11, 180.

ól < *oyul 204, 233 (454).

old' < ov-d 171-2.

olelothya (ÓMS.) 215-6, 251
(481).

oluphelrea (TA.) 13.

Ómagyar Mária-siralom: betűhív
szövege 123 (371); foneti-
kus átírása 122 (370);
helyreállított szövege
119-21 (365-7); értelmezése
versben 118-20 (364-6);

OPO-SÁR

- latin forrása és fordítása
114-7 (358-63); jegyzetek
232-61 (453-95); 1 ~ íráshi-
bái 232 (453), 250 (480);
~ versformája 243-51
(470-81); verselési hibái
250-1 (480-1).
- opoudi* (TA.) 12.
- ormány* > *ormágy*, *Ormánadg*
97-102 (339-47).
- orom*, *ormó* 86-7 (323), 93-5
(334-7), 99-100 (341-3).
- orr* < *or* 86-7 (323-4), 94-7
(334-9), 99 (342-3).
- ostor* 83 (318), 88 (326).
- óv* > *ó*, *óvó* — *ósa-* 180-1,
256 (488).
- ovga* (HB.) 171-2.
- ozuk* (OMS.) 234-5 (456-8).
- ökl* > *öklél*, *öklöz*
259-60 (492-5).
- öl* > *öldöz* ~ *üldöz* 219-20.
- ön*, *önnön* 229-32 (448-9,
451-2).
- *ön(ik)*, **önött* 230-1
(449-51).
- összinte* 196.
- öv-é* (birt.szó) 229 (448),
231-2 (452).
- Paasonen, Heikki 101 (345),
245 (473), 249 (478).
- Pais Dezső 21, 53 (273),
55-6 (276-8), 58 (281),
64 (290), 125 (375), 130
(381), 135 (388), 138-9
(293-5), 176, 197, 228
(446), 231-3 (451, 453-5),
242 (468), 254-5 (485, 487).
- Pápai Páriz Ferenc 25, 233
(455), 235 (458), 242 (468).
- pattan*, *pattanté* > *pattantyú*
34-6, 71 (300), 174-5.
- petra*, *petr[a]e*, *petre zenaia*
hel rea (TA.) 10, 12.
- pusztá*, *pusztán* 184.
- putu uueieze* 10.
- rag*, *ragozás* 1. ige-, névszó-,
birtokos szem.ragozás,
újraragozás.
- ragadványnév* 57 (280).
- Ravila*, *Paavo* 240 (465).
- rea* (TA.) 12, 40.
- Reguly Antal 52 (272).
- réjo* — *ri* 185-6.
- rejt* — *rekcent*, *rēkejt*
49-50 (267-9), 240 (466).
- Révai Miklós 230-1 (449-50).
- rím* 246-7 (474-5), 249 (478);
251 (481).
- ritmus*: ~os két szótag 185.
- rokon* — *roxtónk* > *rajtunk*
49-50 (267-9), 240-1 (465-6).
- rokonságnevek* 243 (469).
- Rubinyi Mózes 205-6, 239 (464).
- ruuoz licu* (TA.) 13, 134-5
(388-9).
- sáré*, *sárrá* 166 (433).

SAR-SZI

- sar feu* (TA.) 11.
- sarkantyú < sarkanté* 71 (300), 174-5.
- Sárváratta* 161 (425-6).
- scegenul scepsagud* (ÖMS.) 251-3 (482-5).
- scouuo* (ÖMS.) 139 (394), 186, 237 (460).
- Sebestyén Gyula* 39, 54 (275).
- Cs. Sebestyén Károly* 194-5.
- sebhősz(ik)* — *sebhőt* 257 (489).
- seku ueieze* (TA.) 10, 38-40.
- sepedyk* (ÖMS.) 232 (453-4).
- serne holma* (TA.) 13.
- sík, síkság* 21-38.
- sikál, siklik, sikít* 34-8.
- sima, simul* 34.
- Simon János* 159 (423).
- Simonyi Zsigmond* 124-5 (372, 375), 132 (384-5), 140 (397), 201, 220 (435), 223-4 (439, 441), 233 (455).
- sió ~ sívó < sí-* 10, 20-38.
- Solymossy Sándor* 90 (328-9), 243 (470), 245 (472), 249 (478-9).
- Sőregi János* 59-60 (283).
- sőt* 127 (377).
- stílustörténet: ~ módszer* 127-8 (377-9), 176-7, 177, 211-3, 232 (453-4), 253 (484-5), 258-61 (490-5).
- suhint* — *suvaszt* 37.
- Sydou* 170.
- Sylvester János* 135 (389), 147 (405-6), 150 (410), 187, 203, 250 (480), 254 (485).
- syrolmol* (ÖMS.) 232-3 (453-5), 237 (460).
- Szabó Dénes* 134 (387), 146 (405).
- száj, szád < szd* 11, 16, 179.
- szántó, szánték* 167-8, 174.
- szék ~ szik* 10, 38-40.
- Szelestei-féle ráolvasás* 247-8 (475-6), 250 (479).
- személynevek: török ~* 53-4 (273-4); ~ és helynevek 52-3 (273), 56-8 (277-81).
- széna ~ széndé-ja* 12, 137 (392-3), 179.
- Szenczi Molnár Albert* 130 (382), 135 (389), 147-50 (406-9), 163 (429), 187-8, 190, 204, 219.
- szepeg* — *seped* 232 (453-4).
- Sziládi Áron* 200.
- Szilágy, Szilok > Zilah* 48 (266), 50 (269-70), 241 (466).
- szín-, íznevek* 234 (456-7).
- Szinnyei József* 83 (318-9), 89 (327), 124-5 (372-5), 132 (385), 134-5 (388-9), 165 (431), 168, 172, 176, 179, 190, 193, 197, 204, 207, 210, 217, 220 (435).

szí-tűz

229 (447), 239-40 (464-5),
242 (468), 254 (485).

szív — *szék* ~ *szík* 39-40.

szó: *szava* 169.

szolgálatonak 216-8.

szótövek: *csonka* és *teljes* ~ 166
(432-3); *vol-* > *vogy-*
129-30 (381); *falva*, *hamva-*
probl. 130-40 (381-96);
lész, *tész* v-s *töve* 203-5.

Takáts Sándor 58-9 (281, 283),
199.

tárgy 1. mondatrészek.

tárgyas ragozás 1. igeragozás

tárgytörténeti szempont 60
(284).

terumteve (HB.), *teremté* ~ *teremtő*,
teremtven 144-56 (402-19),
175-8.

testrésznevek: *páros* ~ 129 (380);
~ből származó *igék* 259 (493).

tész *tev-*, *tén* ~ *tőn*, *té* — *tévé*
178-80, 204-7, 210.

therthetyk *kyul* (ÖMS.) 255-6
(487-8).

ti hangértéke 129 (380).

tichon (TA.) 10.

a Tihanyi apátság alapítóleve-
léből: latin eredetije 6-8;
m. fordítása 7-9; jegyzetek
10-13; ny.tört. tanulmányok
15-40.

tillott (*tylloth* DebrK.) írás-
hiba 197.

tilutoa, *tiluvt* (HB.) 187,
196-8.

Tinódi Sebestyén 34, 67
(295), 72-3 (302), 95
(336), 199, 214.

tiv bennetuo (HB.) 157
(419), 221-2 (436-8).

Toivonen, Yrjö 91 (331).

Tonuzoba (An.) 55 (276-7),
58 (280).

tor < *tur* 76 (307).

Tosu (An.) > *Tas* 48 (266),
64 (290), 102 (347), 104,
185-6.

totemisztikus nevek 53-8
(273-80).

Tótfalusi Kis Miklós 149-50
(409).

tő ~ *tű* — *fok* 10, 12, 16.

tővéghangzó: Árpád-kori ~k
15, 48, 104; *-otu*, *-etu*
215-6, 218-9; ~ és előhang-
zó 104-5, 235 (457-8);
sorvadó ~ *probl.* 186-7,
218; *megőrzött* ~ 130-2
(381-4), 134-5 (387-9),
184-6.

Trócsányi Zoltán 251 (482).

tumetive (HB.) 129 (380).

turku (TA.) > *torok* 10, 16, 40.

Tüütüm > *Töhtöm* 48 (266),
64 (290), 93 (333).

tűz ~ *tőz* < **tűz* ~ **tőz*
256-7 (488-9).

U-ZSI

u, v, uu, uv, vv, w hangértéke
130-1 (381, 383-4) 136 (390)
138-9 (394).

udvar < udvor 60 (284), 63
(288).

uimaggomuc (HB.) 129 (381).

újraragozás (elemismétlés) 179,
181, 185, 229 (448).

ulud (ÖMS.) 220, 256 (488),
260 (494).

uluues megaia (TA.) 11.

unuttei (HB.) 229-32 (447-52).

uolov (HB.) > való 167-74.

urodum (ÖMS.) 242-3 (468-9).

uromk. (HB.) 129-30 (381).

ügy — víz 19, 203, 257 (490).

üldöz ~ öldöz < öl 219-20.

v, u, uu, uv, vv, w hangértéke
130-1 (381, 383-4), 136
(390), 138-9 (394).

való ~ vala, valék 173-4.

vál(ik), választ 235-6 (458-9).

Vámberí Ármin 53 (274).

a Váradí regestrumból: részlet
és m. fordítás 103; ny.tört.
tanulmányok 103-5.

vejsze, véssz 10, 38, 60-1
(284-5).

verselés: finnugor 246 (473-4);
pogánykori m. 241-50
(475-80), 254-5 (485-7);
ÖMS. ve 243-51 (470-81).

világ—villog < vil-
193, 238 (461-2).

vilamodat ~ villamat — vir-
radat 192-3.

vitézi élet kifejezései 29.

víz — ügy 19, 203, 257 (490).

vízes — vides 238 9 (462-4),
241 (466).

vogmuc (HB.) 129-30 (381).

Vylag uilaga, vylagumtul
(ÖMS.) 237-8 (461-),
251 (481).

Walasth (ÖMS.) 235-7 (458-9,
461).

wklelue (ÖMS.) 256 (488),
258-61 (492-5).

ysa (HB.) 126-7 (376-7).

Wichmann György 93-4 (334),
130 (382), 132 (384), 134
(388), 140 (396), 237 (461).

zakadat (TA.) 10, 13.

ziget zadu (TA.) 11.

Zilah < Szilok, Szilagy 48
(266), 50 (269-70), 241
(466).

zilu kut (TA.) 10.

zolgalatonak (JókK.) 216-8.

Zolnai Gyula 125 (375), 150-1
(410), 184, 230 (449).

zumtuchel (HB.) 129 (380-1).

Zsirai Miklós 63 (288), 92-4
(331, 334).

S Z E M L E

SZABÓ ZOLTÁN [Szerk.]: A SZÖVEGVIZSGÁLAT ÚJ ÚTJAI

Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1982. 240 lap

"A kötet dolgozatai eltérő tárgykörűek. - írja az Előszóban Szabó Zoltán. Közös azonban mindegyikben az, hogy az elméleti vizsgálatok vagy a konkrét elemzések tárgya: a szöveg. És azonos a cél is: a szöveg korszerű megközelítése."

Ez a megközelítés a kötetben több irányú. A szöveg természetes keretében az első tanulmány egy újabb nyelvlélektani, a második egy újabb (szöveg) logikai alapra épül; a kötet középpontjában álló tanulmány a szövegnyelvészet segítségével kísérli meg teoretikus alapokra helyezni a stilisztikát, majd az irodalmi műelemzésre, illetőleg az elbeszéléselemlet egzakt alkalmazására kapunk meggyőző példát.

A kötet élére nem véletlenül került SCHVEIGER PAUL tanulmánya (A szövegnyelvészet néhány elméleti kérdése). A szerző rendszerező szándékú szemlét tart a generatív megközelítésű kutatások legelterjedtebb kategóriái fölött, így többek közt a felszíni és a mélyszerkezet, a beszédített, a mondatok és a szövegek generálása, a szöveggrammatika tagolódása, a

szövegkohézió stb. értelmezései fölött. A szemle igen gazdag, a rendszerezés súlypontjai és ezek össze- (vagy össze nem) függése — mint minden ilyen jellegű munkában — vitatható, de a gondolatmenet követhető, az idézés és az interpretálás pontos, így minden olvasójának megéri a ráfordított időt. Aki nem ismeri az áttekintett munkákat vagy ezek részét, az korrekt tájékoztatást kap; a szakmabeli pedig elgondolkozhat, hogy a merített anyagból ugyanígy építené-e fel "a szövegelmélet szerkezetét"-t, illetőleg — ha van — miben látja fel-fogásbeli különbségük okát. E szemle írója például nagy egyet-értéssel követte — többek közt — a pragmatikáról szóló fejtegetéseket, a szöveg és a mondat viszonyának többféle megközelítését, ez utóbbin belül azonban csak félig fogadja el a két felszíni szerkezet összefüggésének alábbi értelmezését: "A szöveg felszíni szerkezetének átalakítása következtében megváltozik a mondat felszíni szerkezete. Ehhez hasonlóan (kiem. B. I.) egy adott szöveghez tartozó mondat felszíni szerkezetének az átalakítása implicit módon az illető szöveg felszíni szerkezetének az átalakításával jár, tehát az $M_1 - M_2$ következtében az $S_1 - S_2$ is szükségszerűen (kiem. B. I.) végbemegy" (19. l.).

Végbemegy (de csak olyan számítógépes programban, ahol — ha ez egyáltalán lehetséges — az egész és a rész viszonyából kiiktatták a hierarchiát); egy-két lépését elképzelhetjük a természetes nyelvben is (pl. egy nyomatékos mondat szórendjéhez rekonstruálhatjuk a közvetlen környezet mondatssorrendjét) — de abban a vélekedésben, hogy a szöveg felszíni szerkezetének átalakulása a mondatéhoz "hasonlóan" és "szükségszerűen" menne végbe, megtévesztő mértékű túlzás van. Ez olyasmit sugall, mintha a széttagolódás-beépítés egyetlen szálon futhatna csak végig, vagy mintha a beépítés mindössze két szint egybeszövése lenne. Pedig csupán a sorrendi beépítésnek önmagának is három szintje van: pl. a tagmondatok sorrendje a mondategészt építi be a mondat fölötti szövegegységbe. Ennek — a hierarchiát mellőző — szemléletnek egyébként maga a szerző is ellentmond tanulmánya következtető részében, ahol a közlési rendszer különböző szintjeit vázolja fel filozófiailag igen biztosan (42. l.). Itt jó partnerrá találhatna Deme Lászlóban és Károly Sándorban, Török Gábor munkásságának ismeretében pedig jobb véleménnyel lehetne a költői szöveg grammatikájának kutatásáról is (40. l.) Kétségtelen azonban, hogy Schweiger Paul itteni tanulmányának ismeretében mi is biztatóbbnak látjuk a szövegnyelvészet elméleti megalapozhatóságát.

Schweiger Paul fejtegetése nyelvlélektani megfontolásokkal szövegdött át, a kötet második tanulmánya, MURVAI OLGÁÉ (Szempontok a szövegjelentés és a modalitás kapcsolatának vizsgálatához) logikai keretben szemiotikai összefüggéseket foglal rendszerbe.

Murvai Olga kiindulópontja az az általános következtetés, amely az elmúlt évtizedben több más nyelvi összefüggés kutatásában is megalapozottnak bizonyult: "a mondat határa nem felel meg az elemzésnek". Célja ezért annak föltárása, "miként valósul meg szövegösszefüggésben a modalitásnak mint elemi struktúrának kiterjedése". A szerző Greimas és Cristea nyomán tisztázza, hogy az egyes modális *f u n k c i ó k* különféle modális *m e z ő k b e n* más-más modális *é r - t é k e t* képviselnek, s tanulmányának középpontjába az kerül, "hogy néhány különösen fontos modális érték hogyan/miként realizálódik a neki megfelelő modalitástípus keretében, és milyen szövegkapcsolatokat eredményez". A modális értékek szemiotikai elemzését a szerző logikai keretben végzi el, de a logikai értéket csak a modális érték kiindulópontjának tekintti; nyelvészként pedig azt kutatja, hogy az egyes modális értékeket miféle kifejezésbeli eszköztárral ragadhatjuk meg.

Aki már próbálkozott valamely élő szöveg modális rétegződésének (mint a kohézió egyik sávjának) vizsgálatával, az tudja, hogy a kifejezésbeli eszköztár gazdagsága s variabilitása miatt mennyire reménytelen vállalkozás az eszközök rendszerbe foglalása. Murvai Olga is tud erről: "Szövegösszefüggésben a különféle modális zónák gyakran keresztezik egymást, így az elemzés során számos variációs lehetőséggel találkozunk szemben magunkat, amelyek mindegyike csak az adott szöveggörnyezetben konkretizálódik. Például az ilyen felkiáltó mondatokban, mint:

- (i) *Lehetséges ez!*
- (ii) *Lehetetlen!*

nem az igazságérték a domináns, sokkal inkább csodálkozást, meglepetést fejez ki, vagyis az affektív modalitás a jellemző, amelynek a háttere a szöveggörnyezetben van." (62. l.) Amikor tehát a szerző elkülöníti, jellemzi és részletezi az *ő t m o d a l i t á s t í p u s t*, ne zárt keretekre gondoljunk, hanem *ő t* olyan irányra, amelyek között átjárások vannak.

Ha valaki, hát SZABÓ ZOLTÁN kimondhatja (A szövegnyelvészet stilisztikai jelentősége), hogy a stilisztika nem tud eleget tenni az általános tudományelmélet szigorú követelményeinek; s ha valaki, hát ő illetékes annak az elképzelésnek a körvonalazásában is, amely szerint a szövegnyelvészet mint erőteljesen teoretikus tudomány segíthet a stilisztika említett gondján, akár úgy is, hogy közreműködik egy új stíluselmélet megalapozásában. Ez természetesen igen nagy szó, de a mintegy hatvanoldalas gondolatmenet tisztasága, az egyes szövegelméletek, szerzők és kategóriák értő, megbízható kezelése meggyőzi az olvasót a törekvés realitásáról.

A tanulmány kifejtő része két nagy témát ölel fel: az első azt vizsgálja, hogy a szövegnyelvészet mivel segítheti a stilisztika elméleti alapjainak tisztázását, javítását; a második a tényleges stilisztikai kutatásokban alkalmazható szövegnyelvészeti ötleteket, módszereket, eljárásokat tekinti át a stilisztika három ágának (tanulmánytípusának) megfelelő tagolásban. Itt árnyalt, mindvégig az elmélettel szembeállított képet kapunk a stilisztikai minősítéssről, a stilisztikai elemzésről, végül a stilisztikai jellemzésről. Ez utóbbi a szakág eddig legkevésbé kidolgozott területe; de a gondolatmenet végére érve meggyőző olvasóit a szerző: "Sorsa, megerősödésének, k irágzásának lehetősége összefügg a stilisztika fejlődési távlatával, azzal, hogy egy idő után az addig legelhanyagoltabb áy kerül majd az érdeklődés középpontjába."

Szabó Zoltán ezt a tanulmányt a stilisztika érdekében írta, de — a sok átfedés miatt ma még nehezen áttekinthető — szövegnyelvészet legalább annyit okulhat belőle.

Szabó Zoltán egy verselemzésével (József Attila: Ravágó) szemléltette a felvázolt elmélet tisztaságát, CS. GYIMESI ÉVA — irodalomtudományi-hermeneutikai megközelítéssel — egy elbeszélést elemez filozófiai összefüggésekig mélyített gondolatmenete igazolásául (A műelemzés módszertanához). Erre az elemzésre itt igen nagy szükség van, hiszen csak példa győzhet meg, hogy az alkalmazott módszer nem első lépésként, hanem szintézisként jelenik meg: a leíró és az értelmező jellegű műmegközelítések érvei ütköztetéseként alakult ki. Az az eljárás ugyanis, hogy pl. szemináriumi keretben néhány fogékony hallgatóval közösen olvasunk el s értelmezünk egy novellát, aligha új; de ha ez az elemzési kísérlet olyan elméleti megfontolások során s úgy valósul meg, ahogy Cs. Gyimesi Éva tanulmányában ezt végigvezette, reménykedhetünk az addigi ki-látástalanban: sikerül konstituálni a tárgyat (vagyis jelen van a megértési folyamat), s a kutató mégsem saját megértését teszi vizsgálat tárgyává.

Miként Cs. Gyimesi Éva tanulmányából, JÓZSA MÁRIÁÉBÓL is kapunk egy elemzésmintát (A szövegnyelvészet egyik elbeszéléselméleti alkalmazása), Józsa Mária vállalkozása azonban más irányú. Ő egy teljes elbeszéléskötetet elemez (Joyce: Dublini emberek), s a kötet valamennyi írásából kikövetkeztethető írói világgé p feltárására törekszik. Az elemzés eredménye természetesen nem csupán annak kimondása, hogy "a kötet nem egyszerűen csak novellagyűjtemény, hanem szilárd belső kohéziójú novellaciklus", hiszen erre minden jobb novella- vagy versciklusból elemzés nélkül az olvasó is rájön, hanem ennek a kohézióknak tudományos modellálása.

*

JÓZSA MÁRIA a strukturalizmus, a generatív grammatika és a szemiotika elemeiből építette fel modelláló apparátusát;

CS. GYIMESI ÉVA a hermeneutikához áll legközelebb, MURVAI OLGA Greimas szemiotikájához, SCHVEIGER PAUL a generatív szemantikához, SZABÓ ZOLTÁN — illetékes önmagához; a kötet egésze egész Európához. Ezt a műveltséget, amely a kötet tanulmányaiban néha pazarló (esetenként az áttekintést zavaró) bőségben van jelen, kevés hazai kutatóhely szívta magába. Van mit tanulnunk a kolozsvári iskolától.

Békési Imre

LENGYEL ZSOLT: TANULMÁNYOK A NYELVELSAJÁTÍTÁS KÖRÉBŐL

(Nyelvtudományi Értekezések 107. sz.)

Akadémiai Kiadó, Bp. 1981. 81 p.

Napjainkban, amikor az anyanyelvi nevelés problémái mellett nem kisebb gondként társulnak az idegennyelv eredményesebb tanításának kérdései, figyelmet érdemelnek azok a kutatások, amelyek a nyelvelsajátítás titkait segítik megfejteni. Ezek közé tartozik LENGYEL ZSOLT tanulmánykötete is.

Már a cím jelzi, hogy részmunkák egybefűzéséből született; több résztanulmány foglalkozik benne a magyarnak mint első nyelvnek az elsajátításával. Az egyes tanulmányok két fő fejezetet alkotnak. Az első *A gyermeknyelv* címet kapta. A mindössze 17 oldalnyi rész a legfontosabb kérdéseket villantja fel a részletesebb bemutatás szándéka nélkül, de az az az igényrel, hogy aki elolvassa, kénytelen legyen elgondolkozni rajtuk a gyermeknyelv vonatkozásában is. Közülük néhány: a nyelvi univerzálék, a gyermeknyelvi nyelvészeti vizsgálatok lélektani feldolgozása, az egyes életkorok nyelvi normáinak megállapítása, a nyelvi retardáció, az iskolába lépő gyermek beszéde és az iskolai oktatás "nyelvének" viszonya stb. A szerző mindezt így vezeti be: "... az ontogenetikus nyelvfejlődés tanulmányozásának egyik modern elméleti hátterét igyekeztem felvázolni, a szükséges esetekben némi történelmi visszapillantással", az olvasó pedig méltányolja azt a kritikus-megfontoló magatartást is, amely bizonyítja, hogy a szerző sem mindig tartja elégségesnek egyetlen nyelv-elméleti irányzat megállapításait; gyakran túl is lép ezeken, s más elméletek eredményeit is felhasználja, ha nincs is lehetősége a legújabb elméletek részletes kifejtésére.

Az első fejezetben felvetett kérdésekről sokat mondanak a részletek címei is: Miért tanulmányozták korábban a gyermeknyelvet?; A generatív nyelvelmélet és a gyermeknyelv; A nyelvelsajátítás biológiai és neurológiai alapjai; A nyelvelsajátítás társadalmi-környezeti feltételei; Összehasonlító gyer-

meknyelvi vizsgálatok; s végül A gyermeknyelvi kutatások felhasználása. A címeket végiggondolva elsősorban rövid ismereteknek, vázlatos áttekintésnek tűnnek, úgy, ahogy a Bevezető is ígéri. Az utolsó részlet azonban sokkal több vázlatos bemutatásnál. Nemcsak azért, mert ebben a részletben fogalmazódik meg, amit már az olvasó az előző részletet átgondolva is elfogadott, hogy tudniillik "a gyermeknyelv olyan több arcú jelenség, melynek tanulmányozására több tudományt kell csatasorba állítani" (5.1.); hanem azért is, mert nemcsak a kutatás lehetőségét és annak alkalmazhatóságát mutatja meg, hanem a kutatók felelősségét sem hallgatja el mind a lemaradást, mind az ebből következő feladatokat illetően.

A könyv második, lényegesen terjedelmesebb fejezetében (*Adalékok a magyar gyermek nyelvi fejlődéséhez*) a szerző saját vizsgálati eredményeit elemezve mutatja be a kutatások egyik lehetséges módját, azaz nemcsak kijelöl feladatokat, hanem példát is ad a megvalósításukra. Ez az a fonal, amelyre fölfűzi a végzett kutatások összegezhető tanulságait, s így nem érezzük különállónak az egyes részleteket.

Az első rész tanulmányban a szerző a kétéves magyar gyermek egytagú megnyilatkozásait vizsgálja funkciójuk szerint csoportosítva: emóciót kifejezők, megnevezést kifejező egytagúak, akciót kifejezők és helyet kifejező egytagú megnyilatkozások.

A második részletben a névszói paradigmatis rendszer kialakulásáról kapunk képet szintén a kétéves magyar kisgyermek nyelvhasználatából gyűjtött adatok alapján. Innen két fontos kérdés: A rag-, jel-, képzőfogalmaknak a felnőtt nyelvek felelnek-e meg a gyermeknyelvi grammatikában?; Milyen nyelvi, pszichológiai tények adnak magyarázatot a ragok elszakításának sorrendjére?

Az igei rendszer fejlődését, kialakulását tárgyalja a harmadik alfejezet. Táblázatban tárja elénk a nyomon követett időszak igéinek ragozás-, mód-, és személybeli használatát. A táblázatból leolvasható összefüggéseket a hozzájuk fűzött megjegyzések alapján érdemes lenne nagyobb anyagon ellenőrizni; ehhez jó alapot kínálnak ezek a megfigyelések.

E három alfejezetet végigolvassva megalapozottnak látjuk a szerző vállalkozását: nem arra törekedett elsősorban, hogy az e korszak megnyilatkozásaiban szerepet játszó névszói és igei ragok megjelenési sorrendjét helyezze központba (ezt a munkát ugyanis már megnyugtatóan kidolgozta a hazai szakirodalom), hanem a nyelvi elemek közti összefüggések feltárását tartotta fontosabbnak.

A hetedik alfejezet a mutató névmás helyzetéről és fejlődéséről ad képet két kisgyermek (1 év 9 hónapos kortól — két év 1 hónapos korig) nyelvhasználatából gyűjtött anyag és K.E. MAJTINSZKAJA munkája alapján. A mutató névmást mint a határozottság kifejezését vizsgálja a szerző, majd a kérdéskört kitágítva, a névelő és a mutató névmás összefüggéseit tekinti át több nyelvben.

A Szórendi vizsgálatok című tanulmány a gyereknyelv kísérletes vizsgálatának lehetőségeit teszi próbára. Pontos kronológiai rendben igyekszik megfigyelni az egyes jelenségek és törvényszerűségek megjelenését. (A cél tehát nem az egyes korosztályok szórendi szabályainak pontos megfogalmazása volt, hanem a szórendi változások fejlődésének megfigyelése). Két szórendi kísérletről olvashatunk itt, amelyben 10 fős csoportok vettek részt 3-7 éves korig. Tanulságos az első kísérlet alapján kialakult kép. Már a 6-7 éveseknél megfigyelhető, a 7-8 éveseknél pedig felerősödik az a tendencia, hogy a mondatok szórendje egyre inkább a kontextustól függ: "... e korosztály nyelvében már nyilvánvalóan megmutatkozik a törekvés, hogy a kontextus függvényében ne az alapszórend belső hangsúlyozási, nyomatékelosztási szabályait változtassa, hanem az alapszórend permutációjával éljen." (59. l.) Ez a kísérlet arra biztat bennünket, hogy a szórend változásait tudatosabban megfigyelhetjük már az oktatás legalsóbb szintjén is.

Gyakorló pedagógusoknak is hasznos lehetett volna, ha a szerző pontos leírást ad a kísérletekről. Nem tudhatjuk, hogy a gyerekeknek teljes történetet kellett-e elmesélniük, vagy csak egy-egy mondatot mondtak az egyes képek leolvasásakor. (A nyuszi mosdatja a cicát., A cica mosdatja a nyuszt.) -- 54. l.) Jó lenne látni, hogy milyen kontextusba építették be a mondatot. Ha mondatnyi szöveget alkottak a gyerekek, akkor kérdés, hogy szórendjük milyen viszonyban van több mondatos szöveg mondatainak szórendjével.

A második szórendi kísérlet az elsőből következett. A 4-6 éves — leginkább alapszórendet használó — korosztályon belül a szórendi változatok függvényében szociális különbségeket feltételezett a szerző. Normának az alapszórendet véve, eltérő szociális körülmények között élő gyerekekkel végeztek nyelvi kísérleteket. (Az olvasóban itt felmerül egy kérdés. Elfogadható-e normatívnak a magyarban az SVO felépítésű mondat olyan mértékben, hogy ez alapján szociális különbségeket mérjünk?)

A következő megállapítással viszont kérdőjel nélkül egyet lehet érteni: "... a több, de különböző korosztályhoz tartozó családtag támogatja a beszédfejlődést, ugyanakkor több, de azonos korosztályhoz tartozó családtag kisebb segítséget jelent." (61. l.).

E szórendi kísérletekkel a szerzőnek kettős célja volt: hangsúlyozni az elméleti eredmények érdekében a kísérletezés fontosságát, s az eredmények alapján összeállítani egy komplex "nyelvi fejlettséget mérő" követelményrendszer, amelyre szükség lenne az óvodai és az iskolai anyanyelvi oktatásban.

A Kommunikációs vizsgálatok című tanulmányban a szerző ismét a kétéves (és azt megelőző) korú gyermek nyelvhasználatát vizsgálja, s arra keres választ, hogy milyen kommunikatív jellemzői vannak az ebben a korban használt szómondatoknak,

egytagú és más megnyilatkozásoknak. A megnyilatkozásokat a tanulmány három csoportba sorolja: önálló, szimpraktikus megnyilatkozások, gerjesztett megnyilatkozások és dialógusláncok. A kapott eredményeket folyamatosan összeveti a szakirodalomban már ismert, döntően nemzetközi eredményekkel, hiszen hazai példa igen kevés van. Az eddig feltárt sajátságok megerősítése mellett (pl. a szókincs rohamos fejlődése, a szavak megjelenésének kontextusban való megismerése stb.) fontos megállapítása, hogy vizsgálni kell az expresszív-kommunikatív beszéd részarányát, ennek fejlődésben történő változását.

A tényekből kiinduló elemzés jó lehetőséget kínál nagyobb anyagon való megismétlésre és általánosítások megfogalmazására. Vizsgálataival a szerző olyan területen indult el, amelyet nemcsak a hazai irodalom, de a nemzetközi kutatások sem ismernek jobban; sőt — úgy tűnik — LENGYEL ZSOLT elsőnek tett meg fontos lépéseket.

B. Fejes Katalin

FARKAS VILMOS: GÖRÖG EREDETŰ LATIN ELEMEEK A MAGYAR SZÓKINCSBEN

(Nyelvészeti Tanulmányok 21.)

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 409 lap

A nagyszabású összefoglaló munkáknak nemcsak azért felmérhetetlen a tudományos jelentőségük, mert hatalmas ismeretanyagot halmaznak fel és tesznek könnyen hozzáférhetővé, hanem azért is, mert az ilyen tömény kollektív tudáshalmaz mutatja legjobban, hol hiányosak még ismereteink, merre érdemes és szükséges tovább kutatni. És nem is csak megjelenésük után hatnak termékenyítőleg a tudományra: már *in statu nascendi* is értékes — és egyáltalán nem mellékes — tanulmányokra készítetik alkotóikat; elegendő csak olyan "melléktermékekre" utalni, mint az Értelmező Szótár készítése nyomán született Szótártani Tanulmányok (Tankönyvkiadó, Budapest, 1966. Szerk. Országh László), vagy a Nyelvatlasz munkálataiból sarjadó A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. Szerk.: Deme László és Imre Samu). FARKAS VILMOST A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának készítésében való másfél évtizedes munka indított el a latin jövevényszavak felé, s 1982-ben a

Nyelvészeti Tanulmányok 21. köteteként látott napvilágot a magyar szókészlet egyik népes csoportjáról készített monográfiája, a Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben.

A szerző nem vállakozik a teljes latin jövevényszókészlet feldolgozására: véleménye szerint ez akkora feladat, amely meghaladja egyetlen ember munkabírást; a latinban is jövevénynek minősülő görög eredetű szavak ugyanakkor több szempontból is jól elkülönülő természetes egységet alkotnak, s feldolgozásuk akár egy, a latin jövevényszavak teljességét feldolgozó "szintézis egyik kötetének" is tekinthető.

A monográfiában a rövid "Bevezető rész" (7-12) a téma bizonyos fokig szubjektív kiválasztásának indoklásán túl tartalmazza a tudománytörténeti előzmények rövid ismertetését: egyrészt a latin jövevényszavakra vonatkozó korábbi tanulmányokat, másrészt azokat az utalásokat, amelyek már a középkortól kezdve jelzik, hogy a literátus emberek számon tartották az egyes latin szavak görög származását is.

A "Módszertani rész" egyfelől a címszóanyag kiválasztásának szempontjaival (13-22), másfelől a szócikkek kidolgozásának részleteivel (23-39) ismerteti meg. A címszók kiválasztásában a fő problémát az jelenti, hogy a latinból közismert görög eredetű elem milyen közvetítéssel kerülhetett át a magyarba. Az 1770 előttről adatolható szavaknál általában egyértelmű a közvetlen latin átvétel, az ennél későbbiek esetében azonban már számolni kell azzal, hogy a nemzetközivé vált szó német, francia stb. közvetítéssel került be nyelvünkbe. Gyakran mindkét irányból megtörtént az átvétel, ám a szavak alakja elárulja, hogy pl. az *analóg*, *epizód*, *idill* stb. formákat nem a latinból kölcsönöztük, ezek a szavak tehát nem is sorolhatók be a latinnak tekinthető jövevényszók közé (15). De még a latinos alak sem bizonyítja önmagában a közvetlen latin átvételt, mert köznyelvünkben igen erős latinosító hatás figyelhető meg (bizonyára a Magyarországon sok évszázadon keresztül eleven "*lingua paterna*" használata következtében - M.K.V.), ezért - különösen ha nemzetközi szó későbbi, általában 1770-1835 közötti megjelenésével találkozunk, többnyire fennáll annak a lehetősége, hogy tulajdonképpen német, francia stb. jövevényszónak a "visszalatinosításával" állunk szemben (pl. *katasztrófa*, *kolosszus* stb.) (16). Ez a latinosító tendencia oly erős, hogy akkor is hat, amikor a görög eredetű nemzetközi szónak megfelelő forma a latinban egyáltalán nem is létezett (pl. *agronómus*) (8). - Megnehezíti a szó vándorlásának pontos rekonstruálását, ha a hazai latinságban később fordul elő a latin szó, mint a magyaros formájú jövevény megjelenése, s kirekeszti a címszavak köréből az adatot, ha a görög-latin jelentésbeli vagy alaki folytonosság nem mutatható ki. Így nem került be a szótári gyűjteménybe a modern tudományok mégoly latinosan hangzó, de latin nyelvi előzmények nélküli, eredetileg is görög elemekből alkotott számos mesterséges műszava (*baktérium*, *atmoszféra* stb.), s kimaradtak a monográfiából azok a merőben

latinnak tekintett jövevényszavak is, amelyek már a latinban jelentősen eltávolodtak a kimutatható görög eredetitől akár alakjukban (pl. *kamomilla*), akár jelentésükben (pl. *jubileum*). — NB. A magunk részéről ezt az utóbbit nem tartanánk kirekesztő szempontnak mindaddig, amíg az eltávolodott szavak rokonsága etimológiailag kimutatható.

Ahol a szerző etimológiai felfogása nem egyezik a TESz. által képviselt véleménnyel, ott a monográfia címszóanyaga szükségképpen eltér a TESz. adataitól, de az azonos szócikkek között is jelentős eltérések lehetnek adatoltságban. Tekintélyes lista tartalmazza azokat az első előfordulásokat, amelyekre a szerző a TESz. kéziratának lezárása után került a monográfiához végzett további anyaggyűjtés közben (23-26); nemegyszer tetemes különbség van a TESz. szerinti első adat kora és a Farkas Vilmos által felfedezett első előfordulás ideje közt. Olyan szavaknak növekszik meg — gyakran évszázadokkal — a nyelvünkben adatolt élettartama, mint *atléta*, *atom(us)*, *démon*, *energia*, *etika*, *logika*, *margaréta* (ké névként), *parabola*, stb.

A "Módszertani rész" nagyobbik fele a szócikkek dolgozásának mikéntjeit és miértjeit válaszolja meg, s a szavak alak- és jelentéstörténetének, származtatásának, a magyarba kerülés módjának, a latin megfelelő magyarországi jelenlétének megállapításához felhasznált forrásokat és elveket ismerteti.

A "Szótári rész", a monográfia legterjedelmesebb és leglényegesebb fejezete (40-386) több mint 800 címszót tartalmaz. Az egyes szócikkek (tipográfiailag is) négy részre tagolódnak.

A félkövérrel kiemelkedő címszót a kurzív betűs alak- és írásváltozatok követik első előfordulásuk zárójelbe foglalt adataival. A munka etimológiai célú, természetes tehát, hogy a magyar nyelvbeli használat tekintetében a TESz.-re hagyatkozik, s csak helyeselhető, hogy nem ismétli az ottani adatokat. Az már kevésbé magától értetődő, hogy az első előfordulásokat sem a szövegbeli szóalakváltozatukban közli, hanem "rekonstruált" betűhív szótári alapelakot ad; álláspontja valóban "védhető" azzal, hogy mivel e szavak köréből csakugyan hiányoznak a hangzóvesztő, hangzótoldó tőtípusok, a rekonstrukció hibalehetősége minimális /27/, de indoknak ez nem túl sok.

Bekezdéssel kerül minden esetben új sorba a címszó jelentése magyarul és németül, s ha a címszó több jelentésben is él(t), az egyes jelentésekben való első előfordulásokat e helyen tünteti fel. (pl. *Ökonómia*: "1. gazdaságtan; Wirtschaftslehre, Ökonomie" (1653:...); — 2. "gazdálkodás; Wirtschaften | gazdaság; Anwesen, Wirtschaft" (1664: Lippay 2: 12) — 3. "gazdaságosság; Wirtschaftlichkeit" (1803/1982: NSz.). — A szócikkek legterjedelmesebb része a tulajdonképpeni etimológia. "Végül forrás"-ként a görög szót, ill. szóelemeket adja meg, de az is jelzi, ha a szó már a görögbe is kölcsönzéssel került (pl. az *amen* "a héber *amén* valóban, igazán, bizony, bizonyára". szóra megy vissza"). Ettől a résztől gondolatjel.

különíti el a görög szó elterjedésének adatait, majd újabb gondolatjel után következnek a magyarba kerülésre, a hazai latin szó használatára vonatkozó megállapítások. Minden szócikket ugyancsak új bekezdéssel tagolt bibliográfiai rész zár le.

A "Befejező rész" új szempontok szerinti csoportosításban vizsgálja a "Szótári rész" abc-rend szerint bemutatott szótanyagát: előbb a magyarba kerülésük kronológiai rendje szerint osztályozza őket (387-391), majd fogalomkörök szerint csoportosítja (391-393). Mindkét szempont alapján való csoportosítás tanulságai egybehangzanak azzal a korábbi megállapítással, hogy az 1770-es dátum mindenképpen korszakhatár a jövevényszórétegek elhatárolásában. Itt röviden kitér még a szerző az 1835 utáni réteg jellemzésére is, amelybe többnyire a modern tudományok nemzetközi műszavai sorolhatók, és nem tekinthetők igazán latin jövevényszóknak. (394-403). - A kötetet függelékyszerűen zárja le a "Forrásjelzések" rövidítéseinek feloldó listája.

Farkas Vilmos nem tölti a helyet és az időt azzal, hogy ismertesse, értékelje, amit elődei a latin jövevényszavakkal kapcsolatban már megállapítottak; "csak" ismeri az előzményeket, hivatkozik rájuk, és felhasználja őket. Nem mélyed bele a hangtani, alaktani vonatkozások elméleti kérdéseibe, csak ha érdemben is van hozzátenni valója a kérdéshez. (Ilyen az *ő*-ezés és a szóvégi *us* elmaradása.) Megállapításai szárazon pontosak, súlyosan tömörek, az azonos dolgokat következetesen azonos módon nevezi meg. Ettől persze a mű nem válik "olvasmányossá", de ő nem is annak szánta, hanem összefoglaló adattárnak, s annak mindenképpen mintaszerű: alapos, megbízható. Méltó tagja a magyar szókincs eredetét feltáró nagy munkák sorának. Az lenne igazán szép, ha valóban csak "egyik" és nem "egyetlen" kötete maradna a latin jövevényszavak módszeres feldolgozásának. Reméljük, hogy Farkas Vilmos talán mégsem végérvényesen hátrította el magáról a magyar szókincs latin elemeinek teljes feldolgozását, s végülis megtalálja a módot - esetleg a segítőtársakat -, hogy a folytatás következék.

M. Korchmáros Valéria

TARTALOMJEGYZÉK

NYELVTUDOMÁNY

AGYAGÁSI KLÁRA: Hat XVIII. századi csuvas szójegyzék
forráskritikája (Source Criticism of Six 18th Century
Chuvash Wordlists) 7

BICSKEI DEZSÖNÉ: 14-15 éves gimnazisták élőbeszédének
néhány sajátossága (Einige Eigenheiten im aktiven
Sprachgebrauch 14- und 15-jähriger Gymnasiasten) 37

BÜKY LÁSZLÓ: "A szív idézete: líra". A *szív* főnév hasz-
nálata Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelv-
ben [folytatás] ("L'évocation du coeur: c'est le
lyrisme". L'usage du nom *szív* 'coeur' dans le language
poétique de Milán Füst et de Frigyes Karinthy) 63

MOKÁNY SÁNDOR: *Iohtucou* 95

SOLYMOSI MÁRIA: A *transzpozíció* műszó és a vele kapcs-
latos fogalmak értelmezése a nyelvészeti szakiroda-
lomban (Понимание *транспозиции* форм и связанных с
ней понятий в лингвистике) 99

SZABÓ JÓZSEF: A névszótövek vizsgálata Nagykőnyi köz-
ség nyelvjárásában (Исследование именных основ в
говоре села Надькони) 115

VELCSOV MARTONNÉ: Módosítószók és kötőszók történeti
összefüggései (Sprachgeschichtliche Zusammenhänge
zwischen Modalitätspartikeln und Konjunktionen) 143

N É P R A J Z

DIENES ERZSÉBET: A református temetési szokások emlé-
kei Kunhegyesen (Reste der reformatischen Be-
gräbnisbräuche in Kunhegyes) 163

FERENCZI IMRE: Tiszaháti és felsőtiszai néphit és
népszokások (Aberglauben und Volksbräuche in der
Obertheisrggend) 183

CZINEGÉNÉ KÁROLY ANNA: Csíkmenasági népszokások (Csíkmenaságer Volksbräuche)	199

MUTATÓ

BRATINKA JÓZSEF: Szó-, tárgy- és névmutató Mészöly Gedeon Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magya- rázatokkal c. művéhez	227

SZEMLE

Szabó Zoltán [szerk.]: A szövegvizsgálat új útjai (Békési Imre)	243

Lengyel Zsolt: Tanulmányok a nyelvelsajátítás kö- réről (B. Fejes Katalin)	247

Farkas Vilmos: Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben (M. Korchmáros Valéria)	250

TARTALOMJEGYZÉK	254

Készült: a Szegedi Magas- és Mélyépítőipari Vállalat
Sokszorosító üzemében.

Felbőrs vezető: Mazán Jánosné